REPENSER L'ÉDUCATION ET LA PÉDAGOGIE DANS UNE PERSPECTIVE AFRICAINE

MANUEL PRATIQUE À DESTINATION DES ENSEIGNANTS ET DES FORMATEURS D'ENSEIGNANTS

EDITEURS :
MOHAMED SAGAYAR MOUSSA | ABDELJALIL AKKARI | STEFANIA GANDOLFI

VERSION FULFULDE

Puɗɗirka

Nanii dewtere jannde waɗanaande gollooɓe nder janngirde Niijeer, arannde fuu jannginooɓe e ekkitooɓe algadaraaji ɗi janngirɗe potorɗe e mawɗe. Yuwidi tati nde woodi.

Miccita non ginan nden ko nde waɗaa nder hinney gollidol faro senngooje tati caka deental Itaali inndirteengal Jooɗnde suudu Vittorino Chizzolini, Inibersite mo Jeneb e Gollirde nde Ɗemle-Finaa-tawaaji, Heeso Haala e Gaɗe Jannginooɓe (LACDIPE) nde Inibersite Abdu Muumuni mo Nyemey. Gaɗol mayre ƴamii ulol fedde kawtal janndeeji tawraande waɗooɓe dewte jannde, goninke'en dow nume ɓii-aadama e jannde, taarinkooɓe, goninke'en dow alaamaaji reendooji e jooɗndeeji himɓe, goninke'en dow kaaddi ko daari binndi (alkule, binndanɗe…) e annde haala, goninke'en dow tafol dewte jannde ɓe Itaali, Suwis e Niijeer.

Maande oya mo ƴuwidi dewtere ndee woni ko wanaa sikka loowdi e pahmtinol mayre. Nden kay, dewtere nden na huccintini nafaa muuɗum dow laawol jannde aardingol ƴuwidiiji Niijeer ɗi anndal : binndanɗe maandorɗe, darjaaji reendooji, gaɗe reendooji e ko daari haala, gaɗe finaa-tawaaji e buurduɗe no niɗɗo waawi taskaade nder taariiki e ko himɓe Niijeer mbuuri fini fuu. Nder ndaɓɓa, dewtere jannde nden na nawtoroo gaɗe himɓe kaanuɗe faro haala ɗe jannginol jamanu, no wi'iraa, inde holla nder dabareeji pahmtinol ɗin e nawtorɗi ko nde yamiri na waɗoo, na waawa gollireede nder ko daari jannginol e jannde, ɓaggoo dow darjaaji bittiiɗi, itta nder ɗemngal jaaɓinoowal ngal finaa-tawaa, nawtoroo gaɗe hannden oo heɓa joyƴina nder ko'e janngooɓe alaamaaji laaɓuɗi, pahmtiniiɗi ciryantoodi wakkati garoowo. He dawla, dewtere ndee na holla semmbe (maandorde e anndal): dow to janngirde meeɗen haanunoo tiggee, nde daroo heɓa nde nootoroo ngoongaaku saɗormaaji feereeji ɗi Leydi meeɗen nden nde tewta nootannde haanunde, to senngooji feccere aduna, to ƴamɗe ɗe tagu meeɗen haajaa waɗi.

Nden kay, waɗooɓe ɓen keɓii waki (ɗelkitol) e gaɗal numre heɓa ɓe kolla loowdi dewtere jannde ndin nder faransiire e nder ɗemle Niijeer nay (4) : Hawsankoore, Germaare, Bellaare, Fulfulde e Kanuriire. Wi'a, wakkati to Gomnati Niijeer anniyii faa yaajina jannginol nder Ɗemle Leydi, dewtere ndee warii nde yiɗaa. Nde hokkii ngoonga cuɓagol ngol politik waɗi, to ɓe mbi'i, nawtoraade Ɗemle Leydi nder janngirɗe na hokka jannginol semmbe. Dewtere nden warii faa ɓeyda kawtal nawtorɗi darnaangal faa waɗa anniyagal jannde laatiingal fuu.

Nder, dewtere jannde ndee, na noddangal darnde. Inde gansitoo gollanooɓe aduna jannde Niijeer fuu ngartira hakkillooji muuɗum'en dartiiɗi dow kawtal gaɗe jannde ngal e dabareeji jamiraaɗi janngooɓe e jannginooɓe maɓɓe ɗin, dow annde haala baawuɗe janngineede, dow jannginol majje e gattol majje semmbe semmbe nder kawtal gaɗe jannde ngal Leydi meeɗen. Inde woni caggal goondiinɗe, gaɗe e nufayeeje ɗe dawla ɗe M. Mohamed Bazoum, Persidan (Laamiiɗo Leydi) Leydi Niijeer aardini, e ɗe Minister Niijeer mo Jannde Leydi tawraaɗo kaɓɓuko'u mawngu ngun woni nyiɓol janngirde Niijeer nde seyo faro darjaaji reendooji ko nde nawtortoo, inde siryii wallude janngooɓe ɓen heɓa kamɓen duu ɓe ciryanoo wakkati garoowo mo Leydi meeɗen.

Gomnati Niijeer na seyii nder iri nawtorgol lobbol ngool. Faro daande am, imo yetta, ula aranɓe fuɗɗuɓe gollal ngal, waɗuɓe nde he ballagaaji ɗin fuu ko dewtere jannde ndee waɗaa tawaaɗum nafaa on jaanccinaaki.

Dr. Rabiou OUSMAN

Minister mo Jannde Leydi Niijeer.

Naatirka

Anndintina ekkitol e jannginol nder gaɗal garoowal ngal Afirka : dewtere jannde nde gaɗe waɗanaande jannginooɓe he ekkitooɓe jannginooɓe

Stefania Gandolfi

Naatina dewtere jannde ndee *«Anndintina ekkitol e jannginol nder gaɗal garoowal ngal Afirka : dewtere jannde nde gaɗe waɗanaande janngooɓe he ekkitooɓe jannginooɓe »* to am no seyo mawngo non saabe ngoongaaji feereeji ɗiɗi. Arano ngon na geyŷii he Afirka e jannde mayre ko tawaa wakkati fuu kulle ɗee na ɗowta, na maandina nguurndam am e ɗam gollal am. Ɗiɗaɓo na geyŷii he anniya feereejo oo dow ekkitol jannginooɓe nder Niijer to laatii nokkuure ho'oreere gollal. Tiggol meeɗen he nawtortooɗo mayre, Vittorino Chizzolini, mo tokkaay adiini, jannginoowo gattuɗo nguurndam muuɗum fuu nder jannginol fuu duu nder ekkitol jannginooɓe ɓuri nder Leydi Itaali e nder Leyɗe aduna keewɗe.

Jannginol na hakke mo niɗɗo fuu, wuura kawtal ceenndirol e jeytaaki nawtordi finaa-tawaaji, darjinol lenyi himɓe ɗuuɗuɗi ki kawtaa alaamaaji, annde e janndeeji.

Hano debbo haaltaro goninke dow hakke jannde anndinii faa woodi nder Kaaltaaki cakitiiki maako "Anndita hakke jannde hano hakke finaa-tawaa kam woni wayla gaɗal garoowal ngal faa ɗuuɗa heɓa yottoo jannde nde himɓe fuu e lobbere". (Koumbou Boly Barry, 2021, p.3)

Ngam ɗume dewtere jannde ? Heɓa yi'ina ko tawaa sikan ɗon e ɓamta ɗum he kawtal hakkilantaaku ngu himɓe aardinaaɓe filla jannde e gollanooɓe jannde fuu heɓa ndarjina e ɓamta baawɗe himɓe dow tewtol jannde nde himɓe fuu e lobbere.

Ngoonga nii non dewtere na laatoo are jannde balloowal sirya jannde e ekkitol faro daartol kawtal gaɗe jannde heɓa riskuuji ɗin ceenndiree, gaɗe laafiiɗe ɗen keennee senngo naa gonuɗe na paddoo golle ɗen nden waɗa taŷe jannde ekkitaaki kese ɓeydooje wooɗde jannde nden.

Nufayeere dewtere jannde ndee na mawni sanne, inde daari duu finaa-tawaa nder wakkati go'oto : inde mawni ngam caggal maral, Afirka heɓaay baa nde wo'otere *janngirde laatiinde nde Afirka*, ammaa tan *jannde lekkol nde Afirka* nder to finaa-tawaa e darjaaji Afirka anndinaay kam jannginol yahde jannde.

Finaa-tawaa kaden ngam Leydi fuu na woodi laawol waɗa sirya muuɗum kawtal gaɗe jannde gattaangal nder darjaaji finaa-tawaa, ponnaaɗo he maandorde finaa-tawaa sukaaɓe heɓa waɗa jannginol dartiniingol e pahmtinoowol law. Janngirde Afirka na haajaa tummbee nder alaama finaa-tawaa. Hano na Moussa Sagayar anndiniri ɗum nder winndannde dewtere maako « Walaa sirya darnaaɗo gattaaɗo nder tabital haalaaji ɗi nume e annde darnaaɗe e tabitiɗɗe

nder reendooji Afirka. Ammaa ko yiɗaa woni finaa-tawaa mo ɓamtaare annde gaɗe himɓe tuugiiɗe dow darjaaji, hanaa dow ɗati lammbaaɗi e laabi ceenndirooji ngoonga e fewre »

Hannden jannde nder Afirka na wuuri iri haayndeeji tati : aranndeere nden, iri ɓeydoowo, ɓooyna tabite janndeeji hannden ɗi aarti maral ; ɗiɗaɓere nden, iri moyɣinoore, iri fonnoore ho'ore mayre he tilasiiji jamanu, tataɓere nden, iri wayloore, yamira anniya jannde keso, mo reendo e ɓamtaare ɓeydoowo ɗaɗi nder darjaaji e annde Afirka ɗe gaɗe himɓe (Sall, 2020).

Jannde wayloore na laawol jannde daarowol nyiɓitaaki tabital reendo faro kaaldol ngol maanaa. Jannde wayloore na walla janngooɓe miiloo na woodiri nder ngoongaaku, ɓe kaalda ko daari reendo e finaa-tawaa nder to ɓe tawaa.

Nanndi oo mo Sall (2020) innditiri « *dawaaɗi ladde na maandina leydi muuɗum'en* » na walla ndimki *janngirde Afirka*, baawoowo tiigitaade anniya keso e nanndi keso nde ɓamtaare. Heɓa ɗum waɗa say kawtal reendo-risku e reendo-politik nyiɓee gaɗoowal jannde ho'ore baylol tewteteengol. Sifa Ndoye « keydintinal jannde daaritoo nufayeere jannde nanngude nufaaɗum keso pahmtinaaɗum, wayla paanol ngol, nyiɓitoo kawtal jannde ngal nder geɗe mayre fuu e buurduɗe mayre » (NDOYE , 2020).

E gi'iɗe am, kulle kaani gaɗooje ko janngirde Afirka golla. Aranndeere nden woni gattol keydintinooji jannde ngol nder anniyaaji faa ɓooya ngam keydintinooji jannde ɗin na anndina keɓte muuɗum, mbanngina riskuuji muuɗum'en tan nder wakkati juutuɗo. Ɗiɗaɓere woni ko keydintinooji na kaandi he laawol jannde kawtal gaɗe ciryaaɗe tiigiiɗe dow ko janngooɓe mbuuri ngol ɓamtaare ɓii-aadama ngam niɗɗo waawataa hakkiti janngirde he wuurdude muuɗum e reendo on e ho'ore muuɗum (Sall, 2020). Senngoore gooɗom, nder jannde finaa-tawaa, haala e gaɗal njahdata ; ndellee nde hen fuu jannginol e nehdinol na ngeyɣondiri (Sall, 2020)

Na woodi kaden durwo tataɓo coyɣoowol niɗɗo to « haaju e ko waɗiraa ngoongaaku na waawa waɗa suka haajee ngaroojum. Nehdi gooɗom garoowo na haani hakkilanee ngam keydintinooji ɗin na ndaara waaldeeje keewɗe e nder gaɗe ɗe « aadiiji ɗi waaldeere » ɗe kaani ɗe adiree[1]».

Jannde Afirka na haajaa laawol kawrital nokkuuje nder gollidol he "darɗe buurduɗe, himɓe e risku caka kawte janndeeji ɗen e kawte janndeeji ɗeya : gaɗooji ko woodi barke, ko buurduɗe, himɓe, politikiiji, finaa-tawaa e kon baawɗe he mballaga kaanuɗo ko Mamadou Ndoye innditiri « fedde nde peerugol koppee mo reendo » (NDOYE, 2020, p.48) walloore ndimki kawrital gaɗe himɓe tawaande heese heese na ɓamtoo nanngude geyɣol annde laatiiɗe kanyɛ ngoni semmbe e yuwidi ɓamtaare. Gi'ol kesol ngol jannde na walla jokkondirol teeŋuŋal caka gollidooɓe he jannde nden e reendo ngon ngam inde geyɣoo anndal gonal mo hen fuu nder maɓɓe to jawdi hawtaandi ndi reendooji faro laabi janndeeji kaanuɗi baaniiɗi ɗi gaɗe heɓa

[1] Gollirde kawjiinde Fedde Saahel nde « OCDE » tiggi 1976 heɓa walla Kawtal Leyɗe gonuɗe na ndurwida he Yooro nder Saahel (CILSS).

ngoonga fuu gollida he golliditteeɓe ɓen. Kawtal gollidoowal ngaal na foonndita tiirre e geyɣe tawaaɗe caka saɗormaaji ndennee kuullal aranal non nii kokkoowal jannde Afirka semmbeeji e riskuuji reendo.

Jannde na jawdi himɓe fuu e « numre jawdi himɓe fuu na hakkilanii sanne kawtal gollidoowal, laatiingal kam e ho'ore muuɗum na jawdi hawtaandi. Gaɗal ngal himɓe fuu anndani dow pahmral na darja himɓe hano aral gollirteengal to jawdi ndin e ho'ore muuɗum. Jannde na adaandi hano jawdi hawtaandi na haandi kawtal gaɗe poonnditaangal faa woodi e mballaga himɓe politik'en heɓa ngal waɗa » (UNESCO 2015). Nder Afirka, numre jawdi hawtaandi na haani itta nder risku ndonngu finaa-tawaa ngu ko nduunga kebbiniraanga golle pinccitaaki ɗe ɓooyaay waɗeede. Raɓɓinere ndee, nde walaa kammborgol kam dewtere jannde nden woni na sii'oo. Laatiiɗum jawdi hawtaandi, jannde Afirka na huunde darjanteende finaa-tawaa ngam nufayeere mayre woni gaɗol baawɗe go'oto go'oto e reendooji jokkondirooji senngooje tati : senngoore go'oto go'oto, annditoowo teddungal baawɗe huunde nden e na haajaa duu ɗe nawtoree nder jagaaji e nder gaɗe gi'iniiɗe, senngoore reendo nder maanaa ko baawal na keɓtol kawrital he yoga majje, darjina sanne weltaare niɗɗo e ho'ore muuɗum faro goɗɗo e senngoore gollirde daaroore gollanooɓe himɓe, joodiiɓe dow innde ko'e muuɗum'en e siwil'en.

Dewtere jannde ndee na laatii jawdi nder jannde Afirka fuu nder Niijeer ɓuri. Jannde adaande hano wuddu ɓamtaare gaɗe himɓe cikkoowo, « faltorde nde niɗɗo on e ho'ore muuɗum…waawoore golli, hawri maandorɗe, anndal gonal e anndal gaɗal » (Ki-zerbo J., 2006, p. 198-200)

Ɗum ɗon woni, jannde nde finaa-tawaa tan waawi wallude Afirka daara laawol ɓamtaare muuɗum : jannde tawaande nder finaa-tawaa Afirka, hano « teenaaki sinngaama nder leydi, fooɗa ko tawaa faa ley ndemri wuurna ho'ore muuɗum heɓa mawna, waɗa ɓiɓɓe, jaka jannde duu na waawi waɗa non se no yiɗi mawna, waɗa ɓiɓɓe na tilsi daara ko tawaa nder finaa-tawaa Afirka, gollira he majjum se na yiɗi mawna. Na haani potal caka janngirde he finaa-tawaa reendo mayre, to tawaa kujje potinooje ɗen ngoni finaa-tawaa on e ho'ore muuɗum, teddungal haala ko daari nguurndam finii fuu e cayri reendo. "Haala anniyotoo, halka naa ɓeyda…Janngirde waawataa hokki ɓaawo finaa-tawaa leydi : nde wanaa non nde laatoo janngirde nder Afirka ammaa hanaa janngirde Afirka" (Ki Zerbo J., 1990, p. 79).

Ndellee, na haani kakkilo-en ko nder wuurdude nde kawtal taguuji e kulle, finaa-tawaaji Afirka kulataa cuɣɣoraaki caggal maandordɛ, kanɣum woni dɛ cudda ko'e majje, ammaa nde maandorde fuu wanngina ho'ore muudum, non tan wadata ko dɛ mawna, haaju wanngina haanaa fufuu yeggintina dadi maandordɛ. Rafi potital oo wadi ko wadubɛ dewtere jannde ndee cii'ii faa moɣɣina.

Hakiika, en njidaa jannde maɓɓunde ho'ore muudum ammaa "njaayri jannde Afirka maɓɓitaniinde jaaɓinooje aduna tawee na gollida he finaa-tawaa, ponnol e dartaaki yeeso nume goodom e kulle kese » hano no Akkari anndiniri dum faa woodi nder winndannde maako. Ko Akkari wi'i kaden gollal ponnol ngaal, na haajaa kaden sanne heɓa « pine, goondindɛ, darjaaji e nume aduna tabita nder ngoongaaji e finaa-tawaaji nokkuuje. Hanaa haalana aduna nume ammaa walla reendooji Afirka njahda he jamanu tawee dalaay dati nguurndam muudum'en ».

Ko daari Niijeer

Maande taariiki jannde Niijeer woni jaaɓinol gadɛ wadooɓe tawaaɓe yaasin, pedɛ aduna, hano woodde kawtal kujje ngaal dɛ nanndaa tagu dɛ wadooɓe na watta jannginol nder pottol dati, kawte nume e sirya kawtal kujje dɛ nanndaa tagu. Kokkol gollirde alaama e janngirde nde himɓe fuu kawti hano nokkuure tabital (ngoongaare) jannginoore annde laatoo ndelllee fannu jannde tiidudo.

Dewtere ndee suuwii dadi muudum nder Niijeer, inde sii'oo faa nde hokkita anndal buurungal nder alaama jannde dow innde himɓe wo'otuɓe kaaldeteeɓe dɛ nokkuuje ɓen. Ngam majjum inde darjina mballaga wadooɓe ɓen fuu ɓe kawtal taguuji e wuurdude maggal ngal jannde kamɓe he himɓe wadooɓe gadɛ finaa-tawaaji ɓe ngalaa laawol naata nder cuudi janngirdi ammaa na risku nafoowo jannde himɓe fuu e mohen fuu. Nder wadooɓe ɓee, na tawaa maabuuɓe, fillotooɓe, nawtortooɓe banndi, wadooɓe yeewtere (tiyaatir), kabirinooji, nyeenyuɓe, yimooɓe he woɓɓe kaden. He pottol caka annde dɛ yuwidi wuurdude he anniyaaji kesi di jannde e baawdɛ kese, ko eelan-en woni janngirde Niijeer laatoo janngirde nde himɓe, nde gone waawunde jannginde waaldeeje kese.

Loowdiiji kollaadi nder iri tayɛ den dɛ dewtere jannde nden na njamiri laatoo kaaldol he jannginooɓe ɓen he himɓe Niijeer fuu. Niijeer na Leydi ndi wattaay nder loowdiiji jannginol annde finaa-tawaa, reendooji e riskuuji finaa-tawaa, annde nawtorteedɛ nder ɓaadeeji, nder reendo faa huuɓa, caggal muudum, dum don jukkii ceedol he janngirde finaa-tawaa, ceedol caka janngirde e wuurdude lenyol, himɓe e addiniiji.

Hakiika, ceedol ngool na woodi semmbe sanne nde nidɗo na wodɗowoo yahde galluure nden e

ci'e mawɗe ɗen ɗe Leydi ndin. Na woodi ndegooɗom cii'anɗe jokkondirol jannginol janngirde (lekkol) he jannginol diinaaji fuu duu ley ciinol saarooɓe ɓuri, ammaa baa nde iri ɗiɗi jannginol ɗin ngaɗaama nder nokkuure wo'otere na ceedi ngam mbahdi majji kawtaa, laawol jannde ngol ɗi nawtortoo na seedi . Ɓataakiyol ngol Bouba Amadou na filla jannde Kur'aana na seyo sanne ngam inde gollira kulle kawtal gaɗe jannde lekkol e jannde mawɓe nder kawtal gaɗe ekkitol baylol reendo. Inde anndina ko « heɓa jannginol Kur'aana hewta nufayeeje muuɗum jannde, jannginooɓe ɓen na ndoggitira baawɗe kokkooje Dewtere nden golle jannginol e jannde ».

Maande jannde finaa-tawaa nder Niijeer woni « *ndonngu*, ko daari huunde fuu ko niɗɗo waawata roni he saarooɓe muuɗum, faro naatol maako nder himɓe, he maamiraaɓe maako ammaa duu he ekkitaaki maako no foti fuu. Inde woni faa woodi dow innde ndonngu gollirgal, ngam inde woni duu dow ko daari diinaaji, finaa-tawaa, jannde lekkol, ekkitol gollal, neɗɗaaku e kawtal nume » (Meunier 2008, p.310). Haala ngo'ota kan winndannde Ali Roufai fillii nder tabital « Daɗɗuduuji jannde finaa-tawaa na tuugii dow jannginol darjaaji. Darjaaji ɗin mbaylataako, iɗi cotta ammaa iɗi kargii, iɗi ɓeydoroo yeeso. Kanyi mballata niɗɗo wuura nder potital dewrungal ko daari niɗɗo e ho'ore muuɗum he ɓeya » (). Ndennee na haani himɓe ndaara coorti ballooji no ngaɗeten ko pahmen no himɓe ɓen annditirtoo faro annde ɗen e fahmitana ko'e muuɗum laatiiɓe joomiraaɓe annde.

Na woodi perge keewɗi maandinooje buulol tawaangol caka jannginol ngol janngirde he ngol finaa-tawaa, hano ɗemngal nawtorteengal nder janngirɗe ɗen. Nder Niijeer « ɗatol ngol hitaande 2019 limtii inɗe Ɗemle Leydi sappo e go'o innirajum, ngol yowani ɗe ɗatol potal » (MALLAM GARBA M.).

Niɗɗo na waawa haandini ɗemngal hano suudu, njaayri ndi hakkilantaaku ɓattiingu tawraandi nokkuuje ɗiɗi, jipporde, nokkuure jaɓɓotoonde e njaayri pergu balloojum niɗɗo yaha faro ɓeya heɓa jaɓɓitoo ɓe (MEYER-BISCH P., 2011, p. 5).

Ɗemngal innirajum na yuwidi maandorde, gaɗaandi hano "*suudu ndu tagu, alaama hoolaare caka himɓe ",* haala ka seko e joote, pinal niɗɗo e reendo kokkoowo aduna maanaa aduna. Haala waɗata miijo ammaa miijo duu dow haala waɗata golle muuɗum fuu ; jaaɓinol na woodi, ngol haala waɗata dow miijo, non miijo. Ɗemngal innirajum na yuwidi e gaɗal faltorde darantoonde *ɓamtaare hakkillo* suka on, waddana o potital kaanungal nde wanaa potital ngal, ɓamtaare nden ɓuytoo. Nder ɗemngal innirajum, suka on walaa fuu saɗorma, hakkillo maako na fukkii, e " nde o haɗaama nawtoraade gollirgal ko daari haala fini fuu, janngirde na watta o dow yahwi nder alaama coyyoraaki " (Poth,1988, p. 11).

Kaɗol suka Afirka nawtoraade ɗemngal innirajum muuɗum heɓa hokka o aral kaaldol tiiɗungol fuɗɗari jannde, janngirde haɗii mo o wanngina nume e nafakkaaji maako. « Darnol suka yeeso ɗemngal jananal, beebiɗinii (muugina) mo, ko ɓuri yahwude o laatoo nyemminoowo gaɗe » Nden kay nde hakke maako ɗemngal innirajum mooytaama, janngirde *waɗa mo barraaɗo* , ngam nder ɗemngal maako kay, suka miijo, weefondira, ƴeewtoo nder nawtoraaki ɗemngal innirajum, ngam kam ngal tan nii woni nawtorteeka fini fuu. Nokkuuje gooɗom, janndeeji tabintinii ko jannginol Ɗemle Leydi na *huunde yahwnoore ekkitaaki* nder jannginol Ɗemngal Ɗiɗaɓal (Poth 1988, pp. 12-13)

Iɗum fahminii sanne nder tummbite ɗe Maraadi, Jendeer, Taawa e Diifa to algadara janndeeji leesi sanne, fuu duu to rewɓe ton ɓuri (République du Niger, Annuaires statistiques 2004-2005). Nantinoore dewtere ndee nder Ɗemle Leydi mawɗe ɗen na maandina muuyɗe walluɓe wakkatiiji yeewtereeji dow janngirde, ɗemngal innirajum nawtoree nder janngirde.

Jannde nder Niijeer hollii no kawtal gaɗe jannde ngal wallataa tokoraaku kelme caka annde janndeeji jamanuuji e annde nokkuure na waawa liɓa jannde, ɗuuɗal himɓe murta he janngirde. Joomiraaɓe annde nokkuure « na njeyaa nder ɓiɓɓe wurooɓe he himɓe nokkuuje ɓen wooduɓe annde muuɗum'en halalaaje e ɗe himɓe nokkuuje ɓen"(Hill, 2020, p. 11).

Ngoonga nii non, kanƴe ngoni annde cinngaaɗe dow nokkuuje, ɗe janngooɓe mbaawi njeytaade ɗe kaanaa hakkiteede he alaamaaji reendooji, finaa-tawaaji, gollirɗe e politik : "kaanankaaku marol yaagataake nde anndal ngal waɗiraama hano haalaaji ɗi mbaanaaka heɓa himɓe fuu anniyoo " (Latulippe & Klenk , 2019, p. 7)

Sifa Ki-Zerbo « himɓe ɓe finaa-tawaa nehdini ɓuri teeŋude heɓa mbuura na woodiri nder wuurdude Afirka dow ɗaluɓe ko finaa-tawaa, adi ko jamanu »

Janngirde nder Afirka na tawaa « nder mahirde Leyɗe tuubaakoori, Leyɗe maruɗe» (Ki-Zerbo J., 2014). Heɓa lekkol (janngirde) wartitoo *lekkol mo ɓamtaare* nden kay nee nde haanaa nde seennda inɗe kujje, ko niɗɗo wi'ata he ko niɗɗo wuuri, say nde nawtoroo finaa-tawaa, nde « ƴooga (itta) semmbe mayre nder Afirka on he ho'ore muuɗum », nde wartitoo nde Afirka, nde wartitoo to nde haanunoo, to nde accu faa nde laatoo ".

Gollal janngirde woni darjina annde ɗen, jaɓɓoo saarooɓe ɓen, nawtoroo banndi ɗin e taaleeji ɗin hano ƴuwidi jannginol e ekkitaaki, maɓɓitanoo annde dabareeji, are, kaake, yardoo taguuji hano pine ɗe lekkol. « Nder Niijeer mawɓe ɓen nawtortoo banndi heɓa ɓe njanngina sukaaɓe ko daari finaa-tawaa…. nantina hanaa tan no niɗɗo wi'irta ammaa duu, fuu duu no niɗɗo yi'irta, no miijortoo : no niɗɗo gonortoo…. Wulbere finaa-tawaa lobbere non. Caggal gollal kaaldol ko nde waɗata yahde gollal ngal darja » Darɗe finaa-tawaa tati mbaawi

njanngeede faro banndi : finaa-tawaa, finaa-tawaaji, kawrital finaa-tawaaji (AMADOU nder dewtere jannde ndee).

« Na haani ekkitoo na hettinoo taaleeji, jannginol, taariifuuji naa fota daara kujje faro algadaraaji keewɗi. Se nii ngoonga na woodi, ɗum woni fuɗɗari ekkitol. Ɗum woni anndal luggiɗingal ko daari jannginol nder beebeere. Mbahdi na yeewtere. Tagu na yeewtere. Fuu na yeewtere » ɗum woni Amadou Hampâté Bâ (HAMPATE BA, 1990) winndi. Taalewol na *anndal nokkuure* ; golle ɗiɗi ngoni ko maggal, ingal woni nyeenyal, nanndi tewtol anndal e aral jannde. Nder kawrital gaɗe ɗe anndal ko daari haala e jannde, Ingal waɗa gollal mawngal sanne nder ekkitol sukaaɓe geyɗiiɗum he anndal feereyal laatiingal say haala golliree ((HAMPATE BA u, 1990).

Darja haala jerfol na hakkudeya ngam nokkuure makka na mawni sanne ɓurude dabareeji jannde ɗiya. “Ika jalnina e nehdina ammaa duu to gollal makka jannde e jannginol anndititteeka faro jannginol darjaaji nehdiiji, maandorde dawla e gaɗal nguurndam lobbal (ISSOUFOU nder loowdi ndii).

Nanngude anniya oo, annditanii to janngooɓe algadara aardangal heɓa ɓe cuɓoo kawtal gaɗe jahdoowal he jannde sukaaɓe maɓɓe. Inde laatoo *tummbiinde* nde suɓataako, nde hakkitittaa ammaa golliroore finaa-tawaa kawtaaɗo, darnoowo ɓeydaari dow daɗɗudi annditol maandorɗe, finaa-tawaaji e jeyre reendooji ceeduɗi. Hano tabital Moctar nder dewtere ndee « Dow gi’iɗe ɗee, say janngirde ɗowta, naatina saarooɓe ɓen nder golle kaanuɗe e bayleteeɗe heɓa takka buulol tawaangol caka maɓɓe e janngirde nden, heɓa duu hoolaare naata sanne caka maɓɓe he jannginooɓe ɓen, nder loowdiiji janngirde ɗin ». Iɗum ɓurta yahde geyɗe saarooɓe-janngirde na ɓeyda wooɗde jannde kawrital gaɗe, annde nokkuure na keɓan darja, cayri jannginol na gansitoo, na darjina himɓe.

Joonin kay, dewtere ndee na tewta ɓamta laawool jannde annditoowol booɗɗum tawaaɗum hakkunde niɗɗo he himɓe, pota ummoo heɓa ngaɗa siyra gaɗal jannde.

To ɗum tawaa

1. HAMPATE BA Amadou, 1990, Il n’y a pas de petite querelle, Nouveaux contes de la savane, Pocket, Paris.
2. HILL_ R.,_Working with indigenous local and scientific knowledge in assessments of nature and nature’s linkages with people 2020, p. 11
3. KI ZERBO, Eduquer ou périr, Unesco-Unicef, Dakar 1990, p. 79
4. KI-ZERBO J., La semaine africaine, Unesco, 2014
5. KI-ZERBO Joseph, A quand l’Afrique? Ouagadougou, 2006, p. 198-200

6. KOUMBOU BOLY BARRY, Droit à l'éducation : les dimensions culturelles du droit à l'éducation ou le droit à l'éducation en tant que droit culturel, Rapport de la Rapporteuse spéciale sur le droit à l'éducation, Nations Unies, 2021
7. LATULIPPE N., and Klenk N. Making room and moving over knouldge_co-production indigenous, 2019, p. 7
8. MEUNIER OLIVIER, Ecole d'aujourd'hui et savoirs traditionnels (Niger, Réunion, Brésil) dans Cahiers internationaux de sociologies 2008/2 N°125, pp 310
9. MEYER-BISCH P., L'hospitalité politique par la langue, Document de travail de l'IIEDH n°19, 2011, p. 5
10. NDOYE Mamadou. (2020). « Réformes éducatives : attentes et conduite du changement ». *Revue internationale d'éducation de Sèvres,* Paris, n° 83,
11. POTH J., L'enseignement des langues maternelles africaines à l'école, Breda, Dakar, 1988, p. 11
12. SALL A., Regards sur l'éducation en Afrique subsaharienne à l'horizon 2040, Revue internationale de Sèvres, n. 37, Paris, 2020,
13. UNESCO, Repenser l'éducation. Vers un bien commun mondial, Paris, 2015, pp. 87-88

Tayɗe

Hakkeeji suka, jannginol kawrite gaɗe finaa-tawaa e ɓii-leydaaku : muulanɗe ɗeye nder wuurdude Afirka ?

Abdeljalil AKKAI et Rita Locatelli

Ndaɓɓa

Ko anndaa, kaaddi annde ɗe Afirka woni na nawtoroo faro jannginol, fuu nder Leyɗe aduna ɗuwoy fay hollitoore waɗaaka ko daari geɗɗol majje he finaa-tawaa e taariiki Afirka. Nder winndannde ndee, min cii'oto nder adol aadi, min ndaaritoo ɗati gaddaaɗi tummbaa nder Afirka ɗi njahdataa he ko himɓe tawi, heɓa min mbayla ɗi.
Min ndaaran ginan, nantinooje kaanuɗe ɗe Leyɗe aduna dow hakkeeji suka. Min keesoo saɗormaaji ɓuri semmbe ɗin, ɗi ndewnee dow wuurdude Afirka. Nder gollal sukaaɓe, rewtindaade debbo-gorko, dewle ɗe njonaay e gattol sukaaɓe bita (juulnol) saɗorma oo hulɗinii.
Min keesoo kaden, ko ɗum saaɓantoo janngirde Afirka faro jannginol kawrite gaɗe finaa-tawaa. Dow ko haaletee nder tayɗe woni geɗɗe caka lenyi e haaju jannginol potal, rafi jannde yoga lenyi potordi, bayle finaa-tawaaji tawaaɗe fini fuu ngoni nii na ɓeydoo.
Caggal muuɗum, winndannde meeɗen heesoto gaɗe gi'iniiɗe gaɗoyteeɗe nder jannginol ɓii-leydaaku, ko haalata dow leydiijum he ko Leyɗe. To ɗum haandi sanne woni to *ɓii-leydaaku* waylii na wonndi to burjondirol keeri kibaaruuji ngol baawɗe annde kese. Nawtoraaki baawɗe annde ɗee nder jannde duu na heesete.
Yamiroore nde min ndarani nder winndannde ndee woni tawee jannde jogaama nder Afirka na woodiri. Miɗon ndurwida duu he gaɗe aduna laatiiɗe na mbaawi huunde fuu ammaa say piirten, kaandinen maanaa kelmeendi meeɗen tawee eɗen kaɓda he annde e gaɗe kese gonaaɗe na njowee dow nduungu ngan.

1. Hakkeeji suka Afirka : paani Leyɗe aduna e tabite Afirka

Gilla 1945, darnaangol ngol hakkeeji Ɓii-aadama tawraa ɗati jannginol e deenol sukaaɓe. Hano anndinoore Kola (2017), durwo waɗaango ngon faa sukaaɓe ndarnanaa ɗati jannginol e deenol sukaaɓe waɗi ko hitaande 1923, « Genève » tabintini gaɗal ngal Fedde deenol sukaaɓe nde anduna. Hitaande 1924, Fedde Leyɗe narruɗe duu yardiingol. Caggal muuɗum Fedde Leyɗe Aduna « ONU » tabintini darnaangol ngol hakkeeji suka hitaande 1954. Tabintinol Hakkeeji suka wakkati Hawriinde mawnde nde Fedde Leyɗe narruɗe nden waɗi 1989 saabii ko laabi ɗin fuu keɓaa, ndarnaa. Ɗatol Afirka ngol hakkeeji e nguurndam suka lobbam na huunde nde Leyɗe tawaaɗe nder Fedde narral nde Afirka darni hitaande 1999. Ɗatol ngol na soomi nufayeeje Fedde Leyɗe pahmruɗe tawee himɓe kaɓɓii anniya huccinde ɗum dow ko daari Afirka.
Jaka, waɗii duuɓi ko hakkeeji sukaaɓe ɗin na mbinndaa nder ɗati e darnaaɗi keewɗi ɗi Leyɗe aduna, tummbite Leyɗe Afirka « UA » e Leyɗe ɗen. Ɓamtanɗe tawaaɗe nder binndanɗe darnaaɗe ɗee fuu na pahmtina himɓe ko heewi. Arannde fuu iɗe miccintina gomnati gollal muuɗum inniraaɗowal faro deenol, jannginol e ɗowtol sukaaɓe. Ɓuuɗal Leyɗe Afirka njardake ɗati Leyɗe Aduna naa ɗi nduungaaji faa na nawtoroo ɗi nder ɗati binndanɗe Leydi muuɗum'en.
Ko Leyɗe Aduna ndarni faro hakkeeji sukaaɓe na miccintina saarooɓe, jannginooɓe naa mawɗo fuu anndinoowo moyɗina laabi nguurndam suka fuu heɓa mawngu makko wooɗa. Nokkuuje gooɗom binndanɗe darnaaɗe ɗen naati nder tuugorɗe cinngol porjeeji e gaɗol siri gollidol he himɓe fuu. Iɗe laatoo ndellee dabare mo himɓe nawtortoo heɓa nde ɓeyda woodde nguuurdam sukaaɓe ɓe gacce yahwi hewtaade.
Binndol hakkeeji suka mo Afirko nder kawtal tinndinooje kese ɗe Leyɗe fuu na ɓeydaari haandundi ammaa ndi ŋakki. Anniya fuu mo politik adi faa gollira laabi darnaaɗi ɗin, saɗormaaji na tawaa wakkati golle ɗen njiɗaa wadeede. Nder duuɓi cakitiiɗi ɗii, fini fuu Leyɗe

Afirka ngoni nii na caama yahde. Yamirɗum deenol riskuuji e laamu lobbu accii maandeeji dow gollirgal gomnati e sukaaɓe ɓe Leyɗe Afirka (Adepoju, 1993 ; Thomson, 2017). Yannaange Afirka, Leyɗe gooɗom hano Niijeer, Burkina-Faaso, Senegal, Kuduwar naa Beenen dekitake juunngo dow ɗerewol dabarewol ngol ɓe innditiri « waɗa-waɗa» kokkowol gollirde nde wanaa nde gomnati e porjeeji wurooji « ONG » naa ɗi Leyɗe ɗati mbuurtinooji laamuuji finaa-tawaa ɗi gomnati faro cellal naa jannde :

> « Dabare oo na waɗan ɗum gollida he gollooɓe jooɗiiɓe dow ko'e muuɗum'en dow aadi anndinoowo tilasiiji e hakkeeji fedde fuu (gomnati he gollooɓe jooɗiiɓe dow ko'e muuɗum'en) heɓa gaɗol siri jannde e jannginol mawɓe hoya » (MCAPLN, p. 9, 2010).

Ko dewtetee ɗum hewtaaka, saabe muuɗum waɗi ko Leyɗe gooɗom ndarni laabi jaajinol laamu Leydi ngam fahindan riskuuji ɗin ngalaa na njottoo law tummbite ɗen naa fufuu. Kaden duu, gollal ballondirol ngol Leyɗe yaasin laatiingol uloowol jaajinol laamu Leydi waɗata ko ngol jooɗoo nder politik finaa-tawaa Afirka (Hyden, 2017). Faro jannde nde wi'aama jaajinol laamu Leydi ngol tuugoo dow himɓe wurooji ɗin faa ko waɗetee fuu gasinee, gomnati duu haanaa ɗala yoga tummbite e himɓe tawaaɓe ɓaargi ɗon fuu.

Ngaska mawka tawaa caka aadiiji ɗi Leyɗe hakkeeji suka nder Afirka e jottinol amaana on ngam golle ɗen ngalaa na timma. Iɗum ɗuuɗi sanne nder Leyɗe Afirka tawraaɗe saɗormaaji fuu duu to jooɗnde pergu sukaaɓe woni. Dow tayre ndee, himɓe laamu he politik 'en ɓe Leyɗe ɗee anndanaa binndanɗe darnaaɗe heɓa himɓe ndenoo wakkati tiirre saabe majjum waɗi ko himɓe fuu ummataako ndaroo (Akkari et Sagayar, 2021).

Wakkati gooɗom duu kettinanteeɓe tawaaɓe nder wurooji na paggoo ko Leyɗe yaasin anniyi, ɓen ɗon ngoni moodibaaɓe, tokkuɓe faa joonin laabi meeɗen finaa-tawaa... Gaɗol golle ɗen hoyataa. Ndellee, dabareeji e annde Leyɗe yaasin kaanaana tummboo nder ko tawi hano nguurndam buurɗuɗe e finaa-tawaa. Hanaa haali beldi himɓe yamaa ammaa mballa himɓe Leyɗe Afirka ɓamtoo tawee yonkiiji fuu yuwaay naa tayaay ɗaɗi finaa-tawaa. En kaalan dow hano gaɗe bonɗe nay kollooje ko weeyo Afirka no haani daranee heɓa golle dow hakkeeji suka kuuɓa.

Ɓooyi ko binndanɗe darnaaɗe kaɗi gollinol sukaaɓe. Bonɗe mawɗe ɗiɗi suka golloowo hawri : laatoo suka e talkaajo. Farritere ndee na jukka iri gollinol sukaaɓe kantiingo nder golle cattuɗe (BIT, 2002). Sukaaɓe ɗalaaɓe, dafaaɓe, ɓe njamɗaa, tampuɓe tan nji'ataa dow beddaaji mawɗi ɗi galluuje yannaange Afirka. Nder Afirka, ko sifaaji mbi'i, adadu sukaaɓe famtarɓe gollooɓe na hewtoyto sukaaɓe miliyooji 100 ɗoo yahde duuɓi sappo naa sappo e joyi, suulnaare mawnde ɗum laatani politik 'en. Talkaaku na tawaa nder gaɗe gaɗooje suka gollinee nder Afirka (Admasie, 2002).

Ammaa kaɗol gollinol sukaaɓe ngol na haani talkaaku ɓuytee, gaɗe ɗiɗi pahmanee faro kollitol himɓe dow jannde e finaa-tawaa. Saarooɓe ɓen kaani ndarnee, kaalanee ko yowii dow muuɗum'en ko daarata deenol e korol suka maɓɓe. Kalfinol sukaaɓe ngol himɓe anndi nder Afirka na haani moyyinee, horee faa wooɗa. Fedde himɓe, ho'oreeɓe finaa-tawaa na kaani njukka mawɓe wattooɓe sukaaɓe ngarbinol dow beddawol hano nii Senegal, nokkuure aayiiɓe, mawɓe ɓen na mbaawunoo kuccini ɓen jannde. Fijo « finaa-tawaa » na haani waɗee heɓa ɗum fahma gaɗe gollinol sukaaɓe. Alamaaji jooɗnde kollata ko watti sukaaɓe ɓen nder iri gollal ngal, ko saabii ɗum, no wonndi he saɗormaaji e nafaaji kawruɗi ɗon. Nume anndinaaɗe nder adnaaru kolli ko suka fuu mo ummoraaki non en nder cukaaku muuɗum ngoonɗintaa jagaaji sukaaɓe e saarooɓe ɓen naa ɗi himɓe fuu. (Abebe&Bessell, 2011). Mballa sukaaɓe Fulɓe ɓen nder golle marol na woodi riiba sanne tawee nii jannde maɓɓe halkaay. Ɓiɓɓe fulɓe ɓen na kaani ngaɗa golle durooɓe heɓa to ɓe ngattu koreeji fulɓe ɗin nder haɓɓu ho'ore : nguurndam ɗam saɗorma naa jannginol sukaaɓe.

Rewtindaade debbo-gorko na tawaa binndanɗe keewɗe ɗe aduna e nder ɗe dewtel ɓamtaare ɓooyoore 2030. Jaka, se oɗon ngoodi banndol nder Leydi End « Inde » naa nder Niijeer bi'ungol *« tawree e mara suka debbo hano nii yarna ngesa jooɗdo ! »*, ɗum hollii ko ɗaɗi rafi rewtindaade debbo-gorko na luggiɗi. Say nde himɓe ngolli dow bayle finaa-tawaaji ɗen. Sii'oo

mo Leyɗe yaasin ngatti nder Afirka, fini fuu imo ulee. Iɗum mettina ɓernde ngam haala he hunnduko nii non, ɗum gollataa ekkitorɗe ɗen faa luggiɗa duu sako faa gaɗe kese ɗe njahdataa he finaa-tawaa Afirka. Fannde maɓɓe aybude gaɗe maamiraaɓe meeɗen, tuuba ɓe ko wanaa ngoonga ngam ɓe njiɗaa teegaade ɓe, iɓe kaanunoo ɓe aardina golliditteeɓe, ɓe kolla ɓen nafaaji rewtindaade debbo-gorko nden.

Nder aduna, gaɗe bonɗe laatiiɗe dewle ɗe njonaay e gattol ɓiɓɓe rewɓe bita (juulnol) ngoni sabaabu naawallaaji maɓɓe ko waɗata hano rewɓe miliyooji nii fuu nder Afirka ɓuri (Moody, 2020). Ko waɗata ɗum yaha yeeso na yi'ee ammaa faa hannden iɗum daaso ngam gaɗe ɗiɗi ɗee cottii to tawanoo nder maandorɗe lenyi e finaa-tawaaji. Ɗoo woni to janngirde (lekkol) haani durwida he torra on. Njogaaki ɓiɓɓe rewɓe ɓe duuɓi 12 e 18, nder janngirde na haɗa deeɗi ɗi njonaay e dewleede law heɓa ɗuuɗal maɓɓe njannga faa yottoo kamɓe duu to ɓe kollititta rewɓe dow gattol bita e rafi jannde.

Ndelle kaaddi kawtal jannde, janngooɓe, saarooɓe, jannginooɓe e himɓe fuu na kaani ummoo ndaroo kaɗa gaɗe bonɗe nay ɗee. Hano ɓeydol yowre rewɓe jannginooɓe nder janngirɗe na waɗa ɓiɓɓe Afirka ɓen kira, njooɗoo njannga (Stromquist et al., 2017). To saɗormaaji tawaa, gaɗe bonɗe nay ɗee ɓuri torra. Sukaaɓe egguɓe e feruɓe ɓuri yi'ude nyanŋere gaɗe bonɗe ɗen. Niijeer e Leyɗe Saahel fuu nder torra on ngoni.

Heɓa hakkeeji suka njaagee, say ɗuuɗal kujje gooɗom durwidee, hano talkaaku Afirka. Ammaa iɗum darna jaaɓol hakkeeji suka se nii siryaaji janndeeji naa ko finaa-tawaa heennaaka senngo (Kola, 2017).

2. Laabi kawrite gaɗe finaa-tawaa ɗi janngirde

Keewal kawte janndeeji nder Leyɗe soɓɓirde titii laabi janndeeji finaa-tawaaji heɓa ɓe njahdina kawte ɗen faro janngooɓe ɓe kawtaa finaa-tawaa sabu Leyɗe fuu mbaylii jaaɓanɗe (Akkari & Radhouane, 2019). Nder Leyɗe hoɗorde, titol laabi janndeeji finaa-tawaa ngol waɗaaka, fuu duu nder Afirka ɗum diɣɣi. Gaɗe jannde gonaaɗe na ngaɗee toon fuu na gaddaaɗe naa ko wonaa na waɗee feere muuɗum senngo.

Ammaa miɗon miija kay nder nokkuuje ɗiɗi laabi janndeeji kawte finaa-tawaa ɗin mbaawi titeede : Afirka e Niijeer. Ndennee to en njegitin duu janngirde nde tuubaako (nasaara) waddi nakkisii finaa-tawaaji Afirka. Caggal ko Leyɗe Afirka keɓti ko'e muuɗum'en, janngirde yeeyitaaki nawtorii finaa-tawaaji Wuro e Leydiiji. Nder al'aadiiji ɗii, laabi kawrite gaɗe finaa-tawaa ɗin na kaani cottinee heɓa ɗi njeytoo ko'e majji (Aman, 2017).

Rafi nawtoraaki ɗemle e finaa-tawaaji Afirka nder janngirde waɗi ko anndal finaa-tawaa ŋakki. Jaa, hakke suka fuu na woodi jannde nehaaku nder ɗemngal muuɗum, baa nde nder duuɓi jannde arani ɗin non, ɗum walaa duu iɗum waɗee nder Afirka baa ko tawaa pincitaaki anndinii riibaaji jannde gilla hannden waraay (Cummings, 2017). Yonii to maɓɓitante ɗemle Afirka maɓɓooɗe janngirde. Nder hitaande 2017, ɗerewol ngol Biroo jannde mo Leyɗe fuu ngol « UNESCO » to ngol wi'i « Janngina e ekkitoo jannde nder na ɗuuɗal ɗemle laatorii » hollii ko himɓe na kaani kuccita faro jannde ɗemleɗiɗiyal nder feccere Afirka tawaande hoɗorde-Sahaara. Darnde keesaaki kawte janndeeji ɗi Burkina-Faaso, Niijeer e Senegal ɗerewol ngol darii nden ngol taykii na woodi anndana na kujje laatorii ngam iri nanndi ɗemleɗiɗiyal keewi sanne (BIE-UNESCO, 2017). Annde jannde ɗemleɗiɗiyal na tawaa Niijeer e nokkuuje gooɗom nder Afirka (Mallam Garba, 2004 ; Schneuwly et al, 2019 ; Benson, 2020). Ko woni tan joonin, ɗe njaajinee, ɗe ɗuuɗinee nden kawte janndeeji ɗen fuu njardoo.

Nder cakaari Saahel e Niijer laabi janndeeji kawte finaa-tawaa ɗi janngirde ɗin ɓuri moyɣinde jannde nder tummbite ɗe saɗormaaji e haɓdooji. Toonyeeji fasu ɗi hirnyuɓe ɓen laaɓinii, cankitii, maɓɓii janngirɗe ɗuuɗuɗe. Kaden, ko tawanoo narral wonnoo alaama lobbo caka lenyi e alsilaame'en nder Niijeeriya fuu nakkisaama. Ɗoo haani jannde narral ɓamtee heɓa ɗum njogitee nder finaa-tawaaji meeɗen.

Kawre narral ɗe kawte lenyi ngaɗi Kuduwar no woodi ɗe ci'ee Niijeer. Kawral narral ngal lenyi na jokka enɗam cakaa lenyi ɗiɗi naa keewɗi. Kawral narral ngal lenyi na jeyral finaa-tawaa

caka ɓaadeeji ɗiɗi naa peɗe lenyi ɗiɗi tiggaaɗum dow pahmral yuwungal he dewgal go'otal naa dewle ɗuuɗuɗe. Kawral narral ngal lenyi na waɗa ngoonga fuu to mohen fuu fahma he moye yuwi. Kawre narral ɗe kawte lenyi ɗe Kuduwar naa "Toukpè" na aadondirɗe ɗe kirnyaa, darnaaɗe caka maamiraaɓe lenyi Leydi ɗin. Denɗiraaguuji aadondirɗe ɗen kokkii semmbe heɓa potal e pahmral tabita nder reendo. Kawre narral ɗe kawte lenyi kokkii laawol denɗiraaguuji ɗi nufayeere muuɗum'en aytata ba yawaare nii ngam mohen fuu na haani yardoo buytol gaɗaangol dow finaa-tawaa muuɗum tawee jogitaake :

> « Kawre narral ɗe kawte lenyi na tuugii dow bayle, maandinooje naa gaɗe taariiki. Ko kawre narral ɗee laatii bi'aangol naa denɗiraagu fuu na aadondirɗe tawanooɗe caka himɓe, kawrite lenyi naa ɓaadeeji faa reendooji nanngondira heɓa haɓooji kisee to warho'ore waɗu to hen fuu nder hunayeere. Nden kay kujje darjanteeɗe ngoni na pilee, enɗam e ballondirol. Darjaaji ɗin, na ngaɗa kawre narral ɗen tawree jagaaji lobbi : rafi hirnyere e cawraagu laatiiɗi na kaɗa haɓooji. Jagaaji ɗin na ngartira hakkillooji himɓe he pahmral, na wonndi he potital reendo » (Insiata, 2013).

Hano nder Leydi Senegal toolo denɗiraagu naa toolo jeyral na tawaa caka Fulɓe e lenyol fulɓe goodom bi'eteengol Sereeɓe. Baa nde Pullo e Sereejo anndondiraa na mbi'ondiri fuu nder jaleeɗe ; mohen fuu na wi'a oya woni « maccuɗo» muuɗum. Gaɗal reendo ngaal, ngal jaltinaaki hano yawaare nii, jaltinaaki tawaaki caka lenyi na huunde faddotoonde lenyalenyaaku, ɗum woni ko joomiraaɓe annde mbi'i caggal pincitaaki janndeeji ɗi ɓe ngaɗi.

Baa ko kawral jannde Niijeer na tawraa sakulla kujje kaanuɗe ngaɗee dow yahwi hano cuuɗi janngirɗi naa luggindinol anndal jannginooɓe, baka laabi janndeeji kawte finaa-tawaa ɗin ngalaa, e ji'iɗe amin, himɓe kaanaa ɗala senngooje finaa-tawaaji e jannde ɗemleɗiɗiyal tawee ɗum tummbitaaka nder keydintinal janndeeji titaangal joonin nder Leydi. Nder Niijeer e nokkuuje goodom, janngirde walaa lenylenyaaku, suka jonuɗo jannde fuu na haani winndee ammaa nume meeɗen ndewaay ɗon ngam hakkillooji kuccitaana faro ko nanndi he meeɗen. Nder janngirde Niijer, gaɗe lobbe ɗe nehdi, daraaki, gaɗol ko heydi ɓuraaɗum wonaneede faro darjinol iri finaa-tawaa fuu. Gaɗoojum ɗum, ɗoo yahde yeeso kam haandi yoga tummbite Leydi na ngoni nder iri haɓdooji fuu.

3. Janngínol ɓii-leydaaku : teeŋina muulanɗe Afirka

Heɓa siryanoo waaldeeje reendooji ɗuuɗuɗi ɗe Niijeer e nokkuuje goodom nder Afirka, na haani laabi jannde ɓii-eydaaku mbaylee nder janngirde tawee laabi ɗiɗi ɗii ɓuraa wattaneede hakkillo : (1) yawta jannde ɓii-leydaaku (2) waɗa jannde ɓii-leydaaku adunaaru fuu wannga tawee finaa-tawaa Afirka na kakkilanaa to finaa-tawaa yaasin woni na filoo faa luutta ɗi.

Nder Afirka, jannginol ɓii-leydaaku na aayta ba fuɗɗari ekkitagol jannde ɓii-leydaaku. Wakkati fuu, ɗuuɗal janngooɓe njanngintakanaa ɗerewol tiggere leydi, gollirɗe politik, hakkeeji e tilasiiji ɓii-leydi. Keydintinal janndeeji, loowdi wakkatiiji ndarnii neeɓirka jannde ɓii-leydaaku. Joonin kay yonii to himɓe mbittoo jannde ɓii-leydaaku dow janngide e reendo. Ndellee senii faa janngooɓe ɓen nyiɓantan ko'e muuɗum annde to huunde fuu tiiɗanoytaama yeeso, hano : daroo haala yeeso himɓe, sii'oo kesum garɗum e darjaji hano: demokarasi, loomtondirol laamu, ko seenndi, hakkeeji, tilasiiji, yaage wuurdude e kaaldol.

Nder Niijeer, saɗorma finaa-tawaaji ɗi baawɗe annde ɗe kibaaru e anndinoore « TIC » mbayli na kaani njannginee nder jannde ɓii-leydaaku. Naatol baawɗe janngooɓe nder ɓii-leydaaku iri iri tawraaɗum lenyi kewɗi, diinaaji, kawte tummbite ɗe nanndaa na kaani ɓmtee nder janngirɗe arane portorɗe e tokkooje (Sagayar, 2020). Golle ɗe kabinirɗe lammbaaɗe ɗen ngoni na ngaɗa na ngoodi darja nder reendooji meeɗen faro jooɗɗal. Naftoraaki na woodiri annde baawɗe kese ko tilsii joonin ki nawtoree ngam himɓe na tawaa nder wakkati rafi hakkillo fukkiingo, hano Niijeer to kawrite hirnyuɓe ngoni, nawtortooɓe kabinirɗe ɗen fini fuu keɓa pooɗa ɓiɓɓe leydi ngatta ɓe nder majjum. Jonkay na haani ɓamten dabareeji janndeeji tuugotoodi dow ciryanaaki huunde gilla waraay hano «golle kollitooje ɓii-leydaaku faro kabinirɗe ɗen naa naftoraaki enternet « internet» booɗɗum e yoga kabinirɗe ɗen tawee janngooɓe ɓen na ekkitoo ji'itol meesaajuuji bondi e fewreeji nden kamɓe duu ɓe ngaɗa peɗe jeyral to ɓe mbinndanta himɓe, ɓe kaalda he maɓɓe » (UNESCO, 2017, pp. 54-55).

Jannde ɓii-leydaaku nde aduna na laawol lobbol kaanungol pincitee (Akkari & Maleq, 2020). Iɗum tawaa nder nufayeere 4 – takkirɗum 4.7 ko dewtel Leyɗe fuu 2030 dow jannde :

> *Ɗoo yahde 2030, waɗa na waɗata heɓa janngooɓe ɓen fuu keɓa annde e baawɗe kaanduɗe faa ɓamta risku ɓooyoowo faro jannde tawee jaaɓanɓe nguurndam, hakkeeji ɓii-aadama, rewtindaade debbo-gorko, ɓamtaare finaa-tawaa mo hakkillo fukkiingo e rafi hirnyere, ɓii-leydaaku aduna, manol finaa-tawaaji e mballaga mo o waddanta risku ɓooyoowo ɓuraa yiɗeede.*
>
> Ko « UNESCO » wi'i : jannde ɓii-leydaaku aduna na anndal jannde to *« janngooɓe ɓen njj'ata jeyral e jonkkondiral himɓe e iri kawrite himɓe muuɗum. Iɓe ekkitoo ɓe darjina, ɓe njaagoo iri iriiji e ko seenndi ɗi, ɓe keɓa baawɗe, jagaaji heɓa ɓe ngaddana² reendooji keewɗi e to ɓe mbeltintoo. Ammaa, jannde ɓii-leydaaku yahdataana he ballondirol dartiniingol e pahmral he himɓe fuu nder Leydi muuɗum e Leyɗe yaasin na wonndi he gaɗal caahiingal ngal hirnyaa tuugiingal faro ɓamtaare » (UNESCO, 2017, pp. 38-39).*

Naatinol ɗati kaanuɗi ɗi finaa-tawaaji fuu kawti e wonande hakkilantaaku ɣuwidi ndi tageefo fuu kawti, jannde ɓii-leydaaku aduna na waawi ɓeydi ɗi nder janndeeji lekkol tawaaɗi ɗon. Ɗati ɗii, baawuɗi wi'iteede tawee bi'itaaki kin na seedi, nder nawtoraaki majji, ɗi innditiree inɗe gooɗom hano « *jannde finaa-tawaa nde hakkillo fukkiingo »* naa « *fota wuura nder ekkitaaki »*, na semmbinɗina dartaaki sukaaɓe e sukaaɓe jokolɓe na waɗa duu maandorde e ɣuwidi cegiloo na wooɗiri. Jeytaare haala ɓiɓɓe Leydi fuu e jeyte maɓɓe kaanuɗe ngoni nufayeere ɓamtaare nden. Ɗum ɗon say baylee janndeeji ɓamtee, fonna jannde waylotoonde he no laatorii ko Leyɗe, luggindina anndal kokkooɓe anndal e jannginooɓe, gollida he himɓe ɓee : saarooɓe e koreeji nder bayle finaa-tawaaji reendooji.

Na wa'i ni en hano nii Afirka na tawraa nafaaji ko waɗata ɗum jogitoo jannde ɓii-leydaaku aduna nder aarti aarti taariiki e finaa-tawaaji maɓɓe. Tawraaɗum haala yaage, yidde, hakkillo fukkiingo e enɗam ko tawaa gilla karnu na durwidee tabita caka himɓe, hano ɗatol ngol Mandén *« na hokka laabi winnitere dow no haani fota haalda he finaa-tawaaji e reendooji gooɗom nder yaage e hakkillo fukkiingo, maandina annde kaanuɗe ɗe jannde ɓii-leydaaku aduna, kanyum woni yaage iri iri fuu e ballondirol »* (UNESCO, 2018, p.3). Gattol nume yaage nder nguurndam ɓii-aadama, hakke nguurndam, ɗati rewtindaade ɗi ngalaa nganyanganyaandi, hakkeeji rewɓe, jeytaare go'otumbaaku, kiiti, potal e ballondirol. Nder finaa-tawaa hunnduko haali loowdi ɗatol ngol. Nume maggol ngoni reendo ngo walaa fuu joote nder iri iriiji, to hakke nguurndam ɓii-aadama yaaɓe, na wonndi he jannde, ɓii-leydaaku, neema keyuɗo e jeytaare haala.

Wakkati hawriinde aduna dow luggindinol annde innditiraaɗum *« Ɓamtol jannde ɓii-leydaaku aduna nder Afirka mo yannaange »* nde « UNESCO » waɗi hitaande 2015, to Leyɗe sappo e joyi ɗe Fedde risku Leyɗe ɗe gorgal Afirka (CEDEAO) ngansitaa, ko wi'aa toon woni geddi ngalaa caka *nume ɓii-leydaaku e jannde ɓii-leydaaku aduna*. Leyɗe Fedde risku pottuɗe he hawriinde ɗen ulaama kollita himɓe gollooɓe golle finaa-tawaaji, kabinirɗe dow jannde ɓii-leydaaku, jannginooɓe ɓe jannde anndanaande e nde anndanaaka nden ɓe luggindina annde ho'oreeɓe, hawjotooɓe, aardinaaɓe janngirɗe, binndooɓe dewte janngooɓe are jannde ɓii-leydaaku aduna, ɗe hakkillo fukkiingo e ɗe hakkeeji ɓiɓɓe-aadamaaɓe. Hollaama duu siri ekkitaaki ɓamtee heɓa nawtoroo na wooɗiri are kibaaruuji e baawɗe (TIC) hano tuugorde ɓamtaare jannde ɓii-leydaaku aduna. Nder narral caka Leyɗe Afirka e Leyɗe fuu kam duu ulaama heɓa himɓe fuu ngollida gaɗe lobbe e kujje kese nden ula reendooji fuu ummoo ndaroo ko waɗetee fuu waɗee faa wooɗa (UNESCO, 2015).

Joonin kay, eɗen miija na laatorii, non numre ɓii-leydaaku Niijeer e Afirka haani golliree faro jannde yahdoore he darjaaji Afirka, to njanngin ko yahdataa he reendo Afirka haaldi, foti dow muuɗum. En Ɓamtaare hakkeeji feereeɓe ɓe ɗuuɗaa ɓee na tilsi haɗee: nannduɓe naa ɓe nanndaa tagu njeenondirooɓe maanee piirtol ko'e himɓe dow ngoraaku e ndewaaku na kaani

njahdinee hano no Niijeer laatorii nde eɗen njiɗi kisen gaɗe bonɗe ɗen. Hano no Pelizzari (2020) wi'i: « lennol caka jannde lekkol e hakkeeji ɓiɓɓe-aadamaaɓe na haani tuugoo dow heesooji ɗigginaaɗi ɗi darnde reendo ».

4. Aadiiji jannginol geyŷiiɗi he annde kese (dabareeji, kaake, are, nyeenyal…)

Ko daari nawtoraaki baawɗe annde kese tawaaɗe fini fuu ngoni na ɓeydoo, na woodi himɓe anndinee buulol ngol are gollirɗe ɗee mbaawi titude caka nehdi mo enternet anndinta e mo reendooji Afirka. Darjaaji ɗi baawɗe ɗee anndinta, tawraaɗi nanndi yŭwidi nokkuuje goodom na mbaawi hokki semmbe buulol tawaangol caka ji'aaɗum ko jamanu e finaa-tawaaji he ɗi lenyi ɗi reendooji Afirka. Baawɗe kese ɗen na mbaawa yinngude jeyre koreeji e fii caka sukaaɓe jokolɓe gaɗooɓe gaɗe nakkisooje reendo e nehdi finaa-tawaa. Ammaa na haandi duu ɓamten na yiɗiraa, hakkilantaaku sukaaɓe jokolɓe tawaaɓe wakkati fuu na nawtoroo are baawɗe kese ɗe kibaaru e anndinoore ɗee (TIC) nder aduna fuu. Gollirɗe jannde na kaani ummoo ndaroo nder jannde baawɗe annde kese ɗen ngam iɗe mbaawi huyŷini sukaaɓe jokolɓe ɓen to woodi nder wakkatiiji bondi ɗii.

Naatinol baawɗe annde kese ɗen na ɓeyda kawte jannde heɓa darja nehdi finaa-tawaa warta nokkuure muuɗum, gollirgol kesol non, tawaangol fini fuu ngol woni nii ingol ɓeydo. Ɓooyi ko janngirde (lekkolooji) na laatii nokkuuje ɗen tan ngoni to niɗɗo waawi heɓude annde ɗon daa e kaanduɗe faa to nguurndam gollal he joodnde niɗɗo haadi. Yalla, njaawirka ɓamtaare baawɗe lammbinaaɗe na sattinana gollirɗe janngirɗe faro kabirol annde cakitiiɗe e tawee kanyŷe tan kokkata annde.

Baawɗe annde kese ɗen na nanndina hano gollirgal baawungal ɓamtude jannde faa nde yottowo to hen fuu, ingal aayta duu hano moyŷinoowal saɗoma jannde yaajinaande. Saɗorma on tawaaka he adadu e kesakesaaku gollirɗe ɗe janngirɗe ɗen tawraa. No are gollirɗe ɗee nawtortee e nufayeere nde ɗe ndoomira. E ji'iɗe, na haani anndal janngooɓe ɓen luggindinee heɓa gollal maɓɓe he baawɗe karnu 21 [a6] (XXIe siècle), luggindinol anndal maɓɓe haanaa haaɗa he luggindinol baawal e jannde dow nawtoraaki are kese tan. Na haana ɓamten laabi jannde kesi heɓa janngooɓe mbuurtinkina gollal muuɗum'en.

Na haani ɗum anndina ko kabinirol baawɗe annde ɗe kibaaru e anndinoore « TIC » na jukka saɗormaaji laamaaki kawraaɗi nder wakkati go'o jeydaaɗi he fillaaji potal e gattol. Hollaama wakkati naawalla Koobid-19, himɓe torraaɓe sanne ngoni ɓe cuuɗi janngirɗi muuɗum'en maɓɓaa, ngam tiirre nden maanee rafi keɓirol jannde faro baawɗe annde ɗe kibaaru e anndinoore sabu buulol tawaangol caka to ɗe e ɓen ngoni na juuti (UNICEF, 2020). Rafi Enternet, yi 'ite kuuran, are ɗe kolli ngollinta e torraaji ɗi himɓe mbuuri nder nokkuuje, ɗum fuu ɓeydi rafi potal janndeeji. Nder wakkati oo, naawalla Koobid-19 wannginii, ɓeydii ɓeydi rafi potal tawaangal caka koreeji, caka janngooɓe naa ɓe janngirɓe mawɗe, caka jannginooɓe, caka gollirɗe ɗe gomnati e joodiiɗe dow muuɗum e caka kawte janndeeji. Ko darorgol risiku reendo himɓe hollii ko rafi pote ɗee ngoni : tagu darorgol pergu, duuɓi naa joodnde jannguɓe (galluure, laddeeri naa tummbite ɗe keɓaay fuu nafaa) janngooɓe nder janngirɗe mawɗe, ammaa duu iɗum yahda he alaama mahdiiji ɗin (tawreede yi 'ite kuuran…) he ɓamtaare kawte jannginol (Igodoe & Lange, à paraitre).

5. Timmirka : lennol caka gaɗe aduna jaaɓinooje e jannginol nder Afirka cakaari

Jannde Afirka maɓɓitanaama gaɗe aduna jaaɓinooje nanngude wakkati maral warde caggal duuɓi keɓtol ho'ore muuɗum. Maɓɓitol ngool na wudde nde nafataa, ingol waɗa nduunga Afirka naata nder gaɗe poodondirol ɗe aduna. Ammaa hano nii alaama maɓɓitol ngool waɗakenaa faa halka finaa-tawaaji Afirka.

Baako binndanɗe ɗe ɗati ndarnaa, ɗe aduna fuu fahmani, tayre ndee maandinii ko faa joonin ngaska mawka na tawaa caka *aadiiji Leyɗe* du'anaade hakkeeji suka nder Afirka he *ngoongaaji joodnde (nokkuure)*. Cuudi kiite aduna kaɗii gollinol sukaaɓe ammaa tukkude hannden saɗorma

on na heddii kaden nder reenndooji Afirka saabe talkaaku, kaaddi to ɗi tawaa. Rewtindaade debbo-gorko nde aduna ɓamti sottaay, he kunndule nii ɗum woni, nde heppii hewtaade politik himɓe nder reendooji ɗii fuu. Fay ko ɓeydaari waɗii nder ɓuytol dewle ɗe njonaay gattol ɓiɓɓe rewɓe bita, gaɗal larɗinoowal, nyawnoowal ɓiɓɓe rewɓe ko waɗata miliyooji ngaal na tawaa hannden oo nder finaa-tawaaji yoga himɓe.

Anndinaama duu, faa ɗum siryanoo waaldeeɓe reendooji ɗuuɗuɗi ɗi Niijeer e ɗi nokkuuje goodom nder Afirka, huccuɓe warde ndellee say kawrital jannde he laabi annde ɓii-leydaaku ɓamtee faa wooɗa. Darja huunde nden na ɓeydoo nde nii aadiiji adanoodi ɗin kuuɓii heɓa saɗorma himɓe tummbitere nden takkoo. Faro demokarasi, baawɗe annde kese ɗen na mballa sanne nder jeytaare reendooji ammaa yame darjanteeje na tawaa dow naatinol e jaaɓinol gaɗe koɗe nder reendooji ɗii. Jannde lobbere na gollirɗum tilasiijum hoyna bayle nder nyiɓdi reendooji gollooji e ɗi hakkillo fukkiing. Nder nufayeere ndee, na haani na haani jannginooɓe kokkee loowdiiji e baawɗe ko wallata ɓe nder golle ɓamtaare baawɗe ɗe darja heɓa bayle ɗee koya.

Tayre ndee, tawaande nder dewtere jannde, inde waawi daraade darnde aral gollirgal, gartirowal hakkillooji, tewtowal tan ko ɓeydataa boodol jannde nder Niijer. Gollirgal ngal na tawete nder ɗemle leydi nay ɗe luggindinooɓe anndal jannginooɓe ɓen na mbaawi nawtoraade ngal ; golliditteeɓe nder tummbite, ɓen ngoni jannginooɓe, kamɓe duu iɓe mbaawa naftorii aral ngal. Ingal walla ɓe anndina annde, ɓe njahdina loowdi ndin he ngoongaaji reendooji. Ara luggidinirgal anndal jannginooɓe gooduɓe laawol ɓattoo ngoongaaji heɓa ɓe ngadda mballa maɓɓe nder boodinol kawtal jannde dow tuugaaki kaanduɗum e annde nokkuuje maɓɓe. No janngooɓe, jannginooɓe e saarooɓe nanngani janngirde reendo ekkititoongo (Bougma et al., 2021) na ɗatol kaandungol dow laawol ɓeydol boodinol jannde nder Afirka.

To ɗum tawaa

Abebe, T., &Bessell, S. (2011). Dominant discourses, debates and silences on child labour in Africa and Asia. *Third world quarterly*, *32*(4), 765-786

Adepoju, A. (Ed.). (1993). *The Impact of Structural Adjustment on the Population of Africa: the implications for education, health, & employment*. London: James Currey.

Akkari, A., & Maleq, K. (2020). *Global citizenship education: Critical and international perspectives*. Cham: Springer.

Akkari, A. & Sagayar, M.M. (2021). L'éducation dans les situations d'urgence en Afrique de l'Ouest : Contexte, solutions expérimentées et alternatives possibles. *EDUFORM AFRIQUE MAGAZINE, Edition I*, Février 2021.

Aman, R. (2017). *Decolonising Intercultural Education: Colonial differences, the geopolitics of knowledge, and inter-epistemic dialogue*. New York: Routledge.

Benson, C. (2020). An innovative 'simultaneous' bilingual approach in Senegal: promoting interlinguistic transfer while contributing to policy change. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 1-18.

BIE-UNESCO. (2017). *Teaching and learning to read in a multilingual context: Ways forward for three sub-Saharan African countries (Burkina Faso, Niger, Senegal).*Genève: BIE-UNESCO.

BIT. (2002). *Un avenir sans travail des enfants*. Genève. BIT.

Bougma, M,. Dalbera, C., Gandolfi, S., Meyer-Bisch, P.&Ouedraogo, G. (Eds.). (2021).*Participer à une société qui apprendManuel méthodologique pour observer les réalisations du droit à l'éducation en tant que droit culturel*Geneva: Globethics.net&Fondazione VittorinoChizzoloni.

Hyden, G. (2017). The decentralization experience in Africa: beyond donor-driven approaches. *AfricaReview*, *9*(1), 98-114.

Igodoe, A. & Lange, M.-F. (à paraitre). L'impact de la Covid-19 sur les inégalités scolaires dans l'espace francophone. *L'éducation en débats : analyse comparé, 11*(2), …-…..

Insiata, G. (2013). Les notions du vivre-ensemble dans les manuels scolaires de l'enseignement de base en Côte d'Ivoire et leurs perceptions par les acteurs. *McGill Journal of Education/Revue des sciences de l'éducation de McGill*, *48*(1), 115-129.
Kola, É. (2017). Idéologie des droits de l'enfant et réalité en Afrique subsaharienne, quels paradigmes mobilisateurs?. *Éthique en éducation et en formation: les Dossiers du GREE*, (3), 69-83.
MallamGarba, M. (2004). Education bilingue au Niger: entre convivialité et conflits linguistiques. *Penser la Francophonie, Concepts, actions et outils linguistiques, Actes des Premières Journées scientifiques communes des Réseaux de chercheurs concernant la langue*, 455-471.
MCAPLN. (2010). *Document cadre de mise en œuvre de la stratégie du "faire-faire" au Bénin*. Porto Novo : Ministère de la Culture, de l'Alphabétisation et de la Promotion des Langues Nationales.
Moody, R. K. (2020). Women human rights defender's fight against female genital mutilation and child marriages in Africa. *Cities & Health*, 1-6.
Pelizzari, E. (2020). (Ed.). *Education scolaire, droits humains, laïcité : quelle place pour la jeunesse en Afrique de l'Ouest ? Analyses socio-anthropologiques à partir du cas du Mali*. Paris : Harmattan.
Sagayar, M. M. (2020). Citizenship Education in Niger: Challenges and Perspectives. In *Global Citizenship Education* (pp. 89-98). Springer, Cham
Schneuwly, B., Daghé, S. A., Leopoldoff, I., Cordeiro, G. S., Thévenaz-Christen, T., &Toulou, S. (2019). Teaching and Learning to Read and Write in a Multilingual Context: Burkina Faso, Niger, and Senegal. In *Improving Early Literacy Outcomes* (pp. 229-243). Brill Sense.
Stromquist, N. P., Klees, S. J., & Lin, J. (Eds.). (2017). *Women teachers in Africa: Challenges and possibilities*. Taylor & Francis.
Thomson, M., Kentikelenis, A., & Stubbs, T. (2017). Structural adjustment programmes adversely affect vulnerable populations: a systematic-narrative review of their effect on child and maternal health. *Public healthreviews*, *38*(1), 13.
UNESCO. (2015). *Promouvoir l'éducation à la citoyenneté mondiale en Afrique de l'Ouest. Atelier international de renforcement de capacités des pays de la CEDEAO*. 7 –9 Juillet 2015. Dakar : Bureau régional de l'UNESCO à Dakar.
UNESCO. (2017). *La prévention de l'extrémisme violent par l'éducation : Guide à l'intention des décideurs politiques*. Paris : UNESCO.
UNESCO. (2018). *Education pour la citoyenneté mondiale : pour une approche locale*. Paris. UNESCO.
UNICEF. (2020). *COVID-19: Are children able to continue learning during school closures? A global analysis of the potential reach of remote learning policies using data from 100 countries.* New York. UNICEF,

Tayɾe

Laabi jannde tawaaɗi nder kura'ana

Bouba ADAMOU

Ndaɓɓa :

Tayɾe jannde ndee nufayeere mayre woni nde watta miijo dow jannde kura'ana heɓa nde waɗee wuddu sellundu e ndu sifa ngam janngirɗe leydi hannde wonande Niijer. Faa ɗum waɗoo jannde kura'ana heesaama ɗoo nder fannuuji ceeduɗi e bayle kewtiiɗe nde nder wakkati nder fannu oon daa. Miijo gon no tuugii dow kura'ana laatiiɗo nawtorgal jannde, annde jannginol e ɗemɗiyankaaku. Ingo tuugi duu mballa anndecji kura'ana ceeduɗi nder ɓamtaare peeral janngooɓe fadde wokkude ekkorɗe gaɗotooɗe ɗe jannginooɓe e ekkitooɓe muuɗum en mbaawi nawtoraade nder jannginol-ekkitol njannginteekoy janngirɗe. **Ho'oreeje kelme** : kura'ana, mballa annde jannde e annde jannginol, janngirde, Niijer.

Naatirka

Nder Niijer janngirde kura'ana no soomi keɓal finaa tawaa jaajungal ngal geɗe reendo fuu ceenndiditta gilla karnuuji keewuɗi. Nawtoraade ɗum no laatii yahdina janngirde gaɗe finaa tawaa ɗe himɓe ɓe ɗum haani nafude. Iɗum laatii duu wartirde suka leydi Niijer nder hakkeeji muuɗum dow baawal jannde faro ɓurude tuugaade annde ɓoydaaɗe laatiiɗe no bowaaɗe makko. Kam walloyta hoyinude reena sukaaɓe ujunaaji he gaɗe bonɗe ɗe rafi jannde e heppude jannde. Dow yarda oo en waɗi ko tayɾe ndee no oori nufayeeje ceeduɗe nay kanyɾe ngoni: 1) wanngina baawɗe e dabereeji jannde nawtoraaɗi nder jannginol kura'ana nder Niijer; 2) ceendira dewte ɗe jannginooɓe kura'ana nawtoortoo; 3) heesoo dow no annde jannginol kura'ana gollirta e bayle jamanuuje naatooje kewta janngirɗe ɗen nder duuɓi cakitiiɗi ɗii ; 4) wanngina laabi kegiiɗi ɗi jogagol dabareeji jannginol kura'ana ko nafata janngirɗe faransiire.

Faa nufayeeje ɗee kewtee, arannde fuu jannde nden heesake dow laabi no jannginol kura'ana e etu ko ɗe anndi nder ko yɾeewi Niijer. Kaden duu inde golla dow gaɗe janndeeji e annde jannginol ɗe jannginol ngool. Timmoode majjum, tayɾe nden no enni wanngina ɗati jannde kura'ana nden nde holla ekkorɗe gaɗotooɗe ɗe niɗɗo waawi nawtoraade nder jannnginol janndeeji janndeeji jannde.

1. Laabi jannginol kura'ana nder Niijer

So ɣaɓɓake janngirɗe madarasa ɗe gomnati, ino woodi nder Niijer hano janngirɗe kura'ana goodom duuɗuɗe ɗe baawuɗen fennude nder fannuuji mawɗi ɗiɗi : ɗi fannu finaa tawaa e ɗi fannu ɓaditiiɗi jamanu. Arani ɗin no ɓooyiri karnuuji ɗuuɗuɗi ɗi keɓiraama duu no aranɓe kokkirta tokkooɓe waaldeere yahde waaldeere nder wakkatiiji gaɗe politik reendo e wakkati jahaale jannginooɓe e janngooɓe ɗi annde alsilaameeje nder weeyo Niijer.

Fannu ɗiɗaɓo on no soomi bayle kese ɗe jannginol kura'ana adi gilla wakkati mardi nasara timmunoo kam waddi bayle reendooji lugge. Nder teddorgal bayle e ngal waylagol nguurndam jooni no wontiri, fannuuji jannginol kura'ana ɗi ndennoo anndii ndegoodom no keɓa bayle mawɗe. Bayle ɗen no ngoodi jeloode wakkati bittiiɗo.

1.1 Luggereeji taariki

Haala jannginol kura'ana nder Niijer fuɗɗaanaa gilla wakkatiiji ɓooyuɗi ɓittaade nde en ndaarii ko jannde kura'ana ndee no yahda he no himɓe natirta alsilaaku nder weeyo Niijer (Hamani, 2007)[2]. Maɓɓitol unibersiteeji inndantereeji hano mo Sankoré ton Tombouctou (Mali hannde), ɗe nokkuuje jannginol alsilaamaaku ɗuuɗuɗe hano nde Agadez (hakkunde Niijer) naa duu, ko ɓooyaayi ɗum daa, nde Say (gorgal Niijer), no garti duu maandeeji buurudi dow gonal janndeeji kura'ana nder Afirika ngorgaari. Fa'e ko wonaa taartkiiji ɗiɗi « *târikh* [3]» laatiiɗi hande laamu to taarikiiɓe ɓe wecco Afirika ngoo, ɗerewol ngol Al-Maghîlî inndiraangol *Jaabande joweeɗiɗi dow ɣamde ɗe Askia*, iɗum holla fodde no yaakanaade winndannde e janndeeji kura'ana no laatii gilla ndennoo mboowaakoy sanne to gomnatiiji e himɓe weeyo Niijer gilla karnuuji re'ataa.

Jannginol kura'ana ngol Niijer ngol rimii anndal filla dow annde (anndal filla dow annde) ngoogaare jeyaande he fannu oo. Anndal filla dow annde ndee no wannga tan faro laawol jeytagol e ɓannginol annde ittaaɗe he kura'ana. Semmbe jannginol dewtere ndee no jogii ndelle kulle ceeduɗe … hano :

- Anniya gattol janngoowo jannde no waawa tawee saarooɓe kam en adata ɗum (to famarɓe) naa janngoowo kam he ho'ore muuɗum (to yoga wintuɓe e mawɓe);
- Wakkatiiji jannde ɗin no koyti, iɗi ɓuri adeede nder wakkatiiji arani naa cakitani ɗi nyallooma (nanngude ymnde 5, e duu futuro yamnde joweetati (8)). Wakkatiiji

[2] Cette source confirme,au moyen d'autres références historiques, la précocité du contact de l'espace nigérien avec l'Islam en l'occurrence le séjourdu compagnon du Prophète(PSL) OqbahIbn Nafi' en personne dans le Kawar nigérien dès l'an 666(Après J.C.) soit 34 ans seulement après la mort du Prophète.

[3]Tarikh es-soudân et Tarikhelfitach(voir corpus à la fin).

dursitandɗe mohen fuu feere muudum, ekkordɗe ɓeyditaari naa moyɏinandɗe no ngadɗee hano no wakkatiiji dîn keɓorii to janngooɓe ɓen;

- Ɗemngal jannginirteengal ngal kam woni to ɓuri heewude fuu ɗemngal janngooɓe ɓen, se ɓe famarɓe naa mawɓe ;
- Jannginol kura'ana no maɓɓitani himɓe reendo ɓen fuu nden mohen fuu no waawa wadda mballa ;
- Adiri teddorgal ngal fadde baawɗe muudum ;
- Wakkatiiji ceenu ko fottondirta he rafi golle, se adaama faro golle risku ɓuruɗe golleede, janngooɓe no mbaawa ndawa tokka jannginoowo muudum en kura'ana dow yarda saarooɓe maɓɓe faa heɓa hakkillooji maɓɓe koota tan he janndeeji dîn;
- No jannginol e ekkitaaki kura'ana ngol wadîrta haɗata jannginoowo e janngoowo ngadɗa golle ɗeya gaddooje risku ;
- Nder jannde nden, janngooɓe ɓen ndoomondirta. Jannginoowo on no yahra jannde janngoowo fuu yeeso hewta annde jokkooje se janngoowo on waawii jannde arannde nden faa woodî; jogitaade ko janngaa nder ho'ore no haani to janngooɓe fuu;
- Himɓe heɓuɓe aanndal kura'ana ɓen no annditaa hano kamɓe ngoni duŋaaɓe jokketeeɓe nder reendo. Ino adaa ko kamɓe ndeeni saahu to ɓe tawaa fuu, ngam darjaaji dî ɓe njanngi nder kura'ana ;
- Annde keɓaaɗe ɗen no nawtoree ko nafata janngoowo e reendo ngon fuu ; kam waɗataɓe ɓe deyɏuɓe e idum hokkaɓe reenaare aduna joodtiinde;
- Yaha no warta anndal, ndelle ngal annduɓe, ngal janngooɓe e dewte no muuyaaɗe jidodo fuu nder reendo.

Nder Niijer, no jannginirtee e jannginandɗe ɗe janngirde malikit kam ngoni laawol jannginirgol ɓurungol weccitaade, fay ko tawaa dîya doo no mbuuridi he maggol.

Jannginol kura'ana ngol finaa tawaa ngol no anndiraa innde *Dudal* (nokkuure jannde) ngal gollude muudum nder wakkati mo ngonuɗen oo no yama yame duududɗe (Meunier, dir., 2009). Gilla duu, wakkati maral nasara, laamu no yi'annoo dum (gaanga duu non), manyeere non laatiide no sadî nde yahda he nufayeeje ɗe maral ngal. Say tan, gam anndande saɗormaaji dî moytutol janngirde kura'ana waawata saabade e salaare nde himɓe ngatta ɓiɓɓe mudum en nder « *janngirde nasara* », marudo on wadî gilla hitaande 1947 manyeere janngirde « pahmral » inndiraande Madarasa naa janngirde to faransiire laarabuure nder nufayeere heɓude yarda to himɓe. Gam nii, Madarasa on no janngina he faransiire e he laarabuure hawra he annde ɗe faransiire tan tan hadde annde ɗe anndaaki

jogaaɗe nder ɗemle ɗiɗi. Janngirde kura'ana finaa tawaa tinnake no wuuri ngam ɗum ɗom no yahde seeɗa he riibaaji ɗi maroowo heɓata ji'oowoo duu ko iɗum woni bonnde nafoore hoyinoore ji'itol e hakkilagol he ho'oreeɓe nukkuuje ɓen njannguɓe.

Laawol janngirgol ngol Niijer ngol ingol wattiti kunta dow gaɗol Madarasaaji, iri janngirɗe tati lelniraaɗe faro ɓuruɗe ɓoynde: nde kura'ana, nde faransiire e nde faransiire hawri he laarabuure. Ɗiɗi cakitiiɗe ɗee, dow heɓude duŋayeere annduɓe mawɓe ɓe politik, ɓe ngartirii seese seese janngirde aartunde nden nder nokkuure famɗinaare. Fa'e ko non janngirde kura'ana finaa tawaa no koddodii kuusu to himɓe ngam sinngagol majje no mori nder finaa tawaa himɓe tokkuɓe sanne darjaajii alsilaamaaku.

1.2 Janngirde kura'ana : hakkunde naamuuji e jamanuuji

Nder karnu lasoɓo janngirde kura'ana hawtondiraama no waɗe nder gaɗe ɓooyuɗe ɗe iri janndeeji inndiraaɗi janngirɗe kura'ana nden e fannu kesa inndiraaɗo Madarasa. Fannu cakitano oo tan heɓi naforii mballa gomnati ngam janngirde kura'ana tan tan hoorraama nder janngirɗe ɗe ngalaa nder hawju gomnati kanyɓe ngonuɗe tohen fuu nder reendo.

Ɗum no waɗa daawre seko naata hakkunde ngoongaaji ɗi reendo loowdiiji jannde. Ɗum waɗi ko Coulibaly (2010) wi'i ko janngirde « jamanu » nde Niijer no fannu « seraajo », kam woni nde ittataa semmbe mayre non duu e jeyal mayre he ngoongaaji finaa tawaaji ɗi himɓe ɓe nde miijata inde nafa.

Nder laawol ngol ɗon daa, Sow (2020) no nimsita ko tawaa faa wakkati mo hannde, keewal nder abbiraaɓe janngooɓe anndaa fuu ko janngirde jamanu jannginta sukaaɓe maɓɓe, sako faa ɓe anniyo waddude mballa no foti fuu nder sifa loowdiiji jannde ɗin. Dow ko o wi'i (ibid), eɗen ngoni nder luurral kiɓɓungal hakkunde nokkuuje kaanuɗe anndina, fuu hawra, semmbe anndejannginaaɗe ɗen : nokkuure dawroore nden (reendo) e nokkuure dawranteende nden (janngirde). Nanii duu, daawre fuu seenndunde finaa tawaa jannde he mo janngooɓe no faaɗinan yiɗde maɓɓe rewde he mayre. (Meunier, Dir., 2009). Ɗum ɗom walaa fuu nafa to suka gonuɗo no fooɗee hakkunde adunaaji ɗiɗi ɗi nanondirta ; mo reenndo tawaaɗo kam kay re'i hokkii mo no o waɗata nder adunaaru e mo janngirde nde yuwiray fuu faro togom holli mo ɗati ɗi o anndaa maanaa majji, on anndaa nafa majji.

To jannginol kura'ana ngol, en nji'ii ko se niɗɗo anndii bayle faa sanne naa seeɗa nde ɗe Madarasa non naa ɗe janngirde kura'ana finaa tawaa fadde mardi non (conf. Mahamane Mahaboubou, 2017). Ammanaa bayle ɗen no ɓuri yi'eede to fedde ɗiɗaɓere nden. Kam waɗi ko himɓe no nji'a bayle ɗuuɗuɗe : nder kawrital janngirteekoy koy e golle makkoy, jaaɓanɗe jannde, njanngeteekoy, no jannginooɓe njoɓirtee, no janndeeji ɓeydortoo e no jaaɓanɗe janndeeji ɗen taccitoraa, no jannde hoddiinde nden naatirta, eko... Semmbe bayle ɗee fuu no

ƴuwa he himɓe reenooji. No woodi wakkati ɗi ƴuwata he gomnati naa he porojeeji faa yi'ee no waɗirta. Ammanaa jikke joganooɗe wakkati gaɗe faa yi'ee ɗen nder ko yaawi ɗe ƴuwi ngam rafi laabi gaɗooji joodtagol majjum hano no Mahaboubou (ibid) wi'iri woodi.

Wakkati muuɗum, janngirɗe kura'ana ujunaaji ɗe bayle jamanu hewtaay tinnii no keɓa tube tube janngooɓe. Mawnol majje no heeɓi ngam gaɗe muuyuɓe mbali. Alluwa tokkooha kaa no hokka fahma dow bayle ji'eteeɗe nder mbahdi e gollal janngirɗe ɗee.

Alluwa 1 : hanooji bayle keɓuɗe janngirɗe kura'ana dudooje nder Niijer

Poonde	**Gaɗe kiiɗuɗe**	**Gaɗe kese**
To jannginooɓe ɓen ƴuwi	Janngunooɓe duɗe dudol	Janngunooɓe duɗe dudol naa ɗe jamanu
Jannde tuugiinde dow	Are janngirɗe anndaaɗe tohen fuu : kura'ana, dewte waaju ɗe winnduɓe anndaaɓe, eko.	Taccitagol janngirɗe ɗe no yahdinaa he no janngirɗe jamanu : pamaro, koleeji e liise, inibersite.
Janngirɗe	Ɗe ndennoo (ɗe huɗo, gommɓe, ɗoyki teenaaɗe, eko.)	Ƴiɓiraaɗe are ɓooyooje (tol, cima mo korkaaƴe, eko.)
Kokkol ɗerewol keɓal jannde	Ɗuuɗaa (he haala)	Wakkti fuu
Weeyo sifa gone keɓaaɗe	Nder dudol tan	Nder juunngo gomnati e nder dudol
Wakkati jannde	No hoytinaa fotude no janngooɓe ɓen keɓortoo	Hoyaa turteede
Ɓeydagol mawngu nder janndeeji	Go'otojum	Fedde (kawte)
Are tuugorɗe jannde	Arane, garduɗe non nden ɗe njanngee non no tokkondiriri janngirdu yaha janngirdu e nufayeeje ɗen.	Ceedinaaɗe, cuɓeteeɗe janngirdu yaha janngirdu e nufayeeje ɗen
Janndeeji arani tuugiidi dow :	Jannde e jogitaade kura'ana he ho'ore	Jannde e jogitaade kura'ana he ho'ore, ɓeyda annde goodom.
Ɗemle janngirɗe	Ɗemle nokkuure tan	Ɗemle nokkuure e laarabuure
Laarabuure nden kam janngintee	Tan to woɗɗinɓe jannde (jippinol kura'ana)	To jannde nden foti fuu
Loowdiiji jannde	Diinankooɓe tan	Jillol : diinankooɓe e rafi diina
No waɗoo warta nder hawju gomnati	No sadi	No sadi

Bayle naatuɗe nder nguurndam janngirɗe kura'ana no tewre mboowkaajii iri iri ɗoofiidi nder gaɗe abbiraaɓe janngooɓe, waɗuɓe janngirɗe naa ɗe gomnati (Meunier, 1995). Bayle ɗee no nannga baylol cuudi janngirdi yahde dabareeji jannginol. Iɗe meema duu cuɓaaki tuugordi

jannde e koy ɗi mbaawi hawtude kam he celondirol ngol gollal reendo nder risku jamanu. No bayle ɗe jannginol kura'ana ngol ɗen njamɗiri fuu, ingol nanndi hano ingol jogii golle ɗen ɗe ngol woodunoo nder reendo finaa tawaa : golle jooɗɗal, ko daari hakkillo e anndal, ɗe nyiɓɗi annditinirɗi niɗɗo e himɓe, eko... Bayle ɗen no ngartiraa mbeelu weerto laawol jannde ngol Niijer.

Alluwa 2 : jannde nde weerto jannde mo Niijer ko yahdata he siriiji jannde leydi e nokkuure janndeeji ɗi kura'ana.

Iri janngirde	Yahda he siriiji jannde ɗi leydi	Iri janndeeji kura'ana jamiraaɗi nder siri jannde
Ɗe faransiire ɗe gomnati	Oo	Walaa
Ɗe faransiire ɗe jeyuɓe	Oo	Seeɗa
Madarasa	Oo	ɓurti
Ɗe jannde kura'ana to porooje naa gomnati moyɏini	Oo	yamɗi
Ɗe jannde kura'ana ɗe himɓe moyɏiri baawɗe muuɗum en	A'a	yamɗi
Ɗe jannde kura'ana duɗal	A'a	yamɗi sanne

Alluwa kaa no holla ko jannginol kura'ana no ko anndaa non no woni nder iriiji janngirde ɗin fuu so wonaa mo faransiire (jillay), kam woni nde gomnati ɓuri wattande hakkillo sanne. Baan nder non en, janngirɗe faransiire jeyaaɗe himɓe no njanngina wakkati gooɗom janndeeji kura'ana faa ɓe nganɗana abbiraaɓe ko ɏami. Dimma janngirɗe kokkooje annde laarabuure-diina no woni tan no ɓeydoo non fuu duu nder janngirɗe ɗe jooɗnde ho'e muuɗum en ngam nii himɓe no njiɗi iri jannde ndee sanne iɓe holla ndelle iɓe njardii janngirde jamanu waawoore hawra janngina sukaaɓe jannde nehdi e nde diina nder wakkati. Se non heɓaaki, jeyraaɓe no ngatta sukkaaɓe muuɗum en nder janngirɗe kura'ana ɓadiiɗe ɗe ɓe nder banngeeje maɓɓe wakkatiiji ɗi janngirde jamanu jogaaki ɓe.

No waɗa nde sukaaɓe ndawata njaha janngirde kura'ana gilla fuɗɗari fajiri ginan fadde maɓɓe ɓe ngara « janngirde nasara ». No haani fahmee nder gaɗol nii en ko jannginol Niijer ɓuraangol yiɗeede ngol no holla waɗooɓe iri janngirɗe ɗee ɓe mburtoo nder seenndata hakkillooji janngooɓe pecce ɗiɗi ko walaa fuu cakite : Leydi- naamu, jamanu- diina. Rafi nanondirɗe ɗee no ngaɗa ndegooɗom cuɓaakoy leydi koy keppa yahadude he ko himɓe ɓe ɗum

nafata ɓen njidi. Idum haydinii kam wadi gomnati filii buyta nder siri jannde fannu jannginol e ɓeydol jannde (PSEF, 2014-2024) anniyiido kee :« *Wakkati arano mo siri jannde nden no walla yeewtol anndal wadee dow janngirde kura'ana keydintinaade nden filee anndee noy wadata ko dum yahjinee nder leydi»* p16.Le PSEF (ibidem) wakke jikke kee « *janngirde dee no mbaawa laatanaade sukaaɓe ɓe kebaay naatude jannde nokkuure jannde ngam jeyraaɓe maɓɓe calakeno ɓe naata jannde* ».

Tohen non fuu jannginol naa kura'ana no yardaa, idum golla golle iri.

2. Kura'ana hano nawtorgol anndal jannginol e anndal no jannginirtee

Taariki dow jannginol kura'ana no holla kee ngol anndii iri no ngol heɓirtee didi nder wakkatii : Iri jannginol jogitaade he ho're no wi'a yeeso jannginoowo, e iri mo binndi to winndannde no winndaa naa ndi juunngo naa ndi masin (Godin, 2013). Faa jannginol kura'ana heɓa hewta nufayeeje muudum, jannginooɓe no gollira dabareeji anndal jannginol e anndal no jannginirtee ceedudi.

2.1 Golle annde jannginol de dewtere

Kura'ana no haala dow fanuuji duududi di nder muudum en du'ayeeje dewal alsilaamagal no ngoni sanne . Kam woni tigge jowi de alsilaamaaku, de tuugeteedi joweego'o. Iimaanaaku e tuugeteengol go'otol ngol ɓural nder dewal ko dewudo wadanta Alla. Nder laawol saatagol haala, eden mbaawa wi'ude enen e Qardâwi (2006) ko alsilaamaaku no waawa wartireede dow poonde nay kanye ngoni goondinal (*Aqîdah*), dewal (*Ibâdât*), joodidal (*Muamalât*) e sardi(*Charîa*). Poonde dee no gollira iri kawte didi kanye ngoni de dewudo rewirta Alla (goondinal e dewal kam en) e de o woodi hakkunde makko he himɓe (ngal joodidal). Hadis mo dow joodidal lobbal (yeewa Hadiisaaji cappande nay de Nawawy) no holla kee poondal didaɓal ngal woni kolloowal gonal e sifa aranal ngal.

Ngam ide ngoni pudidooji ngoogaaku nguu, laabi kura'ana duududi ngarii janngina Tagaado noonagol yonki no alsilaamaaku wi'iri, wuddu gonal makko, no haaniri duuniya e laahara. E duu, kolla hano adunaaji jokkuɓe laabi Alla e moyyere tokkunde ; nden nde adunaaji cuɓiidi calii rewude mo e boneeji ko hewtii ɓe. Waajuuji e yamirooje ngoni hujja dow fannu fuu adaado. Jannginooɓe annde kura'ana no kaaawra wakkati yahde wakkati loowdiiji majji ngam jannginol e ɓeydol annde wonuɓe nder reendooji maɓɓe. Leydi Niijer duu non nii dum wontiri.

Nder nufayeere wo'otere nden daa, jannginoowo no haani hokka janngooɓe no ɓe mbuurirta, o wi'a ɓe ɓe ndaara to dum heɓaa, ɓe ndaaraa gade jamnu naa bittiide bindaade nder kura'ana. Gollirdi dii fuu ngoni dabareeji faa moyyna tagaado (Aldjazâiry, 2011) wada no annabiijo kam woni *Sunna* wona nder gade, ɓannginooje e bi'ooje Annabiijo (PSL) de

alsilaamaaku. Oo wadi duuɓi cappandɗ dɗi e tati duuɓi jippagol kura'ana imo jannga no wuurdetee kam woni darjaaji kollooji kam en duu nguurndam alsilaameeɓe e no joodɗortoo nder adunaaru. Ɗum waddi gadɗol e sellinol ɗati kiite, nehdiiji e joodɗe ɗi nji'eten hannde to goondɗinɓe ɗi. Se niɗɗo no yidi fahma sanne dow kulle nehdi ɗe kura'ana hokki Annabiijo (PSL) fuu niɗɗo jannga ndi tawa duu yeggitaay anndal jannde ngal ndi jannginiraa e mbahdi fannuuji pillaadi ɗin.

Ko ƴeewi dabareeji « annde jannginol », kura'ana no haala no no loowdi muudum wannginiraa e no holla nufayeere ko wadi ko ɗum wadiri non en : « *(Mi gadii jippake) Kura'aaniire nde min pecci, faa njannganaande himɓe seese. Nden min njippini nde dokkaral.*»(17 : 106)[4] ; *« "Ɗume wani ko min njippinaay kura'ana dow makka wakkati go'oto ?" Min njippinanirii mo nde non faa ɓernde maa goondɗina. Nden min njimi nde faa woodi. ..»* (25 : 32- 33).

No jippungo gon wadiri (hano no fiirtuɓe Suura 96 mbindiri) ɓe kaali wi'ide kawrol aranol hakkunde malayka Jibiriilu (kam woni ɗoo en jannginoowo) e Annaabiijo (PSL) mo wakkati oo laatanii wakkati teddudo. Keɓol soorteeji jowi arani ɗi Suura 96 wadii caggal wakkati sadorma. Se en kaalii no annduɓe piirtol kura'ana (no limto kelme ngo ley ngoo holliri) heɓuɓe kiinyi wakkati oo laatiido kam woni fudɗari jippungo kura'ana, edɗen mbaawa yi'itude ɗati annde jannginol ɗidi mawdi: 1) niɗɗo fuu waawa heɓa anndal tawa tampaay, ittaay janndi, baawɗe ; 2) faa jannde wadà semmbe, say heɓee jannginoowo kamko woni tinndinoowo jaaɓe ɗen.

Hano no haaliraa nder soorte mo 106 mo suura 17, kura'ana jipporake tayɗe feere feere faa ko wallata Annabiijo (PSL) waawa no ɓuri woodɗirde fuu kabaru mo malayka janngini mo. Nden o hadɗaa haraare heɓa o dursa ɗe o heɓi, jeydo kabaru on adii aadi woodɗina sifa jannde wonaande no wadɗee nden (kura'ana, 75 : 16-18).

Janndeeji ɗidi ngoni ɗoo duu ɗi fannu anndal jannginol ndaaraa ko jannginoowo dawranta (naa ɗi jannginol) : janngina tokka no jaaɓandɗe ɗen ndesiraa, nden ada laabi faa reena keɓol annde ngol. Se, ngam saabe goodom, janngoowo adii jikku mbaawungu halkude sifa jannde, no haani fahmee wuddu majjum nden ɗum moyƴinee, sadorma on sawree gilla wuddu muudum. Se laawtol non ngam kulol to niɗɗo accide he ko janngetee ɗum, say o hokkee hoolaare dow laabi adaadi ɗowtooji jaaɓandɗe makko yahara he wune. Watteede nder hoolaare no woodi sanne nder jannginol- ɓeydol jannde.

Dewtere kura'ana wi'i yeggitaay fuu hano haaletee (6 :38). Ngam himɓe keɓa nehdi, nde baamtii ɓe kiisoo dow fuu, se duu adaama dow ɗiɗɗiɗoy hano nii ko mawni faa walaa

[4] Le premier chiffre correspond au chapitre (Sourate) coranique, le second au verset.

kaaddi (kosmos) e ko famɗi faa walaa kaaddi, ji'eteengel e ngel yi'ataake, jaajitiingel e pamɗitiingel, ɓooyoowel e jaawungel, eko. Imo gansitooɓe duu he hiisa dow ko woni he maɓɓe kamɓe he ko'e maɓɓe, dow taguuji maɓɓe kamɓe he ko'e maɓɓe. Ngam iri miijo ɗiɗaɓo ngoo, kura'ana no hokka janngooɓe are hano wuddu hawtaandu ndu aduna fadde no yaha dow pahmtinol rafi hawtude finaa tawaaji e ɓalli ko woni to meeɗen. Dewtere kura'ana wi'ii ko ceedanɗe ɗee ngonaa seede jikku ɓural naa suɓagol ammaa nii ɓannginoohoy rafi nanndudehoy nji'iniikoy mballoohoy pahmitol banndiiɗum.

Seedude noonnde, wuddu leydi naa lenyol, ɗi lincitooɓe bomɓe mbaawi wakkati yaha wakkati ngaɗa aduna tampa, mbawaa nohen fuu laatanoo gaɗe meeɗen ndaɗɗudi. Ngam anndannde ɗum en sanne ko ƴuwi « he anndal jannginol kura'ana » waɗi ko annabiijo (PSL) waawi janngina, gilla wakkatiiji alsilaamaaku arani, jooɗɗal kawrungal bulli reendooji fuu e ɗi lenyi. Ndelle, mbi'en nder yahduɓe Souhayb ɓuri ɓe yahdude he makko mo leydi kamko woni nasara, Bilâl maccuɗo mo misira naanee duu ɓaleejo mo walaa juro, Salmân ɓii laamu parsa, e yahduɓe makko ɓeya ujunaaji ujunaaji laarabuuɓe e ɓe ngonaa laarabuuɓe.

Nehdi ndi kura'ana no ɓuri ko anndanoo no holla sifaaji himɓe ɗi mohen fuu hani jogoo. Hano, fillawol 23 (soorte 2-11) no janngina ngoondinɓe sifaaji ɓunaaɗi joweego'o faa hewta keɓal duuniya e laahara : henngitaade nder juunde (Salât), haɗitoo he jaayre, hokka jakka, haɗitoo, yottina aadiiji, tiiɗa he juunde. Fillawol ngol 25 (soorte 63-74) wartii dow yoga sifaaji maggol faa ɓeydi goɗɗi.

Kowel 1 *: hano no janngoowo waawiri yi'ira ɗum, kulle kaalaaɗe nder wecco ngoo no seeɗa tan nder ɗuuɗal jannginooɓe kura'ana. Eɗen mbaawa duu yaa heɓi gilla ɗondaa ɗati ɗuuɗuɗi e janndeeji annde jannginol nafooji reendo. Kam woni ko kura'ana ɓannginananta ho'ore muuɗum miccintina, hano, wallifotooɓe siryaaji janndeeji nafakka ɓannginol mbahdi tagu e golleeji ɗi siryaaji jannde. Siryaaji jannde ɗii no kaani ɗuuɗa ɓura no haaniri, tawa iɗi mbaawa ɗi laaɓina yoga nder miijooji faawaɗa janngoowo annda maanaa watteede muuɗum, ko o doomira, ko o heɓata e duu kabaaruuji goodom. Dow ji'ude nde ɗoo en, iriiji ɗi jannginol gollooji sanne ngoni kollooji kabaru muuɗum en no laaɓiri nden kokka janngooɓe kuuɓungal dow adunaaru.*

Kura'ana no wartiri ho'ore muuɗum hano tinndinirde tagaaɗo (Suura 2, soorte 201). Ndelle, soorteeji non keme keme ngoni no kaala dow darjaaji nafooji seho tagaaɗo. Nguurndam no nden kay anndiniree hano darnde garol faa rewa Alla to adu fuu hakke nder duuniya. Ammaa ɗum en waɗataakonaa tan se himɓe no keɓi anndal. Kam waɗi ko joomiraaɓe annde no gansitee kaalana himɓe muuɗum en dow ko woodi e ko woodaa. Ngam darja anndal e annduɗo no kaale nder nokkuuje ɗuuɗuɗe sabu annduɗe e ɓe anndaa poondataake (Kura'ana, 39 : 9). Ngam saabe go'oto on, kiiteeji annabaaji mbi'ii ko pillaki anndal no tilasiwol tawaangol dow alsilaame debbo e gorko fuu. Annabiijo wi'ii duu ko pilaaki anndal no haani waɗee nanngude ngarki duuniya yahde maayde, Kam woni kaaɗdi nguurndam yanki.

2.2 . Golle anndal jannginol ɗe kura'ana

Golle anndal jannginol ɗe kura'ana no ngoni nder nokkuuje ɗuuɗuɗe. Dewtere ndee no nawtoree tuugorde wakkati jannginol kayre e ho'ore mayre dey duu nder jannginol annde alsilaamaaku goodom ɗe nde laatantoo wuddu, fuɗɗoode e yamɗinude. Ngam majjum waɗi ko inɗe bi'ol « janngirde kura'ana » e wi'ude « janngirde alsilaamaaku » no poondii to ɗe jowondirita faa ngarta maanawol go'otol. Ngam nii, niɗɗo waawa inndi janngol alsilaamaaku ko wonaa kura'ana e, janninol fuu ngol kura'ana no warti janngina alsilaamaaku kuuɓungu,

Hano dow fannu kiite, kura'ana no anndaa hano wuddu arandeeru ndu laabi diina alsilaamagal (Ramadan,1999). Dow nii en , inde woni tuugorde anndal jannginol to jannginol hakke e nyiɓol hujjaaji dow yaameteekoy fuu. Hiitotooɓe no etta soorteeji e laabi laatiiɗi seedeeji dowjaɓol naa saloo wuunde. Nder gaɗol kura'ana, gaɗal ngaal no golla ba ako ɗum wonaa jeddondirol. Inde woni duu weeyo ekkorɗe faro ko yeewi hakkillo hano tewtol, jogitagol, hiisa, wajagol, eko. Nder to nde gollata tuugorde anndal jannginol, kura'ana no warti duu nder gollal hakkunde janngoowo- jannginoowo weeyo keɓol gonanɗe jiminiiɗe ɗe annde goodom ngoni no mballa.

2.3. Mballa ka annde kura'ana ɗeya

Haala « jannga kura 'ana » no soomi maanaaji ɗuuɗuɗi nanngude ekkitaade jannde dewtere ndee faa yaha fodde to ɓuri toowude nder ndee naa ndeya ɗe annde kura'ana. Ko wonaa jannde, No woni ndelle baanagol baawal tawiidi (*tajwîd*) ko wallatande faa wooɗa dow ko yeewi yaagagol ɗati lobbol ngoljannde nden. No tawaa caggal mujjum, *tafsiir* no wallitoroo jannde noy jippagol kaalawol fuu nder kura'ana. Ɗum wallata janngooɓe pahma winndannde nde nden ɓe kissa yoga boofi gaɗaaɗi « ngalaa hen » yuwirde faro jippagol ngol. Ngol endan no heddoo no seŋii he annditol nokkuure jippagol ngol (Madiina naa Makka). Nder ɗum ɗom

wara ɓeydoo jannde jokkule hakkunde soorteeji ceeduɗi dow fannu on daa fuu se soortewol no wayla ɗatol tawaangol nder soorte oya : anndal yarda. Ɓaargol ngal naa ngal too ngal annde ɗee, janngooɓe kura'ana alaadaaɓe no ekkitee laarabuure. Ammaa nder nyalladɛ hannde, jannde ɗemngal ngaal, no fuɗɗa gilla hitaande arannde nder janngirdɛ goodom.

Hannde adirandɛ jeyaadɛ he loowdi e maanndaa, janngoowo heɓan woowtineede yi'ita nder dewtere kura'ana wallitoraade pecce mayre anndaadɛ faro peccitagol ngol tayɛ 114 naa ngol hijubeeje 60. Iri peccitandɛ goodom no mballa janngooɓe feeruɓe jannga kura'ana nder baldɛ joweedidi naa tati (Godin, 2013).

Dow fannu nafakka, ino heɓee wakkati ɓurde wakkati dewte kese kollooje dabareeji riskuuji (di wakkati) nder ekkitagol jannde. Kam woni ko tuugordɛ ceeduɗe dɛ yoga luudum en adaa hano dewtere anndaande nder jannginol laarabuure dow darnde ɗemgal buurungal ton Liise. He ɗuum wara ɓeydoo laabi kesi di nokkuuje hano dewtere nde « annda jannde kura'ana nder janngereeji 12 » nde Salifou (2010). Nder no ɗum wardi fuu, wakkati ekkitaade kin yahde jannde binndi laarabuure no hucciti jonnginol tayɛ kura'ana kaaleteeɗe ɗen.

3. Janndeeji kura'ana no hano nawtorgal ɗemdiyankaaku

Se adaama leydi Niijer dimma janngooɓe kura'ana ɓen ngonaa laarabuuɓe. Fuɗɗari fuu ɓe pahmanaa baa he ɗemlngal ngal nder muudum kura'ana winndaa. Ɗumdom no woni laru mawngu nder hakkillo janndeeji kura'ana di loowdi muudum woni nufayeere ho'oreere nde jannde. Heɓa sadorma ɗemdiyankaaku oo jolee, janngino oɓe no nawtoroo ɗemdɛ nokkuuje.

Kowal2 : *janngino l annde kura'ana ceeduɗe nder weeyo naamu Niijer no nawtoro anndal diinaaji stricto sensu ngal ho'ore mawngal ammaa duu gonandɛ ɗemdiyankooje dɛ janninoowo.Ɗemdɛ nokkuuje faro wallitoraade piirtol-pahmtinol, ngoni ɗemngal janngino l ekkitol ngool. Ɗemngal ngaal no soomi gedɛ dobbere kanyɛ ngoni kelme e ji'itandɛ. Kanyɛ dee idɛ njoodi nokku jokkondirol hakkunde majje wallitoraade pahmtinol naa filla gadaado faa ɓanngina kabaru kura'ana. Kewtol nufayeeje dɛ kabrinol ngol janngino o janngoowo filaade kura'ana noo kawra no uliree dabareeji pillaadi e ceedinaadi. Golle dɛ Bucaille (1976) e dɛ Mohamed (2010) kollii ndelle fodde noy niddo waawa yeggitidde ɗuudal kabaruuji kura'anaaji kalooji dow annde kese ji'itaadɛ nder fanuuji fuu.Ɗum wadi winndannde kura'aanaare risku cifaangu rewde he annde iri iri.*

3.1 Nannga ɗemngal janngoowo yaha haala kura'ana

Janginol kura'ana ngol finaa tawaa no waɗee nder ɗemle janngooɓe. Gaɗirol non ngol no yi'ee faa nder nokkuuje jannde anndaaɗe no toowi sanne. Wakkatiiji kokkol janndeeji ngol wartii ndelle wakkatiiji nawtorteeɗi faa janndeeji biluɗi : jannga ginan gollirol ɗemngal muuɗum halal e jannga caggal majjum no heɓirta annde kura'ana iri iri. Ɓe njannga nder ɗemngal/naamu maɓɓe halal gilla arannde, baa se tawaa winndannde kura'ana nden no « yahra ɓe » wakkati yahde wakkati nder anndal go'ogaaji gooɗom ɗi ndegooɗom boɗɗondirɗi dow fannu taariki naa anndal leydi. Ngam janndeeji ɗin no tokki dewral jaaɓe dewte anndaaɗe. Eɗen ngoni nder « anndal janginol tuugiigal dow dewte ». Igal golliree wakkati dow wakkati ɓooyol janginol fuu, kaaddi fuu no wakkati on e jaaɓanɗe ngontiri.. Nawtoragol ɗemɗe janngooɓe arandeeje e anndal janginol dewte ngoni kulle ɗiɗi maɓɓitirɗe fannu hawtal oo e keɓol anndal.

Janginol annde fuɗɗariije dow alluhoy leɗɗe kam woowi aarta jannde dewte ɗee. Jannde hoddiinde nden, janngoowo kaajaaɗo (e duu tawa no woodi janndeeji anndaaɗi keɗuɗi) no waawa fuɗɗi janngol naahu e mbaadi ɗemnfgal laarabuure (nah et sorf). To yaaɓande filla dow kura'ana (tafsr), dewtere Ibn Kathîr e ndee inndiraande Djalâl ɗiɗi kanyɛ ngoni jaaɓe arane, baa ko wonaa mawngu majje. Tafasiiriiji no tokkan ji'eteeɗi hano no ɓuri luggindinde annde, nder majji tafsiir mo Suyûtiy, mo Qurtubiy, eko…

Nder no koy ngoni fuu, ngonal janginol wakkati fuu no waɗee to janngooɓe fuu nder wakkatiiji jannde keɓiiɗi naa ɗi jannde kura'ana. Janngoowo yi'itan dow ko yaawi to aartuɓe ɓe yeeso naa to jannginoowo maɓɓe wakkati cifaaɗo faa jannde dewtere ndee naa ndeya heɓoo. Mohen fuu no tokkiri faa janngi non no ceedi he no oya ngam walaa to ɗum seedi wonaa hakkunde janngirɗe kura'ana ɗen, wonaa hakkunde annde janngaaɗe ceeduɗe : mohen fuu no, kam e mballa jannginoo muuɗum, mballa walifagol anndal ngal.

Timmirka

Janginol kura'ana no anndi iri jeytal ngaɗungal ɗum hewti gaɗe riskuuje e iri iriije no Niijer. Naamuuji annde janginol jami jeyaɗi he weeyo ngoo, janginooɓe ɓee ngartii baylol ngol jamanu waddi. Ammaa bayle ɗen no kaaɗi tan he mbaadi e siryagol janginol ngol. Siryaaji jannde ɗin no yahirta yeeso no ndaari jaaɓanɗe kiiɗɗe.

No laabiri reendo no yiɗi ɗum faa sanne e laabi keɓal biluɗi ɗi ngol soomi, janngirde kura'ana waawaanaa tan wonude risku kaanungu nawtoree faa waɗa e ɓamta laawol jannde keɓinoowol annde ɓii-wurooje ngam nafa niɗɗo he ho'ore muuɗum. Ko haddii tan woni paminol no gaɗe ɗee ngaɗirtoo ɗe laawol kesol keɓaangol ngol. Ɗumɗom no ko waɗotoo non

nder jannginol bi'eteengol faro gontire ngol Niijer adi laatoo iri anndal jannginol gilla duuɓi nii. Bayle jannginol garooje ɗe jannde nder leydi Niijer no kaani ndelle kokka ngongaaji to naamuuji fnaa tawaa ɗi leydi nder dewte janngirde se janngirde ndee no haajaa wuna nder sifa e nder semmbe.

Corpus indicatif cité dans le chapitre

Abderrahmane, Es Saâdi. (Vers 1650)(Trad. Octave Houdas,1900). *Tarikh es-Soudan.*, Paris, E. Leroux

Mahmud, Kati (trad. Octave Houdas et Maurice Delafosse, 1913). *Tarikh el-fettach*, Paris, E. Leroux

Al-Maghîlî, Muhammad. (1985). *Sharia in songhay : the replies of Almaghili to the questions of Askia Alhajj Muhammad*. Oxford university press.

Ibn Kathîr, Ismail Ibn Umar (Trad. Muhammad Mahdi Al-Sharif, 2006). *Tafsîr ibn Kathîr. L'Exégèse du Grand Saint Coran.* Daral-Kutub 'Ilmiyah, Beyrouth, Liban.

Djalâlud-dîne, AlMahalliy&Djalâlud-dîne, AsSuyûtiy. (1505*). Tafsir al-Jalâleyn*.

Al-Qurtubiy, Muhammad bin Ahmad (1353-1369). *Tafsir Alqurtubiy. disponible sur https://www.australianislamiclibrary.org/tafsir-qurtubi.html*

Références bibliographiques

Aldjazairy, A. (2011). *La voie du musulman*. Maison d'Ennour

Al-Qardawi, Y. (2006). *La foi et la vie*. Traduction de Dabback, C. Arrissala.

Atoui, H. (1978). *L'Arabe langue vivante*. EDICEF/NEA

Bucaille, M. (1976). La bible, le coran et la science. Les Écritures saintes examinées à la lumière des connaissances modernes. Seghers.

Coulibaly, M. (2010). La formation des enseignants au Niger. Formation et profession, Avril 2010. 1(17),41-43

Draz, M.A. (1999). *Les hommes à la découverte de Dieu*. AlBouraq. Beyrouth. Liban.

Godin, A. (2013).*Les sciences du Coran*. Alqalam

Hamani, Dj. (2007). *L'Islam au Soudan central. Histoire de l'Islam au Niger du VIIe au XIXe siècle*. L'Harmatan

Hamidullah, M. (1410H). *Le Saint Coran et la traduction en langue française du sens de ses versets*. Complexe du Roi Fahd. Médine

Mahamane Mahaboubou M. S. (2017). « Recompositions et dynamiques de l'enseignement arabo-islamique au Niger : le cas de Zinder ». *Cahiers de la recherche sur l'éducation et les savoirs* [En ligne], Hors-série n° 5 | 2017, p. 75-99. Consulté le 16 janvier 2022. URL : http://journals.openedition.org/cres/3120

Mohamed, Y. K. (2010). *Gloire à Dieu ou les milles vérités scientifiques du Coran.* Le bureau de prêche de Rabwah. Riyad. Arabie Saoudite.

Meunier, O. (1995). Enseignements de base, politiques d'éducation et stratégies éducatives en milieu haoussa : le cas de la ville de Maradi (Niger). In : Lange Marie-France (ed.), Martin Jean-Yves (ed.). Les stratégies éducatives en Afrique subsaharienne. *Cahiers des Sciences Humaines*, 31 (3), 617-634.

Meunier, O. (dir.,2009). *Variations et diversités éducatives au Niger*. L'Harmatan

Ramadan, T. (1999). *Être musulman européen*. Tawhid

République du Niger, Institut national de la statistique. (2012). *Recensement général de la population et de l'habitat.* INS. Niamey

République du Niger. (2014). Programme sectoriel de l'éducation et de la formation 2014-2024.

Salifou, L. (2010). *Savoir lire le Coran en 12 séances*. (2è ed. 2020). Alfurqane. Niamey

Sow, A. Z. (2020). Rapprocher le milieu institué du milieu instituant : Une mission attendue des comités de gestion décentralisée des établissements scolaires, CGDES. *Sociotexte*. *Août 2020*. (7) 196-211

Jokkaaɗum : hanooje ekkorɗe gooɗom gaɗeteeɗe (à adapter selon les besoins).

<u>Ekkorde1</u> : tuugorɗe jannde ɗe ekkitooɓe jannginooɓe ɓe janngirɗe potorɗe

Nanngude limto annde limtaango nder tayre ndee ngo kebbiniroyton he dewte annde kaanuɗe, ngaɗee limto dewte annde 10 ɗe jannginooɓe mbaawi nawtoraade heɓa ɓe ngaɗa janndeeji dow taariiki reendo politik e risku mo Leydi Niijeer.

<u>Ekkorde 2</u> : hiisa e hiisa to janngooɓe nder janngirdu hitaande tataɓere yahde nayaɓere

Fuɗɗari fuu, duuɓi 40 Annabiijo Mohamed (PSL) tawraa ko maleyka Gabiryel « Gabriel » juurii mo. Caggal muuɗum duuɓi 23 o wadi ko o maayi. Duuɓi foti o wadi nder aduna ?

<u>Ekkorde 3</u> : ɓii-leydaaku e nehdi dow potal nder janngirɗe tokkooje

Caggal jannde aadi to Hudeybiyyah cinnyinaaɗo caka Annabiijo mo Alsilaamaaku e lenyi ɗi ndewaa Alla wakkati maako, mɓurtinee janndeeji ɗiɗi ɗi nehdi dow dabareeji ngatirol potal tawaaɗum nder fillawol ngool.

<u>Ekkorde 4</u> : filla anndal anndinowal annde gooɗom nder janngirɗe tokkooje

Gollal na jarribol dewal ? Nootee yamol ngool, aaytoowol ba filla, nder maandinol yamirooje mooɗon goongaaje ɗe ittu-on nder Kur'aana e Hadisiiji annabooɓe.

Tayɾe

Finaa-tawaaji Afirka e no saarooɓe ngattiranta janngirde juuɗe : Iri lennanɗe ɗee ?

Mohamed Moctar Abdourahamane

Ndaɓɓa

Tayɾe ndee na filloo dow jeyre caka janngirde e saarooɓe nder alaama finaa-tawaaji Afirka. Waɗii wakkati ko janngirde e saarooɓe na adaa adunaaji ɗiɗi, hannden narral na tawaa caka saarooɓe ɓen e janngirde nden, iɓe ngollida ngam jannde sukaaɓe maɓɓe na suuli ɓe. Nder finaa-tawaaji Afirka tiiɗal e semmbe koreeji ɗin koynataa enɗam ɗam he janngirde nden. Ko daari pahmtinol ngol, tayɾe ndee na tuugii dow kibaaruuji kawraaɗi wakkati pincitaaki kawtal binndi yuwiɗi he annde e kawtal binndi ɗi gollirɗe mawɗe ɓaargol ngoongaaji finaa-tawaaji ɗi Niijeer. Caggal ko caka saarooɓe e janngirde hollaa na woni nder saɗormaaji kaanduɗi ɗi kawte jannde, tayɾe nden na teeŋinii dow gaɗal jaaɓinowal jaga saarooɓe faro janngirde. Ɗum wallii sifaaji gi'iniiɗi ngaɗanaa janngooɓe dow no saarooɓe ngattiranta janngirde juuɗe nder gaɗe jannde heɓa janngooɓe ɓen njooɗoo nder janngirde, ɓe njannga faa to ɓe keɓi barke jannde maɓɓe.

Ho'oreeje kelme : janngirde, saaro, gattanol niɗɗo naa huunde juuɗe, finaa-tawaa.

Naatirka

Jeyre caka saarooɓe e janngirde na suulni gaɗooɓe golle jannde. Taariiki hollii, faro nehdi e jannde, keeri ngalaa caka janngirde e koreeji. Duuɓi ɗii fuu, jannde meeɗen waɗanaa nder janngirde nde « *anndal jaaɓinoowal* » warde janngirde yahdoore he reendo. Ɓooyi ko no ɗe adaa buurduɗe ɗiɗi ɗe kawtaa, hannden saarooɓe ɓen e janngirde nden puɗɗii kawtal ballondirol naa kuuɓinol ko ŋakki ngam rafi jannde sukaaɓe maɓɓe na suuli ɓe sanne. Baa nde jeyre ko caka janngirde nden e saarooɓe ɓen na tiiɗi, pahminaaki, hannden laabi kesi ndarnaama ɓaargol janngirde nden. Anniyaaji jannde adaama heɓa ɗi mballa kuuɓinol ngol caka janngirde nden e reendo ngon (Maubant & Leclec, 2008). Nde saarooɓe ɓen tan accidaa he sukaaɓe maɓɓe naa jannginooɓe ɓen keedii senngo, tawee ngalaa na ngollida he golliditteeɓe kawtal jannde ɓen, keɓtol jannde ngol na lanyan. Ammaa nde himɓe kawtal jannde ɓen fuu ummake ndarake, ngollidii, saa'aaji barke ɗin na mawnan sanne.

Ɗuuɗal golle pincitaaki dow nehdi ɗi koreeji kollii ko saarooɓe tawraaɓe baawɗe seɗɗa e sanne noototo nufayeeje jannginooɓe (Asdih,2012). Haala jannginooɓe yawtii feloore saarooɓe dow muurtol maɓɓe. Ɗuuɗal jannginooɓe anndinii ko saarooɓe ɓe « mbanngataa » ɓen ngoni muurtooɓe, ɓuruɓe wattude jawdi nder jannde laatoo jaaɓinooɓe. Dow « muurtol jannde », wakiliiji ɗi ngalanaa baa go'otel kaalata (Thin, 1999 ; Périer, 2005), « saarooɓe doggooɓe » huunde fuu ko titaa (Verba, 2006), «mbaawataa mballi sukaaɓe muuɗum'en» (Lorcerie & Carvalo, 2002). Nokkuuje gooɗom, gi'iɗe jannginooɓe na kawri he saɗormaaji jannde e talkaaku koreeji. Janngooɓe, jannginooɓe kokki kabirol ngol heɓa ɓe moyɏina jeyre ɗen caka maɓɓe he saarooɓe ɓen. (Maubant & Leclerc, 2008 ; Asdih, 2012).

He gi'iɗe reendooji nder Afirka, himɓe nii ngoni njiɗaa lekkol. Ammaa, hannden niɗɗo na yi'a himɓe na tewta nafaa lekkol mo mbaasunoo ngam majjum waɗi ko ɗuuɗal saarooɓe kuccintini sukaaɓe muuɗum'en faro janngirde jamanu. Jaka, wakkati fuu, nder Afirka, fuu nder Niijeer ɓuri, jaga saarooɓe faro janngirde na gaɗal jaaɓinoowal dow sukaaɓe maɓɓe njooɗoo, njannga, keɓa barke jannde muuɗum'en. Se nii sukaaɓe ɓen njooɗoo, njannga faa keɓa barke on na weli ɓe, ɓe ummoto, ɓe ndaroo, ɓe ngatta juuɗe maɓɓe nder hawju janngirde on. Huccitannde ndee na waɗa niɗɗo wi'a ko saarooɓe ɓen kaɓɓii anniya njanngina sukaaɓe muuɗum'en nder weltaare.

Tayre ndee winndaama dow tuugaaki kibaaruuji kawraaɗi wakkati pincitaaki kawtal binndi yuwiɗi he annde e kawtal binndi ɗi gollirɗe mawɗe. Nufayeere inniraaɗoore mayre woni nde holla ko woni gattol juuɗe maɓɓe nder gaɗe jannde faro gattol juuɗe nder gaɗe ɗen tawee iɓe tuugaaki dow darjaaji finaa-tawaa ɗi reendo. Faro ko feerejum :

- hokka jannginoowo laabi gaɗooji ko saarooɓe ɓen ngatta juuɗe nder golle tawee iɓe tuugaaki dow darjaaji finaa-tawaa ɗi reendo ;
- waɗa jannginoowo nawtoroo finaa-tawaa ɗi reendo heɓa saarooɓe ngattana janngirde nden juuɗe faa wooɗa ;
- aykoo faa yi'ita dabareeji kaanduɗi ballooji jannginooɓe ngaɗa saarooɓe ɓen ngattana janngirde nden juuɗe nder golle janndeeji/ekkitaaki golle.

1. Jannginol tawaangal nder finaa-tawaaji Afirka

1.1 Maandinoore

Jannde finaa-tawaa golliditaana he risku wuurdude Afirka fuu[5]. Faro haala tan jannde ndee waɗetee, taskaaki e nyemminol na ɗowti nde, nyeenyal e fijirde, munkaru e bamol. Anniya mayre woni nde darjina narral, ballondirol, darnde fedde aranndeere.

[5] Finaa-tawaaji Afirka na mbanngira he « jeyral himɓe, ballondirol, neɗɗaaku, tokkondiral reendo, haala e ko hawri reendo he wakkati». Hano no finaa-tawaaji aduna, finaa-tawaa Afirka na woodi alaamaaji halalaaji muuɗum. Kanyi ngoni jeyral himɓe, ballondirol, neɗɗaaku, tokkondiral reendo, haala e ko hawri reendo he wakkati.

Nufaaɗum jannde nder finaa-tawaa Afirka na hucciti faro njogitaaki potital caka niɗɗo he reendo. Buurtinkinol laawol kesol ngol ɓuri suulnude himɓe, ammaa ko faddotoo ngol tan woni na filee (Sawadogo, Dugué, Rodriguez & Ouaba, 1994).

1.2 Jannginol tawaangal e gollal saarooɓe nder Niijeer

Jannde finaa-tawaa nder reendooji Niijeer na nehdi tan. Yaagoo saarooɓe, walaa ɓe walaa ɓe he mawɓe fuu ngoni ɗati nehdi jannginteeɗi nder reendo ngon fuu. Nder Niijeer, hano « suka hawsanke fuu tawataa fedde mawɓe na joodi, feera nde wittoo tawee ittaay paɗe muuɗum, ɗum na maandorde yaage. Suka debbo naa debbo dewlaaɗo fuu na diyɏoto non ko goriiɗum naa woɓɓe njaram naa neema, ɗum duu na maandorde yaage. » (Daouda, 1991, p. 121). Himɓe reendo njanngina mo jagaaji, o yaagoo ɗi (Moumouni, 1968). Se jannde nden waasaama, hanaa saarooɓe niɗɗo ɓen tan nanata naawɗum, iɗum mettina ɓerɗe himɓe reendo ngon fuu. To hawsankooɓe jagaaji finaa-tawaa na mbi'ee « la "*Tabi'a*" (nehdi). Nehdi ndii na laatoo lobbiri "*Tabi'a korey*" naa ndi wooɗaa *Muguya tabi'a*) hano to niɗɗo rewni hakkillo muuɗum» (Daouda, 1991, p. 121).

Nde hen fuu gollal saarooɓe ngal woni aranal ngam kamɓe ngoni daɗɗudiiji jannde sukaaɓe. Jaka inna woni teeborgal suka aranal ngam kanko hilnii suka on gilla o kecco faa to o mawni, ko suka haajaa fuu kam inna on waɗata. Nanndi nehdinol suka debbo na seedi he ndi suka gorko, inna, suka debbo ɓuri ɓattaade ndellee alaamaaji on jaaɓotoo mo faro darorgol debbo. Nder finaa-tawaa gaɗal abba woni ekkitol suka gorko gollal e joodnde nder reendo. Abba on woni nanndi (demoowo, maroowo, cookitittooɗo). Nder finaa-tawaaji Niijeer, faro nyemminol, suka ekkitittoo gollal abbiiɗum.

2. Jannginol nder janngirde (lekkol) Niijeer

2.1 Laabi jannde ɗi politik darni

Caggal keɓtol ko'e muuɗum'en, Leyɗe Afirka tewtii kawte janndeeji bi'eteeɗi kawte janndeeji aarti-maroodɗe. Itte joweego'o ɗe kawte jannde maroodɗe ngoni dow Afirka hannden (anngolofon, farankofon, espanyol, portigaalofon, jermaanofon e aarabofon).

Janngirde Niijeer ronaana maral Faransi, non ɗe Afirka farankofon ɗum waɗi taariiki mayre na tawraa maandordɗe maral ngal. Kaden, faa tukki he hannden kawtal jannde Niijeer na hucciti faro aardinanɗe peɗe Leyɗe aduna tawaaɗe kanyɏe ngoni na kokka jawdi jannde nden. Meunier

---

Yotaaki to darjaaji finaa-tawaaji Afirka mbi'etee ɗuuɗii. Waaldeere hannden nde yurmataako takkii yaage senngo ; nehdi yidde gonndo ngoni jagaaji lobbi ɗi finaa-tawaa aadi hano ko haani.

(2008) haali, ko kawtal jannde Niijeer yi'ii jaaɓinooje ɗee, se en kooyii « cawotiral kawte jannde».

2.2 Dabareeji darnaaɗi ɗi saarooɓe kaani mballira janngirde

Nder sirya kawtal jannde Niijeer, gattol juuɗe ngol koreeji e saarooɓe kaani ngaɗa janngirde, ngol waɗirtaana faro nyemminol laabi ɗi politik darni faro jannde. Gaɗal janngirde na huunde ɓamtoore jannginol puɗɗaangol wuro, nden kay, golle janngirde ngoni pahmtinol saarooɓe ɓen ko kaani ngaɗa nder jannginol sukaaɓe maɓɓe. Ndellee, tilasiiji tawaaɗi dow Abbiraaɓe (saarooɓe) sukaaɓe ngoni :

- mbinnda sukaaɓe janngirde ;
- hakkilanoo njahki maɓɓe janngirde ;
- anndita janngirde he gollal mayre ;
- anndita na janngirde gollirta ;
- filoo kibaaruuji dow jannde sukaaɓe ;
- hokka aardinaaɓe jannde nume dow ko daarata janngirde (nufaaɗum, loowdi, jannde, etu, keyɗintinal janndeeji) ;
- watta jawdi ;
- wallira janngirde gaɗe lobbe.

Ko Fedde Abbiraaɓe Janngooɓe (APE) sinngaa, hitaande 1989, nanii nufaaɗum mayre :

- hawra saarooɓe janngooɓe ɓen heɓa ɓe mballa janngirde nden nder golle muuɗum ;
- sinnga jeyral caka jannginooɓe, janngooɓe he laamu, waɗa tawee ingal fahmri fini fuu nder weltaare ;
- walla laabi nguurndam e golle janngirde ɓeydoo wooɗde ;
- habira saarooɓe janngooɓe dow jannginol, jannde e luggiɗinol anndal ;

Caggal Fedde Abbiraaɓe Janngooɓe (FAJ/APE), Fedde Inniraaɓe Janngooɓe (FIJ/AME) sinngaa nder lewru noobambur hitaande 2005. Nder jaajinol golle ɗen, nanngude janngirde yahde komin waɗi ko Fedde Hawju Janngirɗe (FHJ/COGES) nden ɓeydaa. Inde hokkaa semmbe sanne. Ko heppori wuro fuu dow komin on woni.

Saarooɓe ɓen na mbaawa pahmri, ada laawol golliditteengol baka peɗe ɗen ngalaa heɓa ɓe tinnoo iɓe mballa janngirde nden ; nde haɓo naati caka mayre e himɓe naa taartere wuurdude. Eɗen mbaawa ngaɗiri pahmtinirgol, golliditteeɓe ɓen he dabareeji gattanol janngirde Niijeer juuɗe, hano nii:

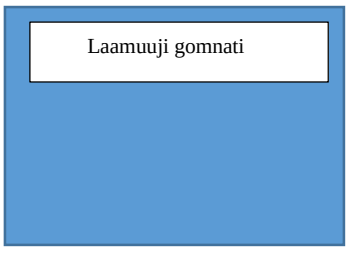

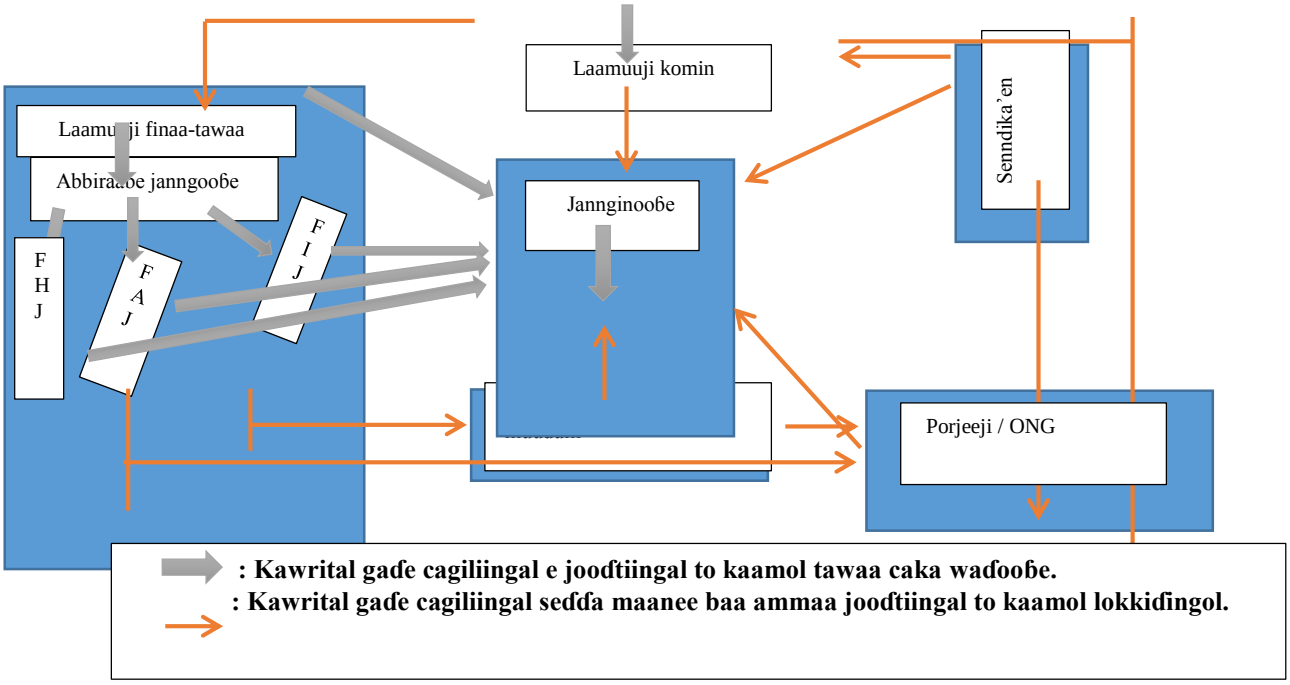

Pahmtinirgol ngool na walla waɗooɓe hawju janngirde ɓen penndee nokkuuje ɗiɗi nder gaɗe maɓɓe. Jaka, gartirol hakkillo yoga maɓɓe na hoyi ngam nder alaama darnaaɗo ɓe tawaa (Gomnati e Senndika'en). Ɓee na himɓe kawrite gaɗe cagiliiɗe seɗɗa maanee baa ammaa jooɗiiɗe. Kaamol janngirde maɓɓe na lokkiɗi. Peɗe gooɗom na mbaawa penndee nder ɗe kaamol muuɗum lokkiɗi (gollirɗe gonuɗe he ko'e muuɗum, porjeeji e « ONG »). Hadde waɗooɓe aranɓe ɓee, woɓɓe na ɗon, ɓen ngoni koreeji ɗi (saarooɓe) he ɓe kawrite gaɗe jooɗtiiɗe, semmbeteeje, cagiliiɗe e tiiɗuɗe na wonndi he janngirde. Pahmtinirgol ngol fiirtii baawɗe kaanduɗe ɗe saarooɓe (cukkuriiji naa jogiiɓe sukaaɓe) janngoowo nder jannde maako. Nden kay, nder pahmtinirgol ngol, kure kollooje kaamol saarooɓe dow janngirde, to dow jannginooɓe, to dow janngooɓe naa dow ɓe fuu ɗiɗo heɓa ɗum walla aranɓe ɓen kuuɓina na woodiri tilas muuɗum, jokkiiɓe ɓen duu keɓa barke jannde muuɗum'en. Nde janngirde nden heɓii saɗormaaji, jannginooɓe ɓen kaali, kaalanaay, saarooɓe ɓen ngoni aardinaaɓe, tewtooɓe nyifa yi'ite gacceeji ngen. Ko ɓuri yahwude, no sifa saɗorma on foti waɗata ko aardinaaɓe ɓen kuccita faro peɗe golliditteeɗe ɗen (FAJ, FIJ, FHJ) e laamuuji finaa-tawaa (*maigari*) e ɓe alsilaamaaku (imam).

3. Darɗe reendooji ɓaargol janngirde

Nder Niijeer adadu sukaaɓe janngooɓe na seɗɗa, baa ko laamuuji leydi ngaɗi baawɗe muuɗum'en, ɗuuɗal koreeji na edii (calii) jannde faa yottoo hannden ngam ɓe ngalaa anniya sukaaɓe maɓɓe njannga. To saarooɓe ɓen, keewal maɓɓe nder janngirde nasaara (tuubaako)

nii himɓe ngoni. Walaa fuu ko nde nafirta ɓe faro jannde, ɓe njiɗaa iri jannginol ngool[6]. Ammaa janngirde duɗal ɓuri hokkeede semmbe nder reendooji Niijeer, iɗum laatii ko fahminta himɓe eedaare (salaare) janngirde nasaara (Barreteau &Tiné, 1999).

> ... Saɗorma janngirde meeɗen woni ko janngirde waddaande non. Nde hanaa janngirde Niijeer… Se nii siriiji jannde ɗin njahdata he ngoonga, finaa-tawaa leydi on, taariiki mayri, nufayeeje nafowooje leydi, leydi e goontiral wakkati, barke mayre heɓataake. Hano suka leydi Eerop, tawaaɗo nder janngirde fotornde mijake sikan ko waɗata. Eɗen ngi'a sukaaɓe famarɓe na ngaɗa kujje kaayɗiniiɗi ngam kawtal jannde maɓɓe ngal walli ɓe, ɓe kewti nufayeeje ɗen faa ɓe ciryani jahngo. Ɗoo, kantidol jannde inibersite waɗata ko niɗɗo heɓa gollal. Inibersite na haani janngina himɓe kujje njahdooje he ngoongaaji e nufaaɗum leydi.
>
> **Pr Djibo Hamani, Historien, AIR INFO, 26 septembre 2018.**

Nder no finaa-tawaaji ngoontiri joonin, rafi jahdinol ngoongaaji ɗin he majji ngoni ho'ore salaare saarooɓe faro janngirde. Janngirde Niijeer ronunde janngirde maral nde nasaara, hakkitii suka he koreeji, himɓe e diina muuɗum. (Moumouni, 1968). Caggal majjum, to maɓɓe, rafi keɓol barke jannde (baasal) na tawaa nder salaare janngirde nden :

> « Ɓe mbaawaa baa fuy janngirde woni na tafa. Tonooji ɓoli. Ammaa mi jaɓii ko en fuu ngaɗi gacce on. Ngoonga non, Gomnati na tawraa feloore mawnde, ammaa enen saarooɓe nde meeɗen mawni sanne ! », (Persidan Fedde Hawju janngirde nder Agades).
>
> « Caggal jannde duuɓi tati, ɓernde na metti nde miɗo tawaa yeeso anndal suka am debbo. O walaa fuu alaama ekkititтoodo Elle n'a rien d'une apprenante. O waawaa jannde e binndi. Mi anndaa fuu ko ngaɗan-mi », ɗum woni ko inna ɓaade bi'eteeɗo Faatimata goondini. Dow ɗigginol haala kan, nanii ko Elhadj Ama, abba janngoowo wallisii : « Janngirde sottii to tawanoo. En ngoni nii

[6] Yalla hannden, nder yoga tummbite Afirka, ɗuuɗal saarooɓe pahmii ɗume waɗi ko suka no haani jannginee. Yoga maɓɓe na njanngina ngam adanaa jannginol « *hanaa tan hano kaanduɗum, ammaa duu dagna darja reendo e risku* » (Gérard, 2001, p. 66). Ko hennon fuu, sukaaɓe jannginaama, yeeso seyo mo ngaddanta saarooɓe maɓɓe, na laatoo ginan ngaroojum ko daarata Leydi ndin fuu.

> ɗɛn mbiigitoo caggal, walaa fuu annduɗo no ngaɗeten faa ndartinen palal janngirde jiɗungal faa diɣɣa ».

Ummitagol nafaa janngirde taykaama nder reendo Afirka, laatake sikan yeewtere hulɣiniinde nde kawtal sifaaji tawhiidi muuɗum waɗaa nder gollal Cheick Hamidou Kane (L'aventure ambiguë) : gonndal nafakkaaji jannde finaa-tawaa, jannde duɗal, jannde nasaara nder wakkati go'oto he aadi maako mo adani ngaroojum kaanuɗum miijee nden nyiɓee. Ngam janngirde ndee torrii saarooɓe jannguɓe heewɓe, nde yottintaa ndegooɗom aadiiji muuɗum. Ammaa nde laatake laawol go'otol, welii-en, mettii-en say nii tokken ngol.

Ko daari gi'iɗe reendooji, jannginooɓe mbannginii taykanɗe ɗee :

- jannginooɓe ɓen na kaala dow murtol saarooɓe naa rafi gattol jawdi (saarooɓe ɓen ngartaa hawriindeeji naa nootataako noddangal janngirde) ;
- jannginooɓe ɓen na ndoomiri saarooɓe jaga jahdoowo he jaga jannde kolloowo yidde saarooɓe heɓa jannde nden wooɗa ;
- wuro, saarooɓe na kaani laatoo ballooɓe janngooɓe, ɓe luutta jannginooɓe ɓen nder gollal muuɗum, tawee ɓe ɓurdinaay ko'e maɓɓe he majjum, ekkitol sukaaɓe maɓɓe ngol na welu ɓe nii non ;
- jannginooɓe ɓen na njaanca saarooɓe ngam rafi taskaaki golle janngooɓe ɓen, ko hollata kamɓe kay, ɓe ngadɗii gollal maɓɓe nder jannde nden.
- **4. Gollal saarooɓe nder kawtal gaɗe ekkitaaki sukaaɓe**

Alaama ngoongaajo mo koreeji wannginaama nder haalaaji iri ɗii : koreeji njaajudɗi, ceerle dow rafi pahmral, rafi keeri jeyre, rafi reenaare inniraaɓe, sukaaɓe « iɓe njoofaa kamɓe tan yahde ». Yoga jagaaji na tewta faa ngartira suka koreeji himɓe naa jananaaji (Thin, cité par Asdih, 2012 ; Turney et Kao, 2009).

Nder Afirka, peɗe koreeji ɗen na cukki, iɗe tawraa semmbe. Aldegheri (2010) hollii ko koreeji na ndewa iri bayle ɗuuɗuɗe ɗe mbaylaaki wuurdude reendo e risku muuɗum saaɓiiɗum ko jaaɓinta dow jeyre jeydaaɓe nder dimmbol golle jeydaaɓe waɗooɓe ɓen.

Nder no ɗum laatorii nder Afirka yannaange, bahdiiji lenyi na maandina ngoongaaji jeyral jaajinaangal, anndal jeyral haaɗaa (daraaki) he danyuɓe suka on tan (Cissé, Fall, Adjamagbo et Attané, 2017). Ko walla ɓeydaari bahdiiji lenyi hano nehdinol ngol saaro go'oto waɗanta suka naa sukaaɓe, nawliraagu ngu joodndeeji ɗuuɗuɗi, ceerle, danyol sukaaɓe ko wanaa nder dewle, kalfinol sukaaɓe (Marcoux & Antoine, 2014). No ɗum laatorii, nder jeyral, golle ɗen na tiiɗi fuu faro jannde sukaaɓe ɓuri.

Ko daari jeyre caka janngirde nden e saarooɓe ɓen, kaananaa tan he kaburaaji nanngude janngirde nden yahde to saarooɓe ɓen. Jannginoo ɓe e ho'oree ɓe gollirɗe ɓen na miija ko kibaaruuji ɗii tan na keyori saaroo ɓe ɓen, saaroo ɓe ɓen duu na miija kibaaruuji tan ngoni hakkeeji ɗi ɓe mbaawi he ɓude nder janngirde nden. Tagu iri jokkondirol ngol woni saaroo ɓe ɓen aardinee dey wuurdude jannde janngoowo (ɗowtol jannde, laa ɓal) kay se ɗa ɓe anndani nder golle janngirdu naa no janndeeji ɗi ngoni na ngaɗira. Nden kay, saaroo ɓe ɓen anndaa ko ngoodi laawol pahmanee loowdi jannde ndin e iri laabi janngirinɗi gonaaɗi na ngolliree. Ɗuuɗal ma ɓɓe baa miijaa ɓe njanngii ɓen na miiji ko jannginoo ɓe e ho'oree ɓe gollirɗe ɓen tan kaani anndana siriiji jannde ɗin e gaɗe jannde ɗen. Sifa ho'oreejo (persidan) tummbitere mo Fedde Abbiraa ɓe Janngoo ɓe nde Niijeer faa yottowo inibersite (FAJ), « Enen saaroo ɓe janngoo ɓe, aardangal mee ɗen woni mballen Gomnati ɗowta jannde sukaa ɓe ɓen faa woo ɗa. E ɗen ngonngina saaroo ɓe janngoo ɓe ɓen caggal lewru naa lebbi ɗiɗi, tewtowa kibaaru jannde sukaa ɓe ma ɓɓe to ho'oree ɓe janngirde nden ». (entretien cité dans le journal AIR INFO du 26 septembre 2018).

Jeyre caka koreeji e janngirɗe na catti sanne, iɗe mbayloo, tokkude no gaɗe njahirta hano to anndal saaroo ɓe haaɗi, nokkuure joo ɗnde (laddeejum/hu ɓeere). Nder Niijeer, huunde fuu dow janngirde koreeji ɗin tiigii he ɓa sukaa ɓe ma ɓɓe laatoo. Niɗɗo na yi'a rafi jottinol aadi saaroo ɓe faro jannginol sukaa ɓe ma ɓɓe. « Jannginoowo on ndoomu-en wa ɗa fuu nokku mee ɗen. Ko o waawi wa ɗude nii o wa ɗata. Enen saaroo ɓe kaani nga ɗa ko heddii wuro!» (Haala saaro janngoowo). Rafi jottinol aadi oo hanaa ɗalol jannde suka on fufuu ngam nder ɗuuɗal ma ɓɓe, saaroo ɓe ɓen ngoni ho'ore nehdi e jannde sukaa ɓe muuɗum'en.

Faro jannginol, nder gaɗe goo ɗom, ittol jawdi tan woni gollal saaroo ɓe ɓen ɓe kuu ɓina haajuuji sukaa ɓe ma ɓɓe.

Kawtal jannde ngal ho'ore muuɗum yoga saaroo ɓe ɓen ndeki gacce rafi jannde lobbere nder janndeeji/ekkitaaki. Sifa saaro janngoowo, « Kawtal jannde mee ɗen bo ɓɓake. Hannden, say laabi jannde lobbi, dartiniiɗi nder jannginol faa ɗum wayloo he ɓa him ɓe ke ɓa barke kawtal ngal».

Miijo yoga saaroo ɓe, janngoo ɓe ɓen ɓe tuumi nder sa ɗormaaji janndeeji ma ɓɓe. He gi'i ɗe saaro janngoo ɓe mo kabaru ɗon daa lamndii, « Ɓe njanngataa wuro wakkati Gomnati woni na wa ɗa baawɗe he ɓa janngoo ɓe ke ɓa barke jannde muuɗum'en». Nder sifa saaroo ɓe ɓen, ndellee gollal ɗowtol ma ɓɓe haa ɗanaa he tewtol no wa ɗata ko janngoo ɓen njaha janngirde nde hen fuu. Ɗum ɗoo na sifa saaro nder ko haali, « Ko daarata saaroo ɓe janngoo ɓe, haanaana ɓe kakkilanoo njahki sukaa ɓe janngirde he ɓa ɓen njannga».

5. Pine ɗe dabareeji saaro'en, ɓe Niijeer

Jannde pincitaaki nde Niijeer hollii ko ɗuuɗal janngooɓe lamndaaɓe keɓaana tan ulol saarooɓe muuɗum'en he kunndule (Daouda, Abdourahamane & Chékaraou, 2015). Jannde pincitaaki gooɗom rewaana dow golle moyƴinol jannde nder janngirɗe potorɗe. Nder Jannde pincitaaki ndee gollal saarooɓe wannginaa ngam kamɓe ngoni ittooɓe jawdi golle moyƴinol jannde, iɗum waɗa rafi potal caka janngooɓe ɓen (Abdourahamane, 2015, p. 213). Ngam baawɗe saarooɓe janngooɓe ɓen na ceedi, ɓe potata na haandiri nder golle moyƴinol jannde ngol. Saarooɓe lamndaaɓe ɓen duu cudditii ko soominoo, hakkeeji sukaaɓe binndaaɓe heɓa jannde muuɗum'en moyƴinee na ɓurdi.

6. Noye naatinirten saarooɓe ɓen nder golle janngirde ?

6.1 Annda jagaaji saaro 'en yeeso jannginol sukaaɓe

Hakkillooji saarooɓe ɓen na tawaa caka nehdi wuro e yaage darjaaji janngirde. Hanaa wakkati fuu ɓe tawraa baawɗe ko ɗowtata jannde sukaaɓe maɓɓe, maa ɓe anndaa no ɓe ngaɗata, maa ɓe ngalaa baawɗe majjum (Fotinos, 2014a).

Niɗɗo no waawa taskii iri jagaaji jeyre saaro‘ en yeeso jannginol :

- ɓe ɗum wi'ataa baa go'otel, miijooɓe ko jannde sukaaɓe muuɗum'en dow janngirde nii woni, kamɓe kay ngalaa hen ;
- koreeji anniyanteeji ammaa ngalaa baawɗe, tinndinooje sukaaɓe muuɗum yamirooje janngino oɓe, ɓe anndaa weeyo jannde ;
- saarooɓe ɓe anndaa no ngaɗata, wi'ooɓe ngalaa ɗowtooɓe naa gaɗe heɓa ɓe nawtoroo ɗe nder yamirooje janngino oɓe ;
- saarooɓe « wonnduɓe he jannde », ɓe pinal jaajungal, yahdinooɓe yamirooje ɗen nder gaɗe ammaa na cuɓoo nder yamirooje ɗen.

Rafi baawɗe mo saarooɓe ɓen maatata na saaboo « gattol juuɗe nder golle jeydal ngal, say nde janngino oɓe ngansitii ɓe, caggal muuɗum fahmu duu gollal jeydal» (Feyfant & Rey, 2006). Saarooɓe na kaajaa pahma jeyre caka janngirde e gollal jannde suka maɓɓe. Kanyum woni durwida he jagaaji fuu duu ɗi ɓe njiɗaa janngirde haani durwidee, fahmtina ɓe ko woni na waɗa nder janngirde, hokka ɓe haala.

6.2 Suɓoo iri naatinol saarooɓe ngol nder golle janngirde

Anniya gollidoowo he saarooɓe ɓen na naatina nde hen fuu laatiiɓe na ngollida he ɗati, keeri, golle ɗe janngirde deki ɓe. Nde saarooɓe ɓen keppii, iɗum semmbinɗina giɗaaɗe e ɗalol gollididdeede (Périer, 2012).

Naatinol saarooɓe na waawi adi iri bahdiiji keewɗi. Maandorde nde Epstein (2010) hollii ngam majjum na seede naatinol janngirde dow no saaro'en ngontiri faro joodɗnde e risku maɓɓe. naatinol ngool na waawa wadɗiree hano iri mbahdi :

- ɗowtol sukaaɓe ɓen wuro ;
- hawjo nanndi saaro'en ko hollata iɓe njidɗi jannde e darjaaji ɓii-leydaaku ;
- nootoo noddangal janngooɓe ɓen heɓa ɓe pahma ɗati dɗin e baawal janngooɓe ;
- gattol juuɗe nder golle janngirde ;
- Iri ballagaaji fuu, joodɗiiɗe naa jottinol aadi ;
- gattol juuɗe nder golle kawtal baawɗe hawju na wonndi he hawju janngirde nden.

6.3 Naatina saaro'en

Nder haala jannginooɓe, hannden, gattol juuɗe nder golle tilsii, ingol laawol kesol ngol ɗalataako. Ngam janngirde e koreeji na kebbitiran non, nden kay na tilsi ɓe ngollida. Janngirde woni nokkuure jannde sukaaɓe inndanteende, reendooji dɗin fuu na cekii barke jannde sukaaɓe maɓɓe (Durning, 2006). Joonin, himɓe mbittake ko kollata darja joodɗinol gollidal caka saarooɓe e jannginooɓe. Ko woni tan, himɓe tewta laabi gadɗol gollidal ngal. Jaandeeji keewɗi dow jeyral saarooɓe-janngirde kollii no woodi ko ngal saabotoo dow barke jannde (Feyfant, 2011). Donc, les Ndellee saarooɓe na wadɗooɓe darjanteeɓe nder no jannde nden yahirta.

Janngirde nden na haani filoo naatinol golle saarooɓe fuu. Nden kay, ballondirol ngol e gollidal he saaroo'en na tawaa nder baawɗe ɗe jannginooɓe kaani kawjoo. Jannginooɓe ɓen na mbaawa ngollidi he janngooɓe nder janngirdu, ɓe ngollida kaden he koreeji dɗin heɓa ɓe maɓɓita laawol golliditteengol caka janngirde he wuro. No haani ɗum daroo dow darnde ballo-jannde. Ɗatol ballo-jannde na naatina darnde lenyol, anndita saarooɓe ɓen laatiiɓe kamɓen ngoni aranɓe, jannginooɓe suka on : walla-nehdina hanaa walla-janngina, hanaa duu nehdina naa janngina koreeji non, ammaa no walla-wadɗa he maɓɓe (Asdih, 2017 ; Rayna & Rubio, 2010 ; Humbeeck et al. , 2006). Ballol-jannde na tewta « wadɗa nawtordɗi tawee, wuurtina, ula saarooɓe ɓen heɓa ummoo ɓe ndaroo, ɓe kolla ko iɓe mbaawi aardani ko'e maɓɓe janndeeji sukaaɓe maɓɓe » (Giuliani & Payet, 2014).

Ammaa, he gi'iɗe, walaa ko waawi hadɗude gadɗol jeyral ngaal. Himɓe ɓee na mbaawa njaaɓina woodɗe jeyral ngaal nder tabital naa ko laataaki, sifa gi'iɗe e kaanduɗum laatii ɗum golle mo hen fuu. Jaka, jannginoowo e saaro ɓe gi'iɗe muuɗum'en nanndi na ngoodi saa'a narra nden ngadɗa jeyre lobbe, semmbenteeje. Ko wanaa non, kulal kiite oya na fergere teddunde. Ɗuuɗal saarooɓe na kula to jannginooɓe ɓen mbi'a hano kamɓe kay pahmaay ko ɓe mbi'i naa ɓe keppii golle maɓɓe (Ouédraogo, 2016), to jannginooɓe ɓen duu non, iɓe kula to saarooɓe ɓen njeÿÿo haalewol ngol se ɓe adii faro gaɗe jannginooɓe ɓen nder janngirdu.

Nder ngollidol he saarooɓe ɓen heɓa ɓe ngaɗa jeyre lobbe, semmbenteeje ko waɗa ɗe tabbita caka maɓɓe, walaa fay manyeere wo'otere waɗeteende faa himɓe koolinoo wune oo (Ouédraogo, 2016). Nder majjum, saɗormaaji ɗin na kaani paddee tawee himɓe accaay ɗum boni naa yottowo to himɓe mbaawataa ndarni bononda on. Duu, silmina no woodiri, gansitoo saarooɓe ɓen ngara nder janngirdu naa janngirde dow saabe gooduɗum maanaa (fijirde, neemaaki, mbeefa...) na dabareeji ɓeydooji woodde jeyre ɗen na wonndi he reentaare saarooɓe nder janngirde (Hoover-Dempsey & Sandler, 1997). Dow ɓeydaari, na woodi hoynana saarooɓe tuntaaki janngirde nden nder kaaldol he jannginooɓe naa ho'oreeɓe jannde ɓen, huunde ndee na nyilkina saarooɓe faa ɓe ummoo, ɓe ndaroo, ɓe ngattana janngirde nden juuɗe. Say jaga finaa-tawaa ɓamtee (laatoo cilminoowo) heɓa segilindina gollidol jeyral.

6.4 Gaɗal laaɓungal ngal to saarooɓe ngatti juuɗe muuɗum'en nder hawju golle janngirde

Hasan Buubakar no janngoowo joom anndal tawaaɗo nder janngirdu hitaande joweego'aɓere (CM 2). Imo tawraa baawɗe fuu ballooje mo o heɓa barke jannde maako. Imo laatii janngoowo datiniiɗo, jahoowo janngirde nder wakkati, kakkilantooɗo jannde. Wakkati etuuji jannde, imo heɓa keɓte lobbe sanne. Ammaa gilla wakkati gooɗom, alaama Hasan fuɗɗi kumpa. O maandinii jaga keso nder janngirde nden : nde fuu, se o muurtaay, o wartaa law. Duu, nde no jannginee, o jooɗataako heese, hakkillo maako rewaa he jannginol ngol. Ɓernde maako ƴuwii fufuu he janndeeji ɗin. Keɓte maako naati na njippoo sanne yahde.

Ammaa, noye saɗorma oo moyƴinirtee ? Laawol janngirgol ngol haani nawtoree ? Waɗooɓe golle janngirde ɓeye kaalantee ? Waɗooɓe golle janngirde ɓeye kaden ?

Ko jannginoowo Hasan Buubakar yi'i golle maako kalkii, o fillanii dikter fuu no woni na waɗa. Ho'oreejo on duu gansitii abba Hasan janngirde.

- **Buubakar (abba on)** : « As-salaam alaykum, meese dikter !
- **Dikter** : (o ɓamtii seɗɗa) wa alaykum as-salaam. Ah ! Meese Buubakar non naa. (o holli mo jooɗorgal) Jooɗee …. Jooɗee.

Caggal jowtooje, dikter on haalani Buubakar maanaa gansitaaki kin.

- **Dikter** : « Filla ɓiya Hasan. O waylake faa jannginoowo maako na humpaa mo sanne. Yeeso jannginoowo maako, pilii-mi faa mi fahma saɗorma on ammaa kas ! Peut-être Tawte on kay, oɗon mbaawa mballi min, moyƴinen saɗorma on.
- **Buubakar (abba on)** : Mi yettii, meese dikter. Ɗum haayɗinake kam ko nanu-mi iri kabaru oo. Wonko na ɗon ! Miijo jannde maako na woni kam sanne, ndennee mi waawataa wittini jaga oo. Ammaa, accee min, min kaalda alaasara oo ».

Alaasara, caggal juulde, abba on noddi Hasan filla kaaldol ngol, inna on na jooɗii.

- **Abba :** « Ɗume jaccanimaa janngirde? Dewte jannde ? Are jannde naa ceede cuultol ? Saɗorma goodu-ɗaa he jannginoowo maaɗa ?
- **Ɓiɗɗo :** A'aa, nder janngirde mi walaa fuu saɗorma.
- **Abba :** Na tawaa, ngam maaɗa, mi noddaama janngirde. Mi hollaama kayye maaɗa ekkorɗe e dewtere muurtol janngooɓe fini fuu. Say keɓte bonɗe e muurtol ɗuuɗungol ! Janngirnoowo maaɗa fillake jaga maaɗa. Gacce oye woni ɗon, Hasan ? Ɗume hewtii ma ?
- **Ɓiɗɗo :** (ɓooyi imo deyƴi nden o filii faa o laamina ho'ore maako) Abba janngirdu hitaande joweego'aɓere (CM 2) na tiiɗi seɗɗa.
- **Abba :** Hanaa ɗoo saɗorma on woni. Baa nde non woni, dey rafi njahki janngirde law, muurtol ngol he rafi jooɗaaki heese nder janngirdu nee ? A walaano iri jaga oo ! Aɗa waawi janngi ; a joom anndal ; are maaɗa fuu na kuuɓi ko waɗata njangaa. Tu sais lire; tu es intelligent et tu as tout le matériel pour bien étudier. Aɗa tawraa baawɗe fuu kewtinooje maa barke janngirde. Ɗume woni na dunyɛ faa kalkaa ngaroojum maaɗa ? Sikan, a yeggitii aadi mo adan-ɗaa kam, njanngaa, laato-ɗaa ministir ?

Ngam Hasan siinaa hokkude ngoongaaji laaɓuɗi, abba on foodi hakkillo maako, haɗi mo iri burtaaki fuu ki nafataa. O waɗani mo yamirooje mawɗo, o wi'i mo to yeeyito o muurta, yaha janngirde nder wakkati. O wi'i mo kaden, o yɛewtoo janndeeji maako nyannde fuu. O wi'i inna on wattana Hasan hakkillo nde o tawaaka ɗon.

Jahngoore muuɗum, Buubakar soyƴii to dikter on faa o haala no ɓe kaddi. Hakiika, Hasan adi aadi accol gaɗe ɗen, ammaa, abba on siinii say nii fahma ko saabii jaga mo suka on naatunoo. Waɗii wakkati, pincitaaki dow pincitaaki, Buubakar nanoy ko suka burtinaaɗo jannde, yƴuwiɗo dabbiiru woni na watta ɗum nder ko'e sukaaɓe ngam o heɓii barke dilludu. Denno, dottiijo on haalani dikter nden o yottini ka Ho'oreejo wuro on (Jowro, Maygari). Dow ko yahwi Buubakar wi'i dikter hawra ho'oreeɓe ɓee peɗe ɗee : FAJ, FIJ, FHJ he jowro heɓa nodda ma, ɓe ngatta hakkunde, ɓe cappanoo mo. O siini faa o yedda ammaa ko Maygari e dikter kulyini mo, o wi'i kanko nii non nden o yami o accanee hakke.

Caggal hawriinde nden, Buubakar fahmtini suka muuɗum ko dabboyɗo on wi'i fuu na fewre ngam o limtii inɗe heewɓe ɓe ngartiraay fay huunde e maayuɓe toon. O holli nafakkaaji janngirde faro hanooje (heɓuɓe barke jannde). Gilla nden, Hasan nanngi ɓanndu muuɗum, o warti to o wonnoo.

Nanngude pinal Hasan ngaal, eɗen njogitoo ko saɗorma on moyƴinaama dow yahwi saabe kakkilaaki janngirnoowo maako kabirɗo dikter law. Jaga dikter on duu na haani manee (mo

wo'otere, cilminoowo, moosoowo…) nawtoriiɗo manyerewol ko gansitii saarooɓe suka on. Gartirol hakkillo he janngirde nden e miijo barke jannde suka maako ngaɗi Buubakar naati, o watti gollanooɓe janngirde nden nder tewtol laawol moyɏinirgol gaɗal bonngal ngal, ciinungal halkude jannde Hasan, baawunoongal pootii yoga sukaaɓe wuro ngon.

Timmirka

Nder ɗuuɗal reendooji ɗi Afirka, hano Niijeer, lekkol daaraakanaa hano to "ɓe ngollataa ngaɗetee e ɗalooɓe finaa-tawaaji". Alhaali oo na jaaɓina saarooɓe nder mettorgal ɓernde faa ɓe caloo wallude jannginol sukaaɓe maɓɓe. Hadde gaɗal bonngal ngal, na tawaa kawtal rafi potal jannde ɓoyuɗum nder kawtal jannde.

Faro ɗowtol jannde ngol, eɗen mbi'a ko finaa-tawaaji ɗin ngalaa na ula saarooɓe ɓen heɓa ɓe ngattana hakkillo jannginol sukaaɓe maɓɓe. Numre teddunde nden woni, saarooɓe ɓen ndarni laabi ko waɗata sukaaɓe maɓɓe njannga wuro. Eerop kay saarooɓe ɓen ko'e muuɗum'en mballata sukaaɓe ɓen ngaɗa ekkorɗe ɗen.

Adunaaru na anndani gollal inniraaɗowal saarooɓe ɓen nder kawtal gaɗe ekkitaaki sukaaɓe maɓɓe ngal. Jaka faa joonin gollal ngaal laaɓaa, ingal tawaa hano nii ko anndinaa nder gaɗe waɗooɓe ɓe ɗum daarata. Jonkay, se nder haalaaji, nyannde fuu, na tabintinee ko saarooɓe ɓen na njeyi wallude sukaaɓe muuɗum'en nder jannginol maɓɓe, ɗum ɗon tawaaka nder ɗati darnaaɗi.

To ɗum tawaa

Abdourahamane M.M. (2015). « Remédiation formelle à l'Ecole Mission garçons de Niamey au Niger : renforcement de capacités ou d'inégalités sociales des élèves ? », *Nazari*, revue africaine de philosophie et de sciences sociales, Numéro 001, novembre.

Aldegheri, M. (2010). *Représentation sociale de la parentalité chez les travailleurs sociaux chargés de la protection de l'enfance : impact sur les mesures de prévention*. Mémoire de recherche. Deis, Toulouse.

Asdih, C. (2012). « Collaborer avec les parents pour accompagner la scolarité ? Représentations des enseignants et pratiques professionnelles ». *Enfances, familles, générations*, n° 16, p. 34-52

Asdih, C. (2017). Coéducation, compétences parentales et professionnelles. *Administration & Éducation,* 153, 31-36.

Barreteau, D., et Tiné, Y. (1999). « Les écoles de Téra au Niger : Choix des parents et politique scolaire ». *Les Cahiers c1I~e.*, N°1, 86-99.

Cissé, R., Fall, A., Adjamagbo, A., et Attané, A. **(2017).** *La parentalité en Afrique de l'Ouest et du Centre. Vidal Laurent (coord.). Renforcement de la recherche en sciences sociales en appui des priorités régionales du bureau Régional Afrique de l'Ouest et du centre de l'Unicef: analyses thématiques, Dakar (SEN).* Dakar: IRD Unicef, 2017, pp. 37-59. hal-01791432.

Daouda, A. (1991). *Education et Développement au Niger : Pour une contribution à l'amélioration des rendements scolaires et à la réinsertion des jeunes déscolarisés au processus du développement rural a Maradi*. Thèse de doctorat en sociologie de l'éducation, Université nationale de Côte d'Ivoire.

Daouda A., Abdourahamane, M.M. et Chékaraou, N. (2015). « Stratégies parentales et orientations scolaires au Niger: analyse sociologique des déterminants du choix de la formation en Agent de Santé de Base à l'Ecole Nationale de Santé Publique (ENSP) de Niamey au Niger », in *Annales de l'Université Abdou Moumouni*, Tome XIV-B, pp. 12-23, 2ème semestre.

Durning, P. (2006). *Éducation familiale. Acteurs, processus, enjeux.* Paris: L'Harmattan.

Epstein, J. (2010). « School/Family/Community Partnerships: Caring for the Children We Share ». *Phi Delta Kappan, vol. 92*(n° 3), 81–96.

Feyfant, A. (2011). « Les effets de l'éducation familiale sur la réussite scolaire ». *Dossier d'actualité Veille & Analyses IFÉ, n° 63*, juin. Lyon : ENS de Lyon.

Feyfant, A. et Rey, O. (2006). « Les parents et l'école ». *Lettre d'information de la VST*, n° 22, Lyon : Institut national de recherche pédagogique.

Fotinos, G. (2014). *Face à face entre confiance et méfiance : lycée-collège et parents d'élève : une enquête quantitative auprès des directeurs d'école maternelle et élémentaire*. Noisiel : Casden.

Giuliani, F., et Payet, J-P. (2014). « Introduction. Les logiques scolaires de la proximité aux familles ». *Éducation et sociétés, n° 34*, p. 5-21.

Hoover-Dempsey, K., V. & Sandler, H.,M. (1997). Why do parents become involved in their children's education? *Review of Educational Research, 67*, (1), 3-42.

Humbeeck, B., Lahaye, W., Balsamo, A. & Pourtois, J., P. (2006). Les relations école-famille, de la confrontation à la coéducation. *Revue des sciences de l'éducation, 32*(3), 649-664.

Lorcerie, F. et Carvalo, D. (2002). Les relations entre familles populaires et école. *Les cahiers millénaires 3, Communauté urbaine. Direction de la prospective et du dialogue public.* Lyon : Éducation et mode de vie, 3 (24), pp.5-24. hal-01526634

Marcoux, R. & Antoine, P. (2014). *Le Mariage En Afrique : Pluralité Des Formes Et Des modèles Matrimoniaux. 1st ed, vol. 1*. Québec : Presses De l'Université Du Québec.

Maubant, P. & Leclec, C. (2008). « Le partenariat famille-école : à la recherche de l'improbable partenariat famille-école, origines d'un malentendu ». *In Pithon Gérard, Asdih Carole & Larrivée Serge (dir.). Construire une communauté éducative, un partenariat famille-école-association*. Bruxelles : De Boeck, 24-36.

Meunier, J. A. (2008). Un nouveau genre et une nouvelle espèce de Cerrambycidae Plectogasterini du Cameroun (Coleoptera). *Bulletin de la société entomologique de France.*

Moumouni, A. (1968). *Education en Afrique*. Paris : Maspero.

Ouédraogo, F. (2016). *Étude des liens corrélationnels entre la collaboration école-famille, l'implication parentale, les styles éducatifs des parents et la réussite scolaire des élèves du primaire au Burkina Faso.* Thèse de doctorat en Psychopédagogie et andragogie, Université de Montréal : Montréal.

Périer, P. (2005). *Ecole et familles populaires : sociologie d'un différend/ postface de Jean-Manuel Queiroz.* Rennes : Presses universitaires de Rennes « Le sens social », 221 p.

Périer, P. (2012). « De quelques principes de justice dans les rapports entre les parents et l'école ». *Éducation et didactique, vol. 6*(n° 1), 85-95.

Périer, P. (2012). Familles des classes populaires : décrochage parental. *L'école des parents*, vol. 6(599), pp. 26-28.

Rayna, S. & Rubio, M., N. (2010). Coéduquer, participer, faire alliance. *In S. Rayna, M.-N. Rubio & H. Scheu (éds), Parents-professionnels: la coéducation en questions.* Toulouse : Érès, 15-25.

Sawadogo, I., Dugué, P., Rodriguez, L. et Ouaba, B. (1994). *Techniques d'amélioration de la production agricole en zone soudano-sahélienne : manuel à l'usage des techniciens du développementrural, élaboré au Yatenga, Burkina Faso.* Montpellier : CIRAD6SAR, 209 p.

Thin, D. (1999). Quartiers populaires – L'école et les familles. *Revue française de pédagogie*, 128, pp. 160-163.

Turney, K. & Kao, G. (2009). « Barriers to school involvement: Are immigrant parents disadvantaged? ». *The Journal of Educational Research, vol. 102(n° 4)*, 257-271.

Verba, D. (2006). *Échec scolaire : Travailler avec les familles*. Paris : Dunod.

Tayɗe

Gaɗe jannginol finaa-tawaaji ɗe Afirka hano anndaaɗum ekkitaaki jannde nder janngirde jamanu

Goza Nana Aicha

Ndaɓɓa

Suka Niijeer mo wuurdude laddeejum fuu nder jannde finaa-tawaa ummii fadde muuɗum naatude nder nde jamanu. Fay ko, yoga finaa-tawaaji naatii na halka heese heese, gaɗe jannde tawaangal na tawaa. Caggal yɗeewtinaaki gaɗe jannde finaa-tawaaji e ɗi jamanu, jannde maandaa ndee na tewta seenndira jeyre kaanduɗe caka anndaaɗum mo jannde finaa-tawaa e ekkitaaki jannde nder janngirde jamanu. Heeso ɗerewol jannde nehdi ngol fecco wadduɓe mawngo dow yaage, ngo wallii ceenndirol caka dabareeji, taalewol na nawtorgol jannde kaandungol ngol niɗɗo waawi nawtoraade nder jannde wo'otere nden. Nden kay, nufayeeje ɗe jannde ndee tewtata na yahda cap he baawɗe kaasiiɗe ɗe taalewol woni na fiirta : kettinaaki, taskaaki, jaljalti, miijoo huunde, waɗa nde, na walla ɓamtaare niɗɗaaku... Gollal jannginoowo woni luggindinol annde ɗe suka on heɓunoo to saarooɓe muuɗum faro taaleeji ɗi fijideeji e nehdinooji laatiiɗi kanyi ngoni jagaaji lobbi ɗi koreeji ɗin ndarjini.

Ho'oreeje kelme : gaɗe janndeeji, anndaaɗum, taalewol, ekkitaati ki jamanu, Niijeer

Naatirka :

Dow gaɗe anndaaɗum, nehdinooje jannde finaa-tawaa nde Afirka tuugii. Maandaa siri mayre mohen fuu tawee heɓii jagaaji lobbi kaanduɗi nawtoree nder laabi reendooji, politikiiji he riskuuji Moumouni (1998, 24) goondinii « inde tugga alhaaliiji niɗɗaaku suka he kayeejo, inde tewta ɓamtaare baawɗe ɓanndu, luggindinol anndal jikku, keɓol curanɗe lobbe, jottinol annde baawɗe pinal e taskaaki he ɗati anndal kaanduɗi nder gollal juunngo e ngal anndal. Jannde hawtaande non, nafoore himɓe e nokkuuje fuu ». Ekkitol suka ɓaawɗe nguurndam na tuugii dow fijirdeeji faro taaleeji, maandorɗe, jiɓi, banndi, dogguduuji, gaɗe piirtol ɓanndu e bami. Kanyum woni jannde nyemminol, nde fijirde.

Kaaddi ko wi'etee risku yuwidi finaa-tawaa e anndal fuu suka on heɓii ɗum ko waɗata o fuɗɗa jannde nder janngirde jamanu nde siri jannde muuɗum seedi sanne he nde finaa-tawaa.

Nufayeere jannde ndee woni cifitaaki gaɗe janndeeji finaa-tawaaji. Hano no waɗortoo, nde hollata no janngirde jamanu waawi nawtoraade anndaaɗum ɗum suka on heɓa nde joyyina darjaaji, hokka maandaa ekkitol ngol, ŋarɗina kawtal janngino-ekkitaaki.

I. **Nume feereeje ɗe koreeji e gaɗe jannginol**

Ɗoo woni to nume finaa-tawaa e ɗe janngirde jamanu. Nume ɗiɗi ɗe kawtaa ammaa na kebbitondira, wuurna ɓamtaare suka na woodiri.

1.1. Numre finaa-tawaa nde koreeji e gaɗe jannginol

Kabirinooji, cinnge kuuran jeynotooɗe ci'e Afirka mawɗe ciinuɗe laatoo haako, licce teenaaɗe na njukka kaaddi ko reenata ko goondinaa daartotooɗo yeeso jukke jamanuuje, kanye ngoni nume finaa-tawaa ɗe koreeji nder Niijeer. Suka Niijeer janngugo, ittaaɗo jannde naa mo janngaay, fini fuu imo hawra (fotta) he haɓho'ore oo caka jamanuujum e finaa-tawaa.

1.1.1 Naarugal nder piilkol koreeji

Fahin nder Niijeer, himɓe laddeejum ɓuri ɗuuɗal, dow teemedere fuu, iɓe ngaɗa himɓe cappanɗe joweetato e nayo (84%) UNICEF (2018). Baa ko gaɗe jamanuuje ɗen na tawraa semmbe, himɓe ɓen mboppaay ko tawi, iɓe cii'oo reenude finaa-tawaaji maɓɓe nder semmbeeji aadiiji ɗin fuu.

Koreeji na fedde hakkundeere nder sirya reendo, mooɓtunde alaama muuɗum kawtaaɗo fuu nder wuurdude laddeejum ɓuri. Ko ɓuri yahwde, lenyol tawakenaa nder une tummbitere innditiraande « ɓaade naa galle ». Cuudi huɗooji e mahdiiji ɗuuɗudi ummotoo ɓaargol joodnde nayeejo joom darja. Ɓaade ndee hawrataana janngina ko daari lenyol ngol tan. Nde yoga misaluuji, kayyeeɓe dewluɓe na mbeltina nder nokkuuje maɓɓe potorɗe ɗen, ɗum hollata keɓtol ho'ore muuɗum faro nawtorɗum, naayeejo on jogoo laamu curanɗe.

Nder sirya oo, hakkunde suka on tawetee. Waɗooɓe dewte hano Moumouni A (1964) Salifou A (1977) cifitake koyɗol suka on nder daɗɗudi koreeje e nder weeyo himɓe ngon.

Himɓe adi risku saɗormaaji danyol dow ko'e muuɗum. Heɓa sukaaɓe ndanyee, laabi keewɗi nawtortee. Rewɓe ɓen na ngatta jawdi muuɗum'en fuu nder tewtol donoowo. Worɓe ɓen duu ndewla, ɓeyda deekiraaɓe miijude heɓan yuwidi wuurtinoori lenyol ngol faa ɓooya.

Ngarki suka nder aduna na filtanaa annde e sirri. Maantoore mayre woni kawtal ɗati fijooji finaa-tawaa na suka on heɓira faa to o ittaa endam maanee faa to nguurndam maako haadi. Suuraare nden woni o reenee faro ittanɓe mo hitere, jogoriiɗo mo ɗemngla bonngal, e kaaddi ɓe anniyaaji bondi. Debbo laatoytooɗo inna na haani filoo baawɗe heɓa reena alaama ɓanndu muuɗum faa ɓooya, ɗum woni ko heesooji jamanu ɗi njamu ɓannu debbo deeduɗo kadi.

Garol maako duuniya na wanngina beltinanɗe. Gilla ɗon daa lenyol fuu jaɓɓitittoo suka on to mohen fuu jannginta mo, nehdina mo. Kamɓe ngoni banndiyo debbo afo, joodɗo mo duuɓi 3 yahde 4 (ɓen kilnotoo mo naa ekkita mo joodnde), maamiraaɓe rewɓe e goggiraaɓe naa kaayeejo fuu kilniiɓe cawrol ɓanndu (kuluujaaji finaa-tawaa lootaaki) e neema, pinndinol faro lejjirɗe naa « zamus ». Innde saaro fuu na woodi manooje ɗe njeyi darjinooje suka on.

Nder nume go'ote cawonndirɗe, inniyo mo wallaa pinal na tuugoo dow mballaga mo etu muuɗum anndaaka to haaɗi heɓa suka maako takkoo mo, o laatoo niɗɗo kaanduɗum nder ɓamtaare maako. Suka na wuurdi he inniiɗum na woodiri ko daari musinol, mbabbaaki on dow ɓaawo maanee kuufol on dow fukkorde wo'otere.

Faro baawɗe anndinoojo ɓii-aadama fahma nume himɓe enɗam caka ɓiɗɗo e inna ɗam na kaanduɗam no sifa Rive (1969) ko Sandi (1993 p.36) wi'i, jaaɓinol jeyre joote, tayo-tayo, juso arane ɗe kecco he taariindi maako, nder anndinoore yoga kelme, jeyral aranal joodtiingal sanne, semmbentewal na tigga daɗɗudiiji ɗi cottataa, celluɗi faro ɓamtaare niɗɗaaku ».

1.1.2. Naatol nder adanaaru kaayeeɓe

Lenyol Niijeer ngol laddeejum tewtanaa janngina ɓii-leydi naatoowo himɓe, tawaaɗo heɓii faro laabi finaa-tawaa e risku. Baawal kaanungal nawtoree woni nyemminol. Dabare on, mbi'itaaki wakkati fuu e ɗuuɗal inɗe kujje nder haala na waɗa suka anndita, jogitoo darjaaji curanɗe, taguuji, annde e goondinanɗe lenyol muuɗum.

Nder nguurndam, faro ekkitaaki, baawɗe kaanduɗe nder naatol maako adunaaru, ɓamtotoo. Jaggaaji kaanduɗi ɗin ulee, ɓondi ɗin njukkee.

Nden fuu duu jannginol e nehdinol na kawri, haala e gaɗal njahdata, ɗum waɗi ko Moumouni (1964) goondini « semmbe nehdi on saabe jeyral he wuurdude nden, nden kay faro gaɗe reendooji (gaɗol) e jeyre reendooji (nguurndam lenyol, bannginol gaɗe iri fuu nder kawrital) no nehdi suka e kaayeejo waɗirtenoo. »

Nanngude wakkati oo joyyinol gollal suka debbo on e suka gorko nder aduna na cifitee nder nufayeeje he laawol darnanaangol nehdi ndin.

1.1.3. Suka debbo nder wuurdude muuɗum :

Nufayeere ho'oreere jannginol (nehdinol) suka debbo woni siryanoo mo nokku ngu debbo haandi nder reendo kanyum wi'etee gollal inna e dewlaaɗo. Ndellee tummbitere rewre o ummotoo. Jannginol ngool, addiini ngol yidi, ngol saanata ɗuuɗal hakkeeji ballooji ɓamtaare debbo. Semmbe mayre fuu rewtanaa dow tilasiiji dewlaaaaɗo tokkuɗo sariya dewlgal he inna caahiiɗo. Nanngude wakkati oo tummbitere rewɓe nden e nde inna on ngaɗan jannginol ngool. Gilla fuɗɗari, ngam yi'ude alaama ekkitaaki on faro nyemminol, suka debbo on na ekkitee golle ɓaade. Gollal maako ekkititтoodo, o fuɗɗan ekkitaaki yahde gollal ngal o waawani. Dow manyeere pinal, o heɓa woodɗeeji fuu ɗi debbo defoowo tawretee.

Faa o heɓa woodɗeeji curanɗe, ɗum na gollal finaa-tawaaji. Iɗe kawri he alaama peewndam : jaga lobbo, munyal, yardagol, accanol, maritaaki ekn...

Jannginol dow njeenu wadataake sanne ngam no mboda. Na dum wontiri fuu, rewɓe e maabuuɓe rewɓe njeyi filla on ko tawee dum laatataaki mboda golle. Yoga tayɛ, nder waajuuji filla muudum haaletee. Dow ko darnaa, walaa kabirinooji jannginol dow njeenu. Ngam majjum wadi ko joodnde siri jannde njeenu na woodi sadorma nder janngirde, yoga moodiɓɓe na ayba nde.

Ndellee, nidɗaaku debbo na wayloto se o hewtii duuɓi goodom naa nde « naywii » darja lobbo maandinoowo caahu, o teddinte sanne. Nden kay duuɓi na anndinoore nder yoga reendooji, rewɓe nayeeɓe na kooyaa laaɓuɓe saabe daraaki hayla maɓɓe. Ɓuruɓe goodal pine adunaaru, kamɓe ngoni yamirooɓe faro dewle, iɓe kilnoo taaniraaɓe maɓɓe.

Suka debbo na joodii nder tummbitere rewɓe to ummannde maako hakkilanaa sanne, dewleteedo gilla yonaay mo hanaa suka gorko on.

1.1.4. Suka gorko nder wuurdude muudum :

Arannde fuu, nder tummbitere inna o ummotoo to heɓa kanko he rewɓe ɓen curande de debbo e gorko kawti, kanyɛ ngoni nehaaku, yardagol yaage, ballondirol, nanngondirol, ngoongaaku. Ɓum fuu nder danyol jaaɓol hakkeeji nandude nder hensaare. Hano Joote, juso, tayo-tayo kuccitinaama, nden kay on ekkitee ko worɓe mbullataa, worɓe na cuusi ekn. Sikan golle nder ɓaade pamare cattude anndinaama.

Gilla law, o tewta fedde waaldeeɓe, yuwidiiji to heɓa annde, anndal baawal, anndal joodnde nder wuurdude faro gade fijirdeeji. Kaden, faro duuɓi joweego'o (6), nde o heɓii baawde tagu kaandude, o tewtan tummbitere worɓe, to heɓata jannde ko « daarata worɓe tan ». Cuusal, munyal, dawla, jottinol aadi, ngoongaaku na njannginte faro golle fini fuu (loohongal, liyyagol, marol, ndemri e fijirdeeji).Nde o fudɗii no gollida he wuurdude, suka on jogititto manooje fudngooji, heesoo njaayri.- Imo wuurdi he himɓe faa na yaarii nder yoga tummbite, to tawaa imo hawti he waaldeere maako suudu, to ɓe cuultata, ɓe kokkondira annde pinal iri fuu. Faro gade fijirdeeji ekkitaaki kin wadirta (gadol kujje nanngude nawtordi kulle keɓitittoode, gade piirtol ɓanndu…)

Siryagol gollal ngol reendo ngon wadatan suka on wadirtaana faro ŋeetinol gade tagu piirtol ɓanndu e curande nder gade piirtol ɓanndu maanaaje. Suka on na haani munya dow hollude ngorkaaku e rafi kulal gade janngirde ndee.

1.2. Numre lenyol nder janngirde jamanu e gade jannginol :

Fay se anndal finaa-tawaa na wuuri kaden nder wuurdude laddeejum e nder yoga banngeeje huɓeere inndanteeje, anndal lenyol kesal na tawaa nder huɓeere he gade nehdiiji feereeje.

Njoodɗaaki he yoga reendooji hano faro janngirde wannginii gi'idɛ lenyol goodɔm. Keita (1988) ko Sandi wi'i (1993 P. 58) hollii « lekkol (janngirde) tewtataana seennda suka he lenyol, gadɛ dɛ lenyol ngol haani wadɗana suka fuu lekkol halitoo dɛ, darjinol finaa-tawaa e risku ngam janngirde hokkataana anndal ngal lenyi mbaawata wadi fay huunde dow maggal… Faro loowdi ndin, se ngoonga fuu lekkol na ɓeydan nii anndal non, mbi'en nii janngirde nden woni nii na wadɗa non, na ɓuyta darja finaa-tawaa he pedɛ tawtaŋaaje. »

Janngirde nden yamira, nden kay, nanndiiji to anndal lenyol yahdataa he ngal Niijer. Janngirde jamanu yamira nanndi mo nidɗo go'oto, ɗala jannginol himɓe fuu nde reendo finaa-tawaa woni na gollira.

Baa ko baawdɛ ngadɗaa faa keydintinal janndeeji yahdinee he goongaaji leydi, wadii duuɓi, nawtordi jannde din na kabira anndal nume tawaadɛ njahdataa he dɛ lenyi ngoni na ngadɗata.

Dewte jannde hano, Koreeji Booda « la Famille Boda », dewtere jannde ɓoyunde na nawtoree nder kawtal jannde Niijeer, hakiika nde hollii lenyol Afirka non, ammaa tawraangol meesee Booda, abbiyo, madan Booda, inniyo, sukaaɓe diɗo, Miina e Reene he bisaaji maɓɓe : ɓoosaaru innditiraandu Miiro e geggeeru wi'eteendu Miiki. Sukaaɓe Niijeer foto nyemmini fini fuu nguurndam lenyol ngool, bodɗungol sanne.

Ɓuri senngo finaa-tawaa mo janngirde jamanu, jaajinol si'ire e laabi kabinirdi na kabira darjaaji, no haaniri e goondinandɛ ceedudɛ he dɛ lenyol tawaangal naa bittiidum. Wakkati na ɓeydoo yahde, lenyi di kawtaa yuwidi, kawtudi joodnde luuttii lenyi jaajinaadi. Golle ɓaade ngartiraama dow lenyol go'otol. Marol sukaaɓe tawanoongol maamiraaɓe naa himɓe lenyol jaajinol ngadɗannoo halfinaama hannden sukaaɓe rewɓe ɓe ngalaa pinal, adaaɓe golle nder ɓaadeeji. No ɓe innditiraa nii ɓe ngoni « neeminooɓe » hokka tan kecco biibero e laaɓal ɓanndu maako. Narral tawanoongol caka sukaaɓe ɓen na yidi faa majja. Faro lenyol tawaangol hadde suka on tan wadata ko o annditee ngam ko anndanoo ndeno nder wuro fuu hoya hannden. Alaama himɓe mo nehdi to kaayeejo fuu na miiji na tilsi he muudum yamira na gaccoo suka reendo muudum fuu, imo tawaa yeeso sukaaɓe jokolɓe muurtuɓe, nootortooɓe nidɗo « a hanaa abba am » misaali se nii kaayeejo na yidi faddoo haɓo. Semmbe lenyol jaajinaangol fudɗii na ɓuytoo ingol adaa duu hano lenyol yuwngol faa to wodɗi ngol weerɓe. Yaage, ballondirol, nanngondirol, nehaaku, darjaaji kaanudi hano nii nder anndal lenyol jaajinaangol ngol semmbe muudum ɓoytii, daarooji lenyol ngol mawnaa kangol woni koreeji ɓaade din. Janngirde wallataa darjaaji.

Ki-Zerbo sikan nder hitaande 1960 foodii hakkillooji himɓe to o yami siriiji e loowdiiji din ndaaree faa woodɗa. Faa to nguurndam maako haadi nder ayboore janngirde takkitinnde ho'ore muudum e himɓe ndee, o woni, janngirde hamyiinde, wiirniinde ndee tawaande doo sedɗa hano leeɓol dow mboyri, ɓuure bonnde nder reedu. He bi'ooje maako, dum woni numre nde o holli dow janngirde wodɗunde sanne finaa-tawaaji himɓe. Demngal janngirteengal ngal wallataa suka on dartinoo nder reendo muudum finaa-tawaa. Yahwta dammbungal janngirde, naata nder mayre na jahwtol keerol, anndal, waawa gadal e waawa gonal. Heɓa ɓe ɓattoo sanne finaa-tawaa janngirde nden, yoga lenyi, faransinkoore tan woni dɛmngal ngal ɓe kaalata nder ɓaadeeji

maɓɓe, ɗume wadi ko faa sukaaɓe ɓen mawna, anndaa, mbaawataa ɗemngal muuɗum. Suka on laatake ndellee peruɗo nder leydi muuɗum.

1.3. Kalfinol hano gaɗe jannginol

Gaɗal finaa-tawaa ngaal na heewunoo sanne faa hannden iɗe tawaa nder yoga lenyi Niijeer, kujje gaɗeteeɗe ɗen na mbaylee sanne. Sabiiliiji finaa-tawaa taskaaɗi ɗin na ɗuuɗi : nyawu ɓooyungu ne niɗɗo, maayde, ceergal, ceedol sakiraaɓe, mballaga lenyol, nehdinol, ɗigginol jeyre (ɗe jeydal naa aadondirngol).

Nehdinol ngol na hokka hoolaare faro kokkol geɗu himɓe tawaaɓe nder lenyol ngol. Ko daarata himɓe fuu, maamiiraaɓe ngoni aranɓe keɓooɓe saabe pinal naa duuɓi maɓɓe. Kile keewɗu kamɓe kilnotoo sukaaɓe fuu duu afo'en ɓuri. Njogaaki e buurnol sukaaɓe ɓen fuu dow maɓɓe ngoni. Kile keewɗe himɓe na mbi'a ko sukaaɓe ɓee na ɣoyi sanne, iɓe tawraa kelmeendi dartiniindi sanne, ndi anndal miijoo huunde, waɗa faa wooɗa. Nden kay, iɓe tawraa pine kaanduɗe he cuncunkaaji nayeeɓe to ɓe ngoni iɓe mawna yahde. Afo'en duu iɗum daara ɓe faro kilnaaki kodaaɓe (minyiraaɓe) maɓɓe. Nden kay, buulol duuɓi caka maɓɓe na tawee ingol mawni sanne faa 20 yahde 25. Endam caka sukaaɓe hawtuɓe inna na heddii ginan.

Finaa-tawaa na walla duu kalfinol sukaaɓe to sakiraaɓe ɓe keɓaay saa'a danyol naa maayreteeɓe gilla ikoy kecco'en he ɓe nyawuuji itti yonkiiji muuɗum'en. Kokkol geɗu himɓe tawaaɓe nder lenyol ngol na waɗee nder nawliraagu. Heɓa to ɓaade nden joodtoroo rafi suka he nder weltaare marol suka, iɓe kalfinee go'oto, ɣuwɗo he lenyol ɓattiingol naa jaajungol ngol. Iri marol ngool na walla ɓe keɓaay ɓeyngu cawra ɓuure muuɗum'en. Wawtu, lenyi ɗii na tawree « kawtal sukaaɓe saaro'en » ɓurungal teddeende dow ɓaadeeji gaddandi ɓe mballaga. Ngam jeyre himɓe na ngoodi semmbe, suka on sikkataa neɗɗaaku muuɗum. Wakkati gooɗom, lenyi tawraaɗi baawɗe njaɓɓotoo sukaaɓe jeydaaɓe maɓɓe heɓa ɓe nehdina ɓen faa wooɗa. Atiimiiɓe duu na kalfinee jeydaaɓe naa niɗɗo anndiraaɗo neɗɗaaku.

Himɓe pahma duu banngol nanndi kalfinol ngam suuno jawdi. Ɓuytaaki risku, wuddu talkaaku yahwtinii kalfinol sukaaɓe ngol keerol. Sukaaɓe ɓee na kalfinee himɓe feccooɓe keeri leyɗe, ɓe ngaɗowa ɓen gollooɓe nder ɓaadeeji naa ekkititтooɓe. Jogiiɓe sukaaɓe ɓee ngoni hawjotooɓe jawdi gaccaaɓe dow fewre tawaaɓe yoga muuɗum'en na ngaɗa duuɓi nji'aay lenyol muuɗum e rafi nguurndam nder dimaaku. Iri kalfinol ngoo na adaa hano gollinol nder muuyaaɗe ko Leyɗe aduna kadi ammaa keeri ɗi buɗɗe mballii ɗum.

To himɓe, faa joonin, saaro'en na kalfina sukaaɓe rewɓe nder huɓeere heɓa ɓe mballa inniraaɓe sukaaɓe ɓe golle ɓaadeeji muuɗum ɗuuɗi sanne naa rewɓe gollooɓe nder gollirɗe. Ko ɓuri reenaare woni ɓaadankeejo go'oto tawee nder hoggo na ɓuri gollooɓe nder maggo tan, ɣuwoyɓe

leyɗe keerruɗe. Dow potital faro moyɏere, lenyol ngol heɓee ko hokkaa na wa'i fuu baa nder yettoore enɗam non. Janndeeji ɗi Afirka yannaange fuu nde Pilon (2005) ɓuri kollii ko iri kalfinol na woɗɗina sanne sukaaɓe rewɓe janngirde, iɗum fahmtina duu rafi jannginol maɓɓe. Kalfinol dow jannde duu na gaɗal nawtorteengal sanne ngal waaldeere meeɗen janngoore nder koleejiiji anndi. Nden kay, hano no Pilon (2005) wi'iri « nde hanaa gaɗal kalfinol naa peru, ɗuuɗal sukaaɓe Afirka ɓe Leyɗe Sahara njanngintaakeno saabe rafi cuuɗi janngirɗi fuu duu ɓe ladde ɓuri, haajaaɓe njahra jannde muuɗum'en yeeso, say nji'ee nder huɓeere. » La Maɓɓol neeminirɗe janngooɓe, ŋakkere neeminirɗe ɗe janngirɗe nder senngooje durooɓe, to ɓuri haaju jannde, nder senngooje ɗen (ɓeydaari himɓe na tato yahde nayo dow teemedere fuu « 3,9 % »), ŋakkere cuuɗi janngirɗi hokkii kalfinol suka ngol semmbe. Jogotoodo na laatoo jeydaaɗo naa mo niɗɗo anndi. Nanngondirol e ballondirol, alaama himɓe kawta njanngina ɓurunoo hokkeede semmbe, joodnde suka on walaano fuu saɗorma. Suka on na fahmani nyamaande surannde he mballaga nde o yoɓoyta jahngo jogiiɗo mo on. Baa ko o fecco ɓaadankeejo, imo jannginee hano no sukaaɓe ɓaade nden njannginirtee ɗati nehdi e no ɓe fuu njogoraa non kanko duu.

Ndellee gaɗe nanngondirol finaa-tawaa, tawaaɗe faa hannden na ngolla, hano nii ɗe njottake keerol semmbe majje. Nden kay, talkaaku himɓe ngun, duuɓi sukaaɓe ɗin (aartikaayeejo e kaayeejo), ɓeydagol ɏamol ngol na laatoto sibiili nakkisere nanngondirol ngool ɓooyungol na jokki enɗam caka himɓe. Lenyi tawraaɗi jawdi na ɗiggina baawɗe muuɗum, mballataa himɓe sanne, mboppii enɗam, nanngondirol re'ii ; ɓe njogaaki ndi ɓen duu ngalaa baawɗe ko njannginta sukaaɓe no foti fuu. Sukaaɓe feccooɓe wakkati tiiɗuɗo mo Maantoore Miin kay, na ngoodi ndegooɗom saɗorma tokkol ɗati kesi e gaɗol no haaniri nder lenyi to ɓe njooɗotoo ɗon. Haɓooji puɗɗa, sukaaɓe ɓen mbattita jogotooɓe sanne nder farritere, woɓɓe duu mboppira non jannde. Tawaangal ngal halkii faa wanaa heese, caggal pincitaaki ki Sandi (1993) waɗi, hollii ko yoga janngooɓe nder koleejiiji na luwoto suudu non, nyaamnaa ho'ore muuɗum ngam rafi jogotoodo. Duu hano no njooɗori-ɗaa to saarooɓe maaɗa, jogotoodo naa to woɓɓe, hooliniiɓe ɓen ngoondinii « ɗoo miin nyaamnata ho'ore am ». Sukaaɓe ɓee accidaama he ko'e muuɗum, ɗum saabii nakkisere nanngondirol, enɗam lenyi. Ɗuuɗal sukaaɓe duu mbaawata njottini janndeeji muuɗum nder koleejiiji ɗin, rewɓe kay dow fiyannde wo'otere ɓe mburtinee ngam iɓe kula tokkojum kalfinol ngol faro rafi curanɗe finaa-tawaaji nder huɓeere.

II. Gaɗe jannginol

2.1. Jannginol tawaangal

Jannginol finaa-tawaa fiɓiinde he goontiral risku e reendo ngontiri, ɓe janngini ɓen laatoo konunke'en jogitittooɓe baawɗe keɓa ndeena reendo, laddeeɓe, nyeenyooɓe baawooɓe ngaɗi iri kujje fuu he ko daari neema keɏanoowo himɓe. Haala e gaɗal potan njahda non ; ndellee

jannginol e nehdinol na piɓondiri dow ngoongaaku e yidde. Moumouni (1964) hollii *« Piɓaaki ngoondînaaki hokki nehdinol ngool semmbe ko ngol wadî, nden kay, faro gadɛ reendooji (barke kuugal) he jeyre reendooji (nguurndam lenyol, bannginol kawrital iri iri) jannginol suka e kaayeejo* wadîrtenoo ».

Alaama feereejo mo jannginol finaa-tawaa no ko kawrital, dow heendeere fuu alaama on woni. Imo wadîree faro fijirde.

Kaayeejo fuu mo heendeere on na woodi laawol, no tilsi nehdina suka fuu mo wuurdude maako. Yamirooje e gaccaaki ngoni ko o wadanta suka fuu, wakkati laatiidɔ fuu e nokkuure nde hen non fuu. Kaayeejo mo yaagataako ɗati ɗîn, joodînde muudum walaa nder tummbitere caahiiɓe he nder aardinaaɓe wuro, suka fuu mo gollirtaa ɗati ɗîi, marol muudum wadaay.

Moumouni (1964) yi'ii : *« Nder duuɓi kawrite, suka on na yi'an kaayeejo laatiidɔ fuu naa afo na noddan, lila mo, o dukee, wattee he laawol naa yamiree, hakkillo maako fukkinee, naatanee naa barjee moyɏere»*. Ngoonga on woni, kawrite ɗee na ngadɛ suka on diidel caka inniiko he taariindi, nden gilla o waawi haala dartiika, kam woni faro duuɓi tati. Golle ɗee na ekkordɛ njogitaaki ngam na tilsi he suka on o haalitoo no o wi'iraa to jeydɔ nulangal ngal. O ekkitoo ndellee imo yaagoo aardangal nidɗɔ fedde fuu ; nanngude wakkati oo, o gollirta janndeeji ɗî o heɓi dow nehaaku.

Jannginol himɓe ngol Afirka fuu na tuugii dow fillaaji finaa-tawaa naa taaleeji, maandinordɛ, jiɓi, jimi he banndi na tewta jannginol nidɗɔ. Salifou (1977), bi'ol Sandi (1993p. 34), winndi :

> *Fillaaji meedɛn laatiidî na jerfî e maandinordɛ na pilloo dow kawrital gadɛ himɓe nder wakkati tinndinoojum e manoojum gadɛ semmbenteeje ɗe kununke'en (...). Ka fillaaji meedɛn, dî risku non, dî poonndataake taskaaki, jannde annde e curandɛ he jaljaltiiji (...). Surannde yeewtereeji ɗîi nanndinaakena hano kiite mo heddaay baa go'otel durwidoowo he nguugaaku, suuno, mantoore ammaa manoojum ɏoyre, yurmeende, ngoongaaku, annditanol, dokkal e cuusal*.

Caggal gadɛ himɓe nder nehdinol, kaayeeɓe na kaani laatoo nanndi lobbo mo sukaaɓe nyemminta. Kayeejo fuu yaaɓi narral darnaangal ngal noddee, felee.

Hano ko darnaaka, ekkitaaki kin wadîrtaana faro kabirinooji fijirdeeji, nder ɗum yahowii yeeso wakkati fuu, faro banki kaanduɗo mo tinndinooje jiɓi, taaleeji, maandinordɛ e banndi.

2 .2. Ekkitaaki ki jamanu

Jannginol suka Afirka na wadɛ nder tummbite lenyol e reendo dow tuugaaki ɗati jannde goondînaadî. Janngirde jamanu warii ɓaarake gollirde tawaangal ndee. Numre janngirde jamanu duu woni ɓura laataade wuddu annde, nidɗɔ jannginoowo. Se ɓamtaare darjaaji curandɛ lenyol na reendo aardini, noye lekkol nee adiri alaama oo nder keydîntinal janndeeji muudum ?

Nder Niijeer, ministeer kawjiido janngirde potorde, kinnotoodo duu ɓii-leydaaku e nehdi adii gadal ngaal nder binndande muudum. Sikan Siriiji Jannde algadara Aranndeere (1987) na aardinnoo jannde ɓii-leydaaku e nehdi. Jannde nehdi rewaana « dow anndal e gadol gade de reendo den darni, tewta keɓol gade bowaade lobbe, wada janngooɓe pahma he gadol kaandungol ngol darjaaji ngo'otumbaaku e di reendoolji. » Inde walla janngooɓe keɓa waawa gonal. Nufayeeje tewteteede faro jannde nehdi, sifa tilasiiji bannginaadi :

- keɓol gade bowaade lobbe nder janngirdi hitaande aranndeere (CI) e hitaande didaɓere (CP)
- digginol gade bowaade lobbe e anndal darjaaji ngo'otumbaaku e di reendoolji nder janngirdu hitaande nayaɓere (CE) ;
-poodol hakkillooji janngooɓe faro fahma a gadol gadol kaandungol ngol darjaaji ngo'otumbaaku e di reendoolji nder janngirdi hitaande jowee'aɓere e hitaande joweego'aɓere (CM).

Siri nehdi na teeŋinii dow anndal boodɗum, naawu, ŋari, nafaa, ballondirol, nanngondirol, bittinanol, higiraagu e endam dagu darjaaji jogititteede gadooje suka on naata nder himɓe.

Ngam rafi ngoondinol darja jannde ndee, janndeeji keewdi Chétima (1989) ; Souleymane (2015) ; Issa (2018) kollii jannginol jannde ɓii-leydaaku e nehdi walaa na wada, inde yeebaa. Wadooɓe dewte ɓee anndinii go'o fuu, himɓe anndaa na woodiri loowdiiji jannde nden, didaɓel, dadareeji nawtorteedi din. Nanngude wakkati oo, noye jannginoowo wadata ko tummba nder jannginol muudum iri baawde nawtorteede nder lenyol finaa-tawaa heɓa o hewta nufayeeje tewteteede nder jannginol suka ?

Nden kay, jannginol jaga e keɓol darjaaji curande na dow koreeji (lenyol). Lenyol wattata darjaaji kaanudi din nder ho'ore suka on. Saarooɓe kakkilanoo gadol majji, nehaaku, ngoongaaku, ndimaaku. Ko tawaaka nder tummbitere lenyol, reendo, fijirdeeji din, didɗidiijum ngoni lekkol ngoongaajo jannginoowo jaga : baawal gonndal, jottinol aadi, cuusal, ballondirol, munyal, anndal e dawla.

Jannde anndal na walla keɓol nokku suɓaangu heɓa diggina demngal (loomtondirol kelme de maanaa go'oto, fillaaji, taaleeji, maandinorde, ekkorde miijo mo yi'inaaki hano : banndi, jiɓi, yeewto (geddi) dow iri sadormaaji). Yoga fijirdeeji na ekkorde hiisa nii non. Heɓa hewta nufande kawtal jannde muudum, gollal ngal wadirtaana faro sirya tawraado baawde keewde ballooje suka on heɓa annde e waawa gadal, diggina nedɗaaku makko. Baawde jannde inniraadooje, nawtorteede ngoni : taaleeji, jiɓi, maandinorde, banndi kulal, yeewtereeji, kawtal dati fijooji ekkitordi di finaa-tawaa, ekn

Tewte : nehdi e ɓii-leydaaku janndeeji didi kaandudi nder ɓamtaare darjaaji na njeebaa, ngalaa na njannginee na woodiri, dum woni sifa wadooɓe dewte limtaaɓe dow, hano maandinaade nder yaaɓannde janngereeji ndee. Mido njamira janngooɓe nawtoroo baawde jannde hano taalewol, jiɓi, banndi e maandinorde tayɗe jannde.

Nder fecco waddubе mawngo, duubi jowee (5) yahde joweego'o (6) tayre jannde aranndeere titaande nder nehdi woni nehaaku, nder janngereeji nay (4): jam waali (a finii jam), jam nyalli (a nyallii jam), mi yettii, nji'iden e jam. Janngereeji din fuu ngadiraama hano mahdi ndii :

Derewol jannde ngol jannginoowo (debbo) hitaande 2020 /2021.

Tayre jannde : nehaaku

Neebol janngere na mintaaji 10

Nufayeere inniraadoore : suka na haani laatoo jaagotoodo (bamta gade lobbe)

Nufayeere feereere timmorde : suka na haani wi'a jam waali ko wanaa nder sadorma

Nufayeeje feereeje hakkundeeje : suka na haani :

Hettinoo na woodiri jannginoowo (debbo)

Yi'ita helmere Jam waali

Wi'itoo helmere nden

Nootoo yame potorde

Bamta gada lobbo

Pinndinol : debbo jannginoowo yama sukaabe ben : subaka nde on ngarii janngirde, dume mbi'oton Tanti (jannginoowo on) ? Nootoo : Jam waali, suka gadoowo non en nyannde, noye woni jaga maako ? Yi'ita helmere helmere nehaaku.

Mahdi gollal ngal na tawraa yame-nootande :

Miccitinol pinndinol ngol. Nde on naatii nder janngirdu dume rewbe jannginoobe ben mbi'ata on ? On mbaalii jam dey alaasara nee ? On nyallii jam. Ngam dume ko no o jowta ? Nder janngirde tan nidɗo jowtata himbe ? A'aa, wuro, dow laawol. Ngam dume ko njowten himbe ? Alaama nehaaku non, ndellee himbe jaagotoobe alaamaaji dii na himbe nehiibe, midon nji'idi min laatoo hano mabbe.

Meesaaji ho'oreeje : na haani nyannde fuu mi wi'a himbe jam waali.

Mbi'itaaki nder kawrital, go'otum.

Caggal joweedidiire dow jam waali, jannginol jam nyalli, njiiden jam e mi yettii wadetee. Tayre jannde fudɗaana 09/10/2021 faa yottoo 02 /12/2021 tawee jannginoowo on na hooyito jannde wo'otere nden nder janngereeji duududi.

Baa nde jannde nden saanaaka, nidɗo na waawi yami ho'ore muudum dow gadal jaabinoowal suka on nder ekkitaaki kii. Jannde ndee, no nde holliraa nii, nde waawan joodinde darja tewteedo on ? Ngam suka on sikan na waawi jowtooje fini fuu den gilla nder baade. Nanngude wakkati oo, golle digginooje jannde tan jannginoowo on wadata. Nden kay, kawtal risku finaa-tawaa na tawraa are nawtorde sanne di jannginoobe mbaawi nawtorii heba be ngada jannginol

maɓɓe fuu duu taaleeji ɓuri anndinooji nder wakkati go'oto baawɗe keewɗe : kettinaaki, taskaaki, jaljalti, hakkillo far miijoo ekn.

En ada hanoojo mo « Binta atiimu » taalewol anndaangol sanne nder Niijeer na tawraa kelme tokoraaje ɗe niɗɗo waawi nawtoraade, waɗa janndeeji nehdi ɗuuɗuɗi.

« Heɓa o nehdina ɓiyiiko debbo, abba Binta na dewliti caggal maayde deekiiko arano ». Ammaa nawliyo on na kaarii, o boroodo. Rafo, golleeji bondi nder ɓaade ngoni ko Binta.

Nyallaande goodom, imo layɓa tummbude, nawliyo on tukki he maako na fiya naako o tuyɣi.

- Bondo suka debbo ! Yaha layɓoy tummbude am nder « weendu Aljanna ! »

Cukalel deyel yardii dow na anndi ko « weendu Aljanna » na woɗɗi sanne, sanne …laawol ngol perge e kumsaaje. O tampii caggal ko o fecci nder gese e dance, o surɓii takkol teenaaki nden gi'iɗe mbanngani mo : nayeejo mo kaddule daneeje holli mo yamirooje ɗee :

- « Suka debbo, yurmeende maaɗa nanngii kam, muuyaaɗe pi'i ɗe maa njottake kam pi. Munyu. Ɓeydu he mboodirka maaɗa. Ta fadda leytinkinaare maaɗa nehaaku.

- Nawtora ɗum dow laawol maaɗa gaccantewol, a wartan aɗa weltini nder jahngal maaɗa ».

O jaɓi haalaaji nayeejo, o hisi gacceeji fuu tawaaɗi nder laawol ngol. Jonin kay ko yottii « weendu Aljanna », o barjaa tummbule nay ɗe o wi'aa o fusa to haani, dow laawol maako nde no o hoota.

Nde wakkati on fuu, nehaaku maako (jowtooje finii fuu e jettooje) na wonndi he caahu (yaage gonngi) mballi mo keɓol riskuuji laaɓudi.

O wartidi he risku maako fuu wuro, laamiiɓe, ɓiɓɓe laamiiɓe na ngara to abbiiko dow filla dewlgal. O suɓii laamiido leydi maako, dewla o.

Mone wari nawliyo bondo on.

Nder fillawol goodom, mone ɓeydi naatude nawliyo on, o fiyi ɓiyiiko debbo, o tilsini on yaha to weendu Aljanna, ammaa sabiili yukkinaare e rafi nehaaku maako, boneeji e kujje ɗaayuɗe faa na hulyinii o wartiri wuro.

Taalewol ngool na waɗana tayɣe jannde ndelle jannginooɓe na mbaawa nawtoraade ngol nder hitaande naa kitaale ɗuuɗuɗe. Nder timmirka, taaleeji na tuugordi (nawtordi) jannde koolniidi nder jannginol jannde annde e ko daari nehdi. Ko hanaa jaga jaljalti mo taaleeji, walaa hen, Hormis le caractère distractif des contes (humour), waajibi himɓe anndita faro majji, waɗata ko connyinen gonal e nume anndal suka on. Taaleeji na anndina :

- Darjaaji curanɗe ginan, to ɗi mbannginaa, fanyɣere, ballondirol, cuusal, annditanol he naa jagaaji bondi (mboronndi, nguugaaku, nguuyka, ngortokaaku (rafi annditol waɗaneede moyɣɣere), anniya bondo ekn.) na jagaaji banyaadi, kaanudi kaɓdee ;

- Kaden, darjaaji finaa-tawaa e ɗi jannde annde, to ƴuwidiiji himɓe ɓee, annde ɗee maanee huunde ndee na haɗaa pahmtinaama.

Semmbe taaleeji, banndi e jiɓi na tawaa nder dabare anndinol ko daari fijirde. Ngaɗitaaki jaga majji na laatoo wooɗde e kawrital gollirol darjaaji ɗi taaleeji tewta ɓamta. Jaka taaleeji ɗin na njaaɓina jaga on, wayla yoga maanɗorɗe ɗe neɗɗaaku, ɗi ɓamta anndal, moyƴina hakkillo miccitorngo, mballa duu ekkitaaki ɗemngal ngal. Idi laatanoo janngirde jamanu tuugorɗi janndeeji semmbenteeji.

Timmirka :

Joyƴinol gaɗe finaa-tawaa lenyol nder Niijeer hano no Afirka fuu na woni dow narral. Nufanɗe ɗen na tewta ɓamtaare dewondirol himɓe, duu darjaaji anndinaaɗi ɗin fuu heɓa nufanɗe ɗee kewtee. Ko hanaa darjaaji addiini, darjaaji curanɗe anndinaama faro dabareeji ko daari fijirde goodudum maanaa to janngoowo. Ekkitaaki kii waɗirtaana faro nyemminol e sabiili. Iki hawri haala e gaɗal ɗum hoynata njogitaaki kin. Baawɗe janndeeji ɗen na koyi, iɗe ŋarɗi, iɗe mbaawi laatanii ekkitaaki jamanu anndaaɗum. Heeso ɗerewol jannde ngol nehdi na walla en ngi'i-en noye nawtoraaki taalewol inndanteengol nder Niijeer waawi laatanii tayɗe jannde e algadaraaji janngino ɗen tuugorɗe janndeeji. Nden kay, ko wanaa duu alaamaaji maggol, dow darɗe tati (3) taalewol darii, alaama fijifrde (alaama jaljalti), alaama nehdi (janndeeji surannde) e alaama jannde (anndinol darjaaji).

To ɗum tawaa :

Amani, A. (2003). *Causes de la Négligence de l'Enseignement de la morale*, (mémoire de fin D'année d'inspectorat), ENS Niamey, 43 pages.

Moumouni, A. (1964). *L'éducation en Afrique*. Paris Maspero édit., 1964, 399 p. (II, C, 1).

Chétima, M. (1989). *Instruction civique et morale au cours moyen*. (Mémoire de fin d'études pour l'obtention du diplôme d'inspecteur primaire) Faculté de Pédagogie Niamey.52pages

Erny, P. (1988). *Famille, enfant et développement en Afrique*.Paris, UNESCO, Weva, pages. 22-38.

Farad, M. (2015). « *Éducation à la citoyenneté et aux droits de l'homme* », Manuel pour les Jeunes au Maroc, page 43.

INDRAP, (1990). *Programmes de l'enseignement du premier degré : instructions*. Niger. Ministère de l'éducation nationale. Maison d'Edition et de Diffusion du Sahel, pages 111

Issa, M. (2018).*Analyse de l'enseignement de l'éducation civique et morale au Cours Moyen 2ème année dans l'inspection de l'enseignement primaire de Maradi1.* (Mémoire de fin d'études pour l'obtention du diplôme d'inspecteur primaire). ENS, Niamey.Pages 56

MEN/A/PLN, (2002). *Recommandations N° 12 et N° 13 du rapport de l'atelier tenu à Niamey sur l'éducation civique et l'éducation à la citoyenneté*.

Sandi N. A. (1993). *Analyse théorique de quelques déterminants du décrochage scolaire dans l'enseignement secondaire au Niger*. Thèse de Doctorat Université de Mons Hainaut.

Souleymane, F. (2016). *Impact de la négligence de l'enseignement de la morale sur les élèves de l'école primaire : cas de l'IEP de Kollo* (Mémoire de fin d'études pour l'obtention du diplôme d'inspecteur primaire). ENS, Niamey

Pilon, M. (2005). *Confiage et scolarisation en Afrique de l'ouest : éclairages à partir des sourcesdes données démographiques.*https://horizon.documentation.ird.fr/exl-doc/pleins_textes/divers13-11/010050067.pdf

UNICEF (2018). Aperçu du pays Niger https://reliefweb.int/report/niger/aper-u-du-pays-niger-july-2018

Roger J. (2010). *Comment enseigner l'éducation civique et morale à l'école*, Bruxelles, De Boeck.

Tayre

Jannginol-ekkitaaki haala jerfol Afirka-yannaange : nanngude janngirde finaa-tawaa yahde nde jamanu

Abdou Moumouni Issoufou

***Ndaɓɓa* :**

Nder Afirka, jerfol na geɗel haala kawtal mawngal ngal taguuji naa kujje ko hawti maandorɗe. Ingol woni duu huunde jannginol nder janngirde finaa-tawaa nde maabuuɓe. Fillawol maako na haandi baawɗe ɗe janngoowo on heɓata wakkati jannginol juutuɗo nder juuɗe jannginooɓe mawɓe ɓe fillaaji finaa-tawaa. Dow tuugaaki laawol jannde, ɓataakiyol ngool na lamndoo jaka kawtal gaɗe jannginol-ekkitaati na haala jerfol Afirka-yannaange nder janngirde finaa-tawaa, yalla ika laatoo jannde nder janngirde jamanu. Nder gaɗol pincitaaki kin dow yahdu nduu, laawol tokketeengol ngol na holla dabareeji jokkondirooji he kabiroobe na tuuga nokkuure nden he himɓe jannde ɓen heɓa fahmee ko wonndaa, na holla dabareeji ɗi kawtal haalaaji ɗi cottataa golliditteeɗi dow yeewtereeji, kooyinol haalaaji, nden kay ingol haala filla moyyinol e heeso kawtal haalaaji ɗi. Arannde fuu, ko timmirka ɓataakiyol kan holli, woni suka janngineе gollal maabuujo nder gollirde nde ɗati dow ko haani waɗee, no ɗum gollirta, ɗati, jaaɓanɗe, laabi e etuuji ekkitaaki dartiiɗi (gonndaaɗi), jahdooji he jaga niɗɗo on e golleeji maako. Arannde fuu, nde wannginii laabi ballooji nde nawtoree nder janngirde jamanu.

Ho'oreeje kelme : jannginol-ekkitaaki, haala jerfol, Afirka mo yannaange (gorgal), janngirde finaa-tawaa, janngirde jamanu.

Naatirka e nufayeeje tayre nden

Tayre ndee daarataana jannginol-ekkitaaki niɗɗo caahiiɗo kabiroowo annde Afirka faro haala. Kanyum woni jerfol juutungol kabinirteengol he hunnduko, noppi nana fadde maggol darneede nder binndi ɗi golle kawtal haalaaji ɗi cottataa, ɗi piirtol he anndinol ko pincititтooɓe heewɓe ɓe Leyɗe nasaara, Amirki, Aajiyatik, Afirka ekn ngaɗi. Nder Afirka yannaange alisi lenyol feereejo waɗata gollal ngal, ɓen ngoni maabuuɓe. Nder si'ire ndee, laatoo kabiroowo annde faro haala, baawuɗo haala jerfol say nde maabuujo on yahi janngirde kabirol annde, to jannginooɓe mawɓe kabiroobe annde. Hanaa gaɗol e haala tan ngoni ko ɓe ekkitittee ammaa duu jannginol iri haala kaa ɓuri. Jannginol ekkitittooɓe ngol na woodi alaama yuwdi, nder gollirde anndanaande ɗum waɗata. Jannde yuwdi nden, inde walla jannginooɓe ɓen ɓamta gonaaki haala kin to ekkitittooɓe. Kawtal gaɗe jannginol jerfol nde janngirde finaa-tawaa nde maabuuɓe wonaande na fillee filla muuɗum nder tayre ndee na tuugii dow pine jannde ɗe galleeji himɓe tato jannginoji haala. (Camara, 1992). Galleeji pincitaaɗi ɗii na tawaa Leydi Niijeer e Maali. Nder nawtoraaki kawtal haalaaji ɗi cottataa, nawtorgol min ngolliri, bannginngol dabareeji cuɓaaki kabiroobe ɗin, anndinngol nokkuure nden he lamndeteeɓe ɓen, kollungol dabareeji kawtal haalaaji kibaruuji ɗin, moyyinol ngol he heeso haalaaji ɗi cottataa (ɗoo, jannde nden fooɗataa na waɗiraa). Nder siri saɗorma ɗiɗabo on pahmtinol hollii iri jerfol juutungol ngol na waawi nawtoreede nder nokkuure jannginol-ekkitaaki anndanaande, nden ɗon woni janngirde jamanu, faro yoga darɗe janndeeji.

Jannde siinu, ginan, fiirta maanaa haala jerfol, wanngina maandorɗe ceenndiraaɗe, holla nokkuure e golleeji haala kan nder reendooji finaa-tawaa Afirka yannaange. Ika heesoo kaden kawtal gaɗe jannginol makka nder janngirde finaa-tawaa nde maabuuɓe, fadde yamirde yoga laabi jannde jannginol mayre kaandungol nder janngirde tuubaakoori.

Nufayeeje ɗe tayre ndee ngoni :

1. fahmtina haala jerfol juutungol ;

2. annda nokkuure e golle haala kaa nder reendooji finaa-tawaaji ɗi Afirka- yannaange ;
3. yi'ita kawtal gaɗe jannginol ngol haala jerfol Afirka- yannaange nder janngirde finaa-tawaa nde maabuuɓe ;
4. yamira laabi jannde ɗi jannginol-ekkitaaki haala jerfol Afirka- yannaange nawtortoo.

1. Pahmtinol haala jerfol juutungol

Nder Afirka mo gorgal (yannaange), haala jerfol juutungol na gaɗal reendo, fahin duu gollal ngal nyeenyuɓe faro haala (Dérive, 2012) jannginaaɓe heɓa ngaɗa gollal fillotooɓe jerfi. Ingal « haala finaa-tawaa faro hunnduko » (Bornand, 2005, p.14). Gaɗal haala non, ngal maabuujo nawtortoo to himɓe potti nder weltaare (hawriinde, dewgal, laɓru…), o toowina daande, o tottintina gaɗe haayndeeje ɗe konunke'en, lenyol, maandinorɗe he ɗe taariikiiji laatiiɓe kamɓe ngoni kaɓa karooɓe. Won ɓe, haala daarata yiɗuɓe annde nume ɗe maabuuɓe ɓen anndini. Nder toowinol daande, haalira semmbe huunde jerfol, finaa-tawanke na nawtoroo kawtal baawɗe, dabareeji haala, manyereeji jannde annde heɓa o mana haalaaji ɗin. Bi'aangol, fillawol jerfi juutuɗi maabuujo na ndaara kulle kabirooje (connyinol tergal ɓanndu, nyemminooje, jaleeɗe, laabi kabirooji, cuutinaaki) he sawto (mbaylaaki sawto, fuɗɗoode fillawol ngol, toowinol et leesinol haalaaji ɗin).

Nufayeere inniraaɗoore finaa-tawaa faro daaɓol haala jerfol, nden kay arannde fuu heɓira haala jerfol kan faro kibaaru nden fahmtina himɓe gaɗe timmuɗe ɗe kaɓa karooɓe ɓen. Ɗiɗaɓel majjum heɓa jooɗina ɗum nder ko'e maɓɓe nden waɗira ɗi « maandorgal niɗɗo » (Saibou Adamou & Issoufou, 2020). Jerfol juutungol laatiingol na gaɗal daarowal haala jerfol na seedi faro maandorɗe ceenniraaɗe.

2. Maandorɗe muuyaaɗe gooɗom ɗe haala jerfol ngol Afirka-yannaange

Jerfol juutungol ngol Afirka-yannaange, nder nawtoraaki maggol, ingol seeda he iri haalaaji ɗiya ɗi niɗɗo fuu waawi haalude nde hen fuu e to hen fuu. Nder bi'aangol maggol, ingol holla alaamaaji nokkuure to ngol waɗi. Ɗuuɗal jerfi, nder njaayriiji moyyinaaɗi ngaɗetee, nder wakkati feereejo : yeewtirde, himɓe mbaala na njooɗii, na njeewta, dammbungal ɓaade laamiiɗo wakkati meelol laamiiɗo keso maanee fijooji daarooji reendo fuu. Nder yoga misaaluuji, kaalol jerfol na yami sirri nder nokkuure fijirde nden. Ingol :

> Waɗa dow njaayri ndi keeri reeniraango kujje paddotooɗe kulle bonɗe jaaɓinooje wuurdude gaɗoowo on, kaanuɗo kam doo reena ho'ore muuɗum hano oo faro kaddungal maako yeewtere e nawtoraaki yoga ɗati jagaaji kaanuɗi kaalee, ngaɗee-faddoo kujje ɗe semmbe haala kan finndini tawaaɗum kanyum woni yeewtere nden. (Seydou, 2008, p.152)

Semmbeeji mawɗi na kaajaa heɓa ɗi kakkilanoo gaɗol gaɗe ɗen na wooɗiri. Nufayeere nden woni nde reena kaaloowo on e himɓe ɓen ammaa duu nde walla yeewtere nden waɗa na wooɗiri. Ammaa hannden, himɓe ngaɗataana yeewtereeji ɗin dow mahdi jamanu ngam rafi yeewtereeji gaɗetenooji faa jannjina jerfol ngol. Kanyi ngoni kabirinooji ɗi jamanu, ɗi himɓe fuu kawti e jooɗiiɗi dow inɗe muuɗum laatiiɗi na ngoodi semmbe kabirol iri ngool.

Alaama ceenndiroowo jerfol nder Afirka-yannaange woni wakkati kaalol. Ko seenndi ɗum woni yoga haalaaji inndanteeji, ɗi mbanngataa wakkati fuu ammaa say nder wakkatiiji feereeji, kaanuɗi ɗi finaa-tawaa hano fijooji dewal goonɗinol kujje gooɗom ɗi ekkitaaɓe ngaɗata. Wakkati fijooji ɗii, maabuuɓe inndanteeɓe ɓen na ceennda tagu jerfol na wooɗiri. Wakkati mo ngaɗata ko ɓe ngaɗa haala jerfol kan na juuti (Biebuyck, 2004). Ndellee, wakkati on ɓooyira

eeruuji maanee baalɗe. Ko (Seydou, 2008) wi'i, yuwdi haala ka jerfol Sunjaata (Soundjata) waɗataakena tan wakkati fijooji ekkitaaki moyyinol neenebal ngal kama-blon nder Kangaba nder Maali duuɓi joweeɗiɗi warde duuɓi joweeɗiɗi. Nder alaama mo filla haala jerfol juutungol tan na tawaa duu ngol himɓe haanduɓe ngol tan. Kile keewɗe, hettintooɓe na cuɓete non faro gonaaki e mawngu. Hano, nder sifa kaden (Seydou, *Ibid*) jerfol darjanteewol ngol manndeng, maabuuɓe finaa-tawaa ceŋiiɓe he lenyi laamuuji ɗin tan bi'anteengol. Senngoore gooɗom, jerfi ɗi jaga daraniiɗo nafaaji himɓe tan, yeeso waɗooɓe ɗum pijirtee faa ɓe miccitintinee gaɗe maɓɓe ɗe ɓe ngaɗunoo heɓa jaga on ɓooya.

Iri haalaaji faro sawto ɗin fuu jimeteeɗi, jimi addiini naa pilleteeɗi, jerfol a woodi jikku ngo'otu, kanngu woni yahdina haala he munkaru. Kulle ɗiɗi ɗen ngonndi, na kawra laatoo tergal heɓa hokka dewral e buurtinkinol fillawol maabuujo on. « Kawjiiɗo yaaɓannde », (Fobah Eblin, 2006, p.447) na darjina sawtooji, lisanɗe na naata nder gaɗol e cayri haala kan. To Kesteloot e Dieng (2009, pp.30-31) « rafi yannɓande [munkaru] na halka toowinol daande innda sawtooji, buurtinkinol maggol na sottoo maabuujo on ». Haala jerfol na woodi darja sanne nder buurduɗe finaa-tawaa naa to yuwdi maggol.

3. Haala jerfol : nokkuure e golle maggol nder reendooji finaa-tawaaji ɗi Afirka-yannaange

Nder reendooji finaa-tawaa ɗi Afirka-yannaange, jooɗnde nokkuure haala jerfol na teddi sanne nder nawtorɗi jannde ɗin he iri himɓe tawaaɓe nder majji. Nder penndol haalaaji faro sawto, jerfol na tawaa nder mawɗi ɗin. Ingol laatanii jannde annde faro sawto nde Afirka huunde haasiinde ko wanaa potorɗi ɗin. Darja maggol na yahda he etirteeɗum golle jerfol ɗen nder finaa-tawaa himɓe.

Arannde fuu, gollal jerfol na ko daari fijirde. Pillaaki maggol na wakkati weltaare e bannginol nume himɓe. Iɗum walla himɓe ɓee mbanngina seyoore muuɗum. Kettinaaki haala jerfol juutungol na jalna niɗɗo don tawaaɗo golle gese na tampini e hano niɗɗo mo jamanu oo gonnduɗo he saɗormaaji fini fuu. Nder nootaango nder himɓe na njiɗi, niɗɗo « hettinoo e filloo taariikiiji » (Chevrier 2005, p.25), imo waɗa golle nyawtol naawɗum terɗe ɓanndu. Senngoore gooɗom, no darnde jerfol foti, inde maatina golle jannde annde dow himɓe, golle ɗen laatoo, saabe haala naa yeewtere nder ko rewondiraa e fillayel. Haala pillotooka kaa e munkaru ɗowtoowo on na tewta reentaare himɓe, jukka to maɓɓe gaɗal ko wanaa nder muuyaaɗe daabooje maanaaji maɓɓe fuu (hakkillo, hakkilantaaku, hiilngo…). Jerfol yahdataana « jiɗol winndannde nden » sifa Barthes (1973), yidde waɗoore himɓe ɓen cehoo sanne. Ammaa nder yoga sabiiliiji, niɗɗo na waawi haali filla « weltaare » himɓe wakkati gaɗal fillawol jerfol juutungol.

Nokku gooɗom, haala jerfol na waɗa gollal jannde annde dow reendooji e nume tawee won mo tuugi joom taariiki tawraaɗo darjaaji nder wakkati muuɗum. Nder manoore wooɗdeeji maako, o laatoo wuddu annde nder reendo ngon to banndiraaɓe maako ngarta na keɓa he majje. Haala jerfol juutungol na nyilkina himɓe faro gaɗal politik, hawra ɓe nufayeere wo'otere hadde laamu ngu nufayeere muuɗum durwanta himɓe fuu. Ndellee, waɗa narral, jardondirol, jiɗondirol, himɓe ngaɗa fedde reendo nde himɓe muuɗum kawtaa yuwdi. Haala jerfol kan na soyya ɓe nder suuraaji maɓɓe, darɗe ko waɗi witti nder aduna, goondinol maandorɗe majje finaa-tawaa nder to himɓe ngoni na ummoo, ino anndondira. Haala tigguɗo,

ika rewna faro gaɗol « nanndiiji kesi ɗi himɓe » (Vettorato, 2017, s.p). Iri jerfol na yamira nanndi maandorgal ko daarata hawju, tinndinirde (ɗowtoore) himɓe to gollal maggol tawaa faro politik, nume e reendo (Camara, 1996).

Se haala jerfol watta niɗɗo nder seyo e himɓe, ingol janngina duu. Jaka, ingol laatoo gollal jannde e jannginol gi'iniiɗum faro kabirol darjaaji curanɗe he sardu gaɗe. Jerfol na jannginol cuusal duu yeeso durwiditteeɗum, niɗɗo haɓda he naawɗum e rafi ngoonga. Iri jerfol ngol na janngina ndeenka leydi e neɗɗaaku. Jerfol Afirka-yannaange golle keewɗe waɗata nanngude pinndinol yahde jannginol faro ulol himɓe reendo he politik hadde niɗɗo caahiiɗo. To ngoongaaji ɗii fuu tawaa na darjanteeji, iɗi pahmtina jannginol maggol nder janngirde finaa-tawaa.

4. **Kawtal gaɗe jannginol haala jerfol Afirka-yannaange nder janngirde finaa-tawaa nde maabuuɓe**

Nder Afirka heennde gorgal, ɗigginol haala jerfol suka jokolle maabuujo waɗirtaana faro nokkuuje kiitorɗe ɗiɗi : wuurdude koreeji, nokkuure lobbere fuɗɗari jannde e fannu gollirde, fannu jannde ko daarata golle. Wuurdude koreeji woni tummbitere haandunde ɗigginol anndal suka hano sifa Ogandaga (2007, p.6) « lenyol woni fannu reendo arano gooduɗo darjaaji yardagol, ɗi yaage nehdi e afo'en… darjaaji kaanuɗi nder reendo finaa-tawaa ». Tummbitere aranndeere non to suka jokolle maabuujo waɗata kuule arane ɗe ekkitaaki maako haala nder ɗowtol saarooɓe maako.

Caggal muuɗum, ekkitaaki ngoongaajo waɗowa nder fannu gooɗom bannginaaɗo he lekkol (janngirde jamanu). « Jannde ko daarata gollal go'oto fuu [nder fannu jerfol] na walla jannginol annde ngol suka on haandi faro gi'iɗe saarooɓe muuɗum, baawɗe e jagaaji jahdooji he kawtal ɗati reendo e gollal» (Diouf, Mbaye & Nachtman, 2001, p.8). Gollirde jannde (lekkol) « maabaaku » janngirɗe finaa-tawaa ɗe maabuuɓe ɗum daarata (ɗe pincitaaki maɓɓiti : Saaga, Liiboore nder Leydi Niijeer he Kiiriina nder Leydi Maali). Nder ɓaadeeji dii, jannginol haala jerfol waɗirtaana sifa kawtal gaɗe neeɓowal bannginoowal « suulnaare jannde nden» (Camara, 1996, p.768) he kaanuɗum, jaaɓanɗe e ɗati.

Nder janngirde maabuuɓe, ekkitaaki nyeenyal jerfol na tawraa yoga adadu kaanuɗum. Nde niɗɗo na yiɗi jannginee, janngoowo na haani tawee tilaay yuwdi maabuuɓe (Enkerli, 2004). No dimo ittiri ceede e jawdi gooɗom fuu, suka muuɗum heɓataa iri jannginol ngool. Senngoore gooɗom, fadde ekkitaaki arani kin fuɗɗeede ko sifa kabirooɓe meeɗen wi'i, suka jokolle maabuujo na haani tawree duuɓi joweeɗiɗi (7) yahde joweetati (8), wakkati kegitiniiɗo baawal ekkitaaki jamal, njogitaaki kabaru on. Nafaa gooɗom woni hollaama nder duuɓi ɗii, saɗormaaji reendooji mulmitaay sukaaɓe ɓen duu sako faa ɗi kaɗa ɓe ekkitaade. « karti meemuwar maɓɓe heewaay », ko kabiroowo wi'i.

Fadde suka maabuujo on yahde janngirde finaa-tawaa, say nde o waɗaanaa sirriiji-dewal. Gaɗal ngaal na hano lootogal tooru to kecco yarnetee naa lootee ndiyam ittaaɗam nder ɓaadeeji rimɓe he ɓe risku (Hall, 1990). Fijo ngoo na maanda ɓeydol saa'aaji suka ekkititтooɗo gollal maabaaku on ammaa duu tawee nder reendo ngon, imo tokki heennde rimɓe ɓen. Caggal muuɗum, tokka yaaɓannde sirya dewal suka jokolle on. Nden kay, sirriiji ɗuuɗuɗi kawretee faro kujje ɗe cuncunka hano talkuru huulnaandu ɗigginooru baawɗe annde suka jokolle on. Joonin kay, hano ko jannde nden haandi, no tilsi kanko tan o ummina « baawal gaɗe [ko daari ɗemngal] ɗe daɗɗudi (arane) » (Dolz & Schnewly 1998, p.16).

Janngirol fannu jerfol nder janngirde maabuuɓe na janngirol aranol. Laatiingal gollal ɓii-aadama e janngirooɗal, ɗum na sifa kabirooɓe meeɗen, Ingol tuugii dow daɗɗudiiji hano :

- hettinoo ;
- tawree munyal kettinaaki ;
- goonɗina.

Ko laatii janngirol ngol fuu na faro haala, tawaaɗum nder ɗati kaanuɗi maggol na anndal kettinaaki nder ko janngirooɗo on wi'ata fuu. Ginan, na woodi yaaɓannde aarti-kettinaaki to hakkillooji janngooɓe ɓen ciryetee heɓa ɓe naata na woodiri nder jannde anndal nden, sikan ɓe njooɗina gaɗe kaanuɗe ɗe ɓe ngaɗoyta. Yaaɓannde kettnaaki na cubinaaki dow huunde janngirteende nden fadde nde caggal-ekkitaaki.

Janngirol haala jerfol na tawraa yoga adadu jaaɓanɗe. Nder hitaande 2011, Garba waɗii pincitaaki to Djéliba Badjé[7] to wi'i jaaɓanɗe inndanteeje tati (3) ngoodi :

> Ginan gilla duuɓi joweeɗiɗi, janngoowo on fuɗɗata Noddol inɗe (Ceeyan) naa Noddol maamiraaɓe (Kaayi ceeyan), kam woni manooje inɗe maamiraaɓe lenyol ngol rimɓe naa yuwdi maggol. Kaden, tokka ekkitaaki Deede, kam woni Pillaaki taariiki naa fillawol konu'en ; yaaɓannde tataɓere nden woni ekkitaaki Hoddu (Moolo) heɓa munkaru on ɗowta haala kan. (pp.17-18)

Yaaɓannde aranndeere na ekkitaaki yuwidiiji laatiiɗi kanyi ngoni bahdiiji haalaaji manirteeɗi lenyi inndanteeji nder reendo naa ɗi jawdi. Caggal majjum, janngoowo on gansitee, wara hettinoo fillaaji jerfi konuke'en. Yaaɓannde sakitittoonde nden na ekkitaaki munkaru. Ammaa, yaaɓannde ndee wanaa tilasiire.

Caggal kaanuɗum ɗum e jaaɓanɗe ɗen, en ndaara joonin no anndal jerfol nyiɓortoo nder gollirde jannde maabuuɓe. Ngam majjum waɗi ko ɗati jannde ndarnaa tawaaɗum aranndewol ngol woni *Dudal* naa ɓaade janngirde. Tawaande darnde janngirdu, nokkuure ndee na wuurdude suka on, tawraande nawtorɗi nder to golle ekkitol ɗen ngaɗata. Heɓa nde golla, yoga adadu nawtorɗi kaanuɗi na ɗon na golliree hano teenaaɗe buleteeɗe, gommbe gawri. Kawrol are ɗee dow ekkititttooɓe maabanngaaku ngol woni. Faro iilde yi'ite nden ekkitaaki kin waɗata nder ɗowtol maabuujo janngirooɗo on. Nder ekkitaaki maɓɓe, iri baawɗe jannde keewɗe janngirooɗo on nawtortoo tawaaɗum arannde fuu, o tottintina fillawol jerfol ngol fuu naa feccere maggol (yoga baawɗe jaaɓanɗe ɗen). Nder yaaɓanɗe ndee, kanko woni gaɗoowo arano gaɗal jannde ngal, janngooɓe ɓen na njooɗii tan na kettinii. He majjum wara teŋoo dabare bi'itaaki golleteeɗo, faro janngereeji moyyinol ɗi janngirooɗo on waɗata nder kooyitaaki ko jannganoo.

Dabare ɓuruɗo nawtoreede nder janngirol haala jerfol woni kawrondirol méthode la plus abondamment utilisée dans l'enseignement du discours épique est le couplet « kaalol e tottintinol » (Toulou, 2008, p.293). Bi'itittoongol haalaaji non go'otol, go'otol ngol janngirooɗo nawtortoo wi'itoo ɗi. Nden janngoowo on duu wi'itoo no woodiri hano janngirooɗo muuɗum. Dabare oo na kawtal gaɗe caka janngirooɗo he janngooɓe nder janngirol/ekkitaaki. Ɗoo, janngoowo on laatoto golloowo sanne faa o yahwta kettintooɗo ko o laatinoo nder yaaɓannde tottintinol. Baawɗe tati ɗe maabuujo janngirooɗo on nawtorii laatiiɗe tottintinol, kaalol e bi'itaaki na mbaawa nawtoreede nder loomtondirol naa nde wo'otere ammaa go'otel, go'otel heɓa nufayeeje ekkitaaki ɗen kewtee.

---

[7] Djéliba Badjé woni maabuujo mawɗo mo Niijeer nder maabuuɓe anndanɓe yuwidiiji. Duuɓi jowee (5), o aardorii biro mo fedde maabuuɓe on.

Faa janngooɓe naata golle, maabuujo jannginoowo on na gollira duu cappanɗe golle keewɗe tawaaɗum na gollirde. Arannde fuu, o haalana ekkititтooɓe ɓen anndal janngiteengal ngal nden anndal ekkititteengal. Jannginoowo wi'i nder laaɓal, hano, ko gollal ngal fuɗɗirtaana tottintinol fillaaji yuwidiijiti. Ɗatol gollirde tawaangol jannginoowo woni o wannginana janngoowo ko ekkitittoo ɗum. Nden o haalana o dabare jannginol ngol he alaama tilasiijo mo janngirdu ndun haandi.

Hano sappannde gollal, maabuujo jannginoowo on, na nawtoroo duu kokkol ngool « kawtal gaɗe jannde ngal jannginoowo tuugotoo dow muuɗum heɓa nawtoroo baawɗe laabuɗe ulooje janngooɓe ɓen laatanoo ko'e muuɗum'en ho'oreeɓe ekkitaaki maɓɓe nder wakkati ley aardangal maako » (Sensevy, Mercier & Schubauer-Leoni, 2000, s.p). To janngirɗe maabuuɓe pinncitaaɗe, egginol baawal jannde ngol waɗirtaana algadaraaji ɗiɗi. Ginan, fuɗɗari janngere heyre faa yeewtoo to anndal janngoowo on. Iri laatanoo ho'ore muuɗum'en ho'oreejo na iri yeewtol annde jannginaaɗe. Nden, jannginoowo waɗira kokkol baawɗe ulooje ngol fillawol taariiki dow tayre yamiraande hano janngooɓe cuɓaaɓe pilloo dow yoga fijooji reendooji. Janngooɓe ɓen ngaɗa aardangal jannde ngal ley hakkilantaaku jannginoowo maɓɓe.

Sappannde gollal sakitittoonde nde maabuujo jannginoowo na yeewtol ekkitaaki gaɗaaki ki alaama yeewtol anndaaɗum. Yeewtol na waawa tuggi taariiki on fuu naa pecce maako janngaaɗe. Innditiraangol aarti ekkitol, maanaa iri yeewtol ngool woni ɓeydol wallude ekkitaaki kin. Iri yeewtol ɗiɗabol ngol woni yeewtotoongol jannde ekkitittooɗe nden fuu. Kanyum woni yeewtol kawtal gaɗe jannde gaɗeteengol timmorde ekkitol jannde ngol. Saabe majjum, jannginoowo waɗa fijo mawngo naa pamaro to kandidaa on hollata wune muuɗum dow pillaaki jerfol. Nde o heɓii « agijame faltorde » maako, o heɓa galal maako ngal pillotooɗo jerfol juutungol.

Hannden, nder Afirka mo gorgal, janngirɗe ɗe haala jerfol to maabuuɓe ekkitittoo haalaaji e munkaruuji fuu caamii ngam ekkitol jannde ngol accama. Ngam nii janngirɗe ɗee majjii, en mbaawataa halfini gaɗe haala jerfol janngirde jamanu ?

5. Haala jerfol ngol Afirka-yannaange : laabi, loowdiiji e dabareeji, coorti jannginol-ekkitaaki maggol nder Liisee

Nokku oo na wadda filla jerfol juutungol ngol Afirka-yannaanga hano iri haala baawuka janngineede nder janngirde jamanu. Anniya oo no fahminii ngam imo waawa laatii koytinirɗum jannde faransinkoore kaanduɗum. Ammaa dewnol majjum faro ton na yami pahmtinol laawdiiji, laabi e dabareeji. Niɗɗo na anndi, golle haala jerfol na ɗuuɗi (filla golle ɗee haalaama caggal toon) ngam muuɗum'en, haala kan na jannginoo nder Liisee e koleeji. Faro binndanɗe, poonnditol jannde ngol waɗirta, laatiiɗe ho'ore jannginol faransinkoore nder Niijeer. Gollal jannde haala kaa na fahmtini faro jaaɓe baylotooɗe ɗee :

- ginan, fillawol jerfol fuu na holla tagu, goontiral naa baawɗe ɓii-aadama dow jannginol e jannde ;
- caggal, faro ko daari taariiki, haala jerfol na walla waaldeeɓe hannden anndita bittiiɗum, taariiki maamiraaɓe maɓɓe ;
- denno, jerfol na wanngina finaa-tawaa Afirka faro darjaaji maandorɗe e reendooji;
- sakitorde, inde iri haala tawraande annde ɗemle e iri boowaaɗi baawuɗum ɓeydude wooɗde baawɗe ɗemle he haalaaji sukaaɓe jokolɓe janngooɓe.

Gollol senngooje jannde ɗee fuu to haala jerfol ɗuuɗi sanne na walla janngirde jamanu darna gonal « janngirde Faransi nder Afirka » faa nde laatoo « janngirde Faransi nde Afirka » (Saibou Adamou & Hamidou, 2008, p.58). Anniya janngina jerfol nder Niijeer, hano, waɗirtaana dow daɗɗudi nufaaɗum ɗum siri jannde faransinkoore nde Liisee :

- Ɓamta baawɗe kabirol e haala faro sawto he binndi ;
- Walla keɓol dabareeji baawɗe e dabareeji ballooji pahmal, kiite, gaɗol huunde kam he ho'ore muuɗum ;
- Jeytoo tawaangal nder yarda he reendo wakkati meeɗen e pahmanol aduna. (Siri janndeeji faransinkoore nder koleeji Liisee, Second Cycle, 2016, p.101)

Nufaaɗum aranum woni hoorra semmbe jannde dow ɓamtaare « baawɗe kabirol e haala faro sawto he binndi ». Nokku oo, nawtorɗi jerfol hano gaɗal ko daarata haala jerfol na mbaawa gollireede faa ɗi koytina, ɗi mballa ɓamtaa baawal kabirol to janngooɓen ɓen. Nder nokkuure jannde nden, laawol jannde kaanungol golliree woni ngol binndanɗe (Adam, 1999). Nde pahmtinol ngool hokkaama semmbe, iri jerfol ngol na waawa jannginee nder Liisee hano janngereeji binndanɗe (filla, maandingol e kaanduɗum ekn). Jannde nde hen fuu na laatoo janngere jannde wo'otere nde pahmtinol tawraangol janngereeji keewɗi. Nder maandinol jannde kawtal alaamaaji, miɗen njamira janngere filla he nufayeeje ɗee :

Nufayeere inniraaɗoore : caggal jannde ndee, janngoowo na haani waɗa winndannde nde filla jerfol faro sawto he binndi.

Nufayeeje feereeje : caggal janngereeji ɗii, janngoowo na haani :

- wurtina cayri winndannde jerfol nde alaama filla ;
- wurtina himɓe aranɓe e tokkuɓe nder winndannde filla jerfol ;
- seenndira maandinooje wakkati e nokkuure nder filla jerfol ;
- waɗa maandinol kawrital gaɗe himɓe ngol filla jerfol.

Dow janngereeji ɗuuɗuɗi, laaɓuɗi, pahmtinol janngere filla tuugii. Nder janngere aranndeere, gollal jannde ngal na waawi laatoo ji'itol cayri winndannde filla jerfol he loowdiiji muuɗum : jannde konngi, jokkinirɗe kelme kaanuɗe e kawte ko ɗe mbannginta nder nufayeere gaɗol jahdindinol lobbol caka iri pecce ɗen. Nder janngere ɗiɗaɓere nden, gollal ngal waɗataakenaa dow himɓe ɓe filla jerfol ɓen. Dow gollol loowdiiji hano sifa sirya winndannde jerfol nden, himɓe ɓen, jannde kawrital gaɗe himɓe he golle maɓɓe, jannde nden tuugotoo.

Nder janngere tataɓere, ko janngetee woni nokkuure njaayri e wakkati filla jerfol he muulol geɗe janndeeji ɗii : alaamaaji e golle wakkati he njaayri, filloo taariiki nder nawtoraaki jokkinirɗe maandinooje njaayri e wakkati. Ko waɗetee nder janngere nayaɓere nden woni ji'itol filla fillawol jerfol tuugiingol dow iri gi'iɗe pillotoodo on (gi'iɗe, koorrol hakkillo nokkuure wo'otere). Nder hantorde, janngere jowee'aɓere tiigataakonaa dow gaɗol winndannde filla mo sawto jerfol.

Caggal janngereeji ɗi filla, siwto ngon darnataake, ingo yahree yeeso he coortol kaanungol ngol jannginol haala jerfol nder Liisee. Ingol jokkii laawol dartiniingol ngol nufaaɗum tataɓo mo siri faransiire, mo jeytagol « finaa-tawaa nder yardagol he reendo mo wakkati meeɗen e pahmanol aduna ». Denno, kanyum woni, janngina finaa-tawaa tiggaaɗo dow darjaaji caakaaɗi faro haala jerfol dow darnde « janngina woni waɗa darjaaji mbuura » (Ourghanlian, 2006, s.p). Nden kay, iri jerfol ngol Afirka-yannaange laatiingol kabiroowol finaa-tawaa e maandorde himɓe na soomi nanndi sarduuji e darjaaji ɗi jerfi konunke'en. Janginol

majji nder Liisee na waawa tuugii dow laawol finaa-tawaa. Nder anniya gaɗol jannde nden, nufayeeje ɗen na tewta sukaaɓe janngooɓe ɓe Afirka kewta :

- ji'itol darjaaji ɗi himɓe e finaa-tawaaji ɗi geece jerfi bittiiɗe uli ;
- jeytoo darjaaji jooɗinaaɗi nder ko'e heɓa waahnoo jaga keso.

Gaɗol ngol coortol ngool ɗuuwti woni ndellee holla gaɗe kabirol darjaaji ŋarɗuɗi dow jagaaji Liisee'en. Loowdiiji janngintееɗi ngoni hano taye ɗe dawla, fanyere, aadi e ɓii-leydaaku (leydiyankaaku). Niɗɗo na waawa janngini nder jannde binndanɗe, laatiinde na gollal nder golle tati accanaaɗe janngінol faransiire nder Liisee. Pahmtinol ngol na laatoo laawol tayre. Nder anniyaaɗum ɗuum, dabare kaanuɗo woni mo jannde jahdoojum he gonngi siri jannde nder Liisee.

Anndal dawla na tawaa sanne nder fillaaji jerfi, gonungal to konunkooɓe ɓen fuu waɗooɓe non en ngam darja surannde oo, haala niɗɗo lobba ka seyo, goonɗinol ho'ore muuɗum. Worɓe ɓe dawla, konunkooɓe ɓen na kolla ko'e muuɗum ko no mawɓe fuu yeeso ɓeya ɓuri heɓa ɓe kaandina teddinngol maɓɓe. Janngінol sukaaɓe jokolɓe dawla, faro haala jerfol, janngirde jamanu na walla jooɗinol to maɓɓe iri gaɗal kesal, ngal yaage goonɗinde ho'ore muuɗum e oya. Nder jeytaaki gaɗal dawla, jaka ɓe laatoo mawɓe darjanteeɓe naatooɓe gite nder reendo.

Darja ɗiɗaɓo mo niɗɗo waawi heɓude nder reedu jerfol, baawungol janngineede nder janngirde jamanu woni fanyere. Nden kay, inde jeyti nokku tedduɗo nder jagaaji jerfi konunkooɓe. Faro dokkal yurmeende ɓe mballa himɓe naa kawrite himɓe ɓe gacce hewtotoo dow ko yahwi. Tawraaɓe alaama yiɗannde woɓɓe, ɓe ɗala haasidaaku e yidde are ɗe himɓe fuu kawti. Nde janngirde jamanu na janngina janngooɓe ɓen senaaje fanyere faro haala jerfol, imo walla, semmɓinɗina kawte reendooji ɗen nder seyo himɓe fuu. Numre ceenndidol jawdi muuɗum he goɗɗo na ŋakkisa ɓeydaaki yiɗannde ho'ore muuɗum tan, ɓamtaare nde rewondiraa e gaɗal kawrol jawdi semmbe semmbe dow innde muuɗum, ngol walaa keerol. Ɓamtaare fanyere na waɗa janngooɓe hannden aardotooɓe jahngo tawreteeɓe suulnaare dokkal, ko wanaa nyaamol jawdi ndi himɓe kawti. Ndellee, nder jeytagol, inde walla nyiɓol reendo baadaangol to mohen fuu hokkata ko jogii faa ɓeya keɓa.

Iri jerfol ngol na waawa duu nawtoreede faa meesaaji aadi ɓii-leydaaku on anndinee. Anndinoore ndee na ula konunke mo jerfol naata nder golle reendo ɗen. Nder jerfi ɗin, gaɗal ɓii-leydaaku ngal na wanngira nder gacceeji yaasin, kulynanɗe dow nguurndam himɓe, rafi seyo leydi, jokkinirɗe ɗe leydi maamiraaɓe, ekn. Nder misaaliiji ɗii fuu, aadi ɓii-leydaaku na yamaa konunke on heɓa o wayla goontiral ngal. Nder haɓooji ɗin, niɗɗo konunke on dartinoo, haɓana Leydi muuɗum, reena ndi. Teddinngol janngінol aadi ɓii-leydaaku nder Liisee na walla tagol iri ɓiɓɓe Leydi ɓe jagaaji muuɗum'en kanaa kalkinooji, hano haasidaaku, muuyaaɗe e jiɗanol ho'ore muuɗum. Iɗi mballa no wooɗiri nguurndam politik, reendo Leydi maɓɓe e deenol nafaaji jawdi ndi ɓe kawti. Janngінol anndal ngaal nder weeyo janngirde Liisee, to janngooɓe ɓen na nawtorgol lobbol ngol ɓamtaare ɓii-leydaaku. Ingol ɓamta to janngooɓe ɓee ɓii-leydaaku hakkilanteehu e aardangal nder gaɗe.

Jooɗinol senaaje hano sardu seyo, walla jooɗɗo muuɗum, deenol leydi, darja jannde haala jerfol woni anndina janngooɓe jagaaji lobbi nder reendo. Numre janngінol senaaje reendooji e curanɗe ɗee nder Liisee faro nawtorgol jannde ngool woni ɓamtol senaaje ŋarɗuɗe woppa gaɗe bonɗe ɗe reendo wanyi. Ndellee jiɗol jannde e janngінol jerfol woni ɓamtaare nanndiiji laatiiɗi ɗi reendo, surannde e finaa-tawaa nder gite waaldeeje sukaaɓe jokolɓe.

Nder laabi jannginol ɗiɗi jamiranaaɗi jannginol haala jerfol nder janngirde jamanu, nder tayre ndee, ndellee say janngooƀe ƀen nyaaɗina heƀa laabi ɗi ƀe nawtortoo ɗin laatoo ɗi gaɗe kawrital jannginoowo-janngooƀe/janngooƀe-jannginoowo. Jannginoowo on, nder kawtal jannde ɗe gaɗe maako, ko hokki semmbe woni naatol golle daarooje janngooƀe ƀen jahdooje he finaa-tawaa to jerfol ittata darjanteejum nder dewtere, haala... O waɗa goontire jannde to kaanuɗum rewnaa dow maƀƀe tawee ƀe kokkaama nawtorɗi gaɗooji ƀe ekkitoo, keƀa barke on. Nder nyiƀol anndal maƀƀe, dabare kawrital on na tilsini janngooƀe ƀen ngaɗa gollal faro niɗɗo go'oto go'oto e naa gollal nder kawrital. Ngam majjum, goontire jannde ɗe haala jerfol ngaɗataana nder ƀamtaare golle nder kawrital. Ndellee, gaɗal jannginoowo nder janngirdu ngal woni, o walla janngooƀe nder yame e nootanɗe ɗen sanne nder pahmtinol janngere ngol, waɗa duu hiilngo maƀƀe hoota he tabintinde finaa-tawaa wuurdude reendo maƀƀe nde iri jerfol anndini. Nder nawtoraade dabare kawrital gaɗe, janngoowo on waɗan:

> Janngoowo on laatoo niɗɗo mo hiilngo muuɗum hooti he tabital tawee imo watti mo nder gaɗe ; faro gollal niɗɗo laatotoo, nyiƀa ho'ore muuɗum. Ammaa nafaaji ɗi reendo, ɗi himƀe ngaɗa ko janngoowo on waɗa gaɗe. Daɗɗudi jannde hanaa kaaldol jannginoowo-janngoowo ammaa gollal himƀe, gollal nder kawrital ngal jannginoowo darni, ballondirol caka janngooƀe. (Altet, 1997, p.19)

Jaka nder nyiƀol anndal jerfol, jannginoowo on waɗa janngooƀe ƀen ƀura waɗude gaɗe ɗen faro wattitaare kawrital gaɗe e ballondirol caka aaytooƀe. O laatoo ndellee koytinoowo, ɗowto janngooƀe nder ekkitaaki kin.

Nder Afirka mo gorgal, maabuuƀe ƀen na njanngina sukaaƀe jokolƀe ƀen munkaru ammaa duu iri haalaaji faro sawto tawaaɗum na jerfol. Nder majjum, maabuujo ekkititтooɗo on woni barke cowi ekkitol ɗiɗi ngol. Arannde fuu, saarooƀe maako ekkiti mo faro wuurdude nde gaɗal gollal haala nyeenyuka jaaƀini. Ɗiɗaƀere, o heƀii ekkitol gollal ɗiggungal caggal jannde nder gollirde donaande. Ammaa heƀa o fuɗɗa na wooɗiri ekkitaaki maako, na tilasiiji kebbititteeɗi : senngoore duuƀi, deenol sirri, baawal haala e hakkillo. Jannginteeɗum *Dudal*, jannginol haala jerfol na tawraa jaaƀanɗe, ɗati e baawɗe. Heeso kawtal gaɗa jannde na wanngina dabareeji inniraaɗooji tati : tottintinol mawngol, kaalol e mbi'itaaki. Ka wanaa baawɗe jannde, nder gaɗol ekkitaaki anndal jerfol, maabuujo janngino owo on na nawtoroo cappanɗe golle ɗuuɗuɗe, kanye ngoni gaɗa janngino owo jaaƀinoowal janngoowo yardoo, gaɗol gollirde e yeewtol ngol baawɗe he agijame.

Ko ƀuri, tayre nden hollii ko haala jerfol no waawa janngineede nder Liisee ngam ɗuuɗal golle makka. Jannginol haala kan fuɗɗirtaakenaa faro laabi jannde ɗiɗi, aranol na haala e ɗiɗaƀol na finaa-tawaa. Nder laawol aranol, ngol janngirtaakenaa hano janngereeji binndanɗe faro gaɗol e sirya janngereeji hano kawtal haalaaji ɗi cottataa. Nder janngereeji ɗuuɗuɗi jannde nden waɗata he nufayeeje, loowdiiji e dabareeji. Ɗiɗaƀol ngol finaa-tawaa na tuugii dow anndinol darjaaji curanɗe, ɗi himƀe he reendooji nder jannginol-ekkitaaki. Nde iɗi njannginee, haala jerfol anndina e dawlina nanndi gorko wuddu nyemminol anndal to janngino oƀe jeytittooƀe « ƀamtaare, finaa-tawaa, surannde », (Van Zanten & Rayou, 2017, p.857).

Tewte e yamirooje golle gi'iniiɗe gooɗom to janngino oƀe he ekkitooƀe janngino oƀe dow haala jerfol

Na tewtee to janngino oƀe, ƀe yeewtoo annde haalaaji janngooƀe dow jerfol ngol Afirka-yannaange, waɗa ƀe nj'ita kawtal gaɗe jannde jannginol maako nder janngirde finaa-tawaa nden waɗa sirya ekkitaaki maako nder janngirde jamanu. Daartol ko heƀaa na waawa waɗiree faro golle haalaaji e/naa gaɗe.

Gollal 1 : Cii'ee annde inniraaɗooje ɗe janngooƀe dow haala jerfol.

1. Fahmtina haala jerfol.

2. Wanngina alaamaaji muuyaaɗe iri jerfol ngol Afirka-yannaange.
3. Dartina nokku nden siftoo iri golle ɗe jerfol nder reendooji finaa-tawaa ɗi Afirka-yannaange.

Gollal 2 : **Waɗa ɓe nji'ita kawtal gaɗe jannginol haala jerfol nder janngirde finaa-tawaa ɗe maabuuɓe**

1. Wanngina kaanduɗum ɗum, ɗati ɗin e jaaɓanɗe jannginol haala jerfol nder janngirde finaa-tawaa nde maabuuɓe.
2. Ɗeye ngoni baawɗe jannginol ngool nder gollirde finaa-tawaa ?

Gollal 3 : Yamira coorti gooɗom ɗi jannginol/ekkitaaki haala jerfol nder janngirde jamanu

1. Ngam ɗume ko no haani njannginen haala jerfol Afirka-yannaange nder janngirde jamanu ?
2. Mbannginee coorti jannde gooɗom kaanuɗi ɗi jannginol haala kaa nder Liisee.
3. Jannga janngere wo'otere nde filla, tuugotoonde dow winndannde jerfol, dartina janngereeji ɗin, nufayeeje e loowdiiji majji.

To ɗum tawaa

Adam, J-M. (1999). *La linguistique textuelle*. Paris : Nathan.

Altet, M. (1997). *Les Pédagogies de l'apprentissage*. Paris : Presses Universitaires de France.

Barthes, R. (1973). *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, collection Tel Quel.

Biebuyck, B. (2004). Bardes et épopées héroïques : un aperçu pour la République démocratique du Congo. *Griot rêvé et griot réel*, *Africultures*, (n°61), 109-120.

Bornand, S. (2005). *Le discours du griot généalogiste chez les Zarma du Niger*. Paris : Éditions Karthala.

Camara, S. (1996). La tradition orale en question. *Cahiers d'études africaines*, *36*(n°144), 763-790. https://doi.org/10.3406/cea

Chevrier, J. (2005). *L'arbre à palabre, essai sur les contes et récits traditionnels d'Afrique noire.* Paris : Hatier International.

Dérive, J. (2012). *L'art du verbe dans l'oralité africaine*. Paris : L'Harmattan.

Diouf, A., Mbaye M. & Nachtman, Y. (2001). L'éducation non formelle au Sénégal. Description, évaluation et perspectives. [En ligne]. Repéré à: http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001238/123892f.pdf

Dolz, J. & Schneuwly, B. (1998). *Pour un enseignement de l'oral*, Issy-les-Moulineaux : ESF éditeur.

Enkerli, A. (2004). Yoro Sidibé, griot des chasseurs du Mali. *Griot rêvé, griot réel, Africultures* (n°61), 37-47.

Fobah Eblin, P. (2006). *Poétique et approche stylistique de la poésie africaine : étude à partir de quatre œuvres de l'Afrique de l'ouest francophone*. Thèse de doctorat, tome 2, Université Paris IV- Sorbonne.

Garba**,** Y. (2011). *L'épopée au Niger à travers quelques récits des Nyamkala Djéliba Badjé et Djado Sékou*. Mémoire de DEA, Université de Ouagadougou.
Hale, T. (1998). *Griots and Griottes of West-Africa*. Bloomington: Indiana University Press.
Kesteloot, L. & Dieng, B. (2009). *Les épopées d'Afrique noire*. Paris : Éditions Karthala et Unesco.

Mercier, A., Luisa Schubauer-Leoni, M. & Sensevy G. (2002). Vers une didactique comparée. *Revue française de pédagogie*, *141*, 5-16. doi :10.3406/rfp.2002.2910.
Ogandaga, G. (2007). Le respect de l'âge comme caractéristique du management des hommes: existe-t-il un modèle africain de GRH*? Lille Economie et Management (LEM)*. CNRS. [En ligne]. Repéré à http://lem.cnrs.fr/Portals/2/actus/DP_200722.pdf
Ourghanlian, P. (2006). Enseigner, transmettre, construire, les théories de l'apprentissage : enseigner / apprendre. [En ligne]. Repéré à http:// www.pearltrees.com.99176290-apprentissage-ourghanlian.
Saïbou Adamou, A. & Hamidou, I. (2008). *Le français au Niger, l'enseigner, l'apprendre*, Niamey : MEN-SOUTEBA.

Saibou Adamou, A. & Issoufou, A. M. (2020). L'hyperbole dans le discours épique de Djado Sékou : ornement discursif et mémorial identitaire. *Akofena Revue scientifique des sciences du langage, lettres, langues et communication/* (n°4), 129-146.
Seydou, C. (2008). Genres littéraires de l'oralité : identification et classification. *Littératures orales africaines*, *perspectives théoriques et méthodologiques*. Paris : Karthala, 125-175.

Van Zanten, A. & Rayou, P. (2017). *Dictionnaire de l'éducation*, 2ème édition. Paris : PUF.

Vettorato, C. (2017). Les éléments épiques africains et la quête d'une épopée moderne : l'exemple du Blue Fasa de Nathaniel Mackey. *Le Recueil Ouvert*. [En ligne].Repéré à : http://ouvroir-litt-arts.univ-grenoble-alpes.fr/revues/projet-epopee/267-les-elements-epiques-africains-et-la-quete-d-une-epopee-moderne-l-exemple-du-blue-fasa-de-nathaniel-mackey.

Ceedorgol : Art_6

Darjaaji dî nehdi finaa-tawaa ndi Afirik woodani janngirde nde karnu mo 21

Amadou Roufai Ali

Ndaɓɓa

Cokitorgel koyinoowel ɓamtaare tagaaɗo,risku,nehdi kanngel woni hannde he fannu keewal keyɗital mmuɗum nder Afirka. Iɗum woni hakkunde yewtereeji ɗuuɗuɗî e miijooji hakkunde dawrooɓe, himɓe reendo, ɓeydinooɓe annde, jannginooɓe he ko'e muuɗum en faa duu he goniiɓe iri iri, to ngoni fuu. Noy moyƴinirten faa ɓooya laabi meeɗen jannde gonuɗî sifaaji muuɗum no ɓuytoo wakkati yaha wakkati kam woni ƴamol ngol ɓee e ɓeya too fuu ngoni no ƴamitoo. Ɗerewol ngool no mballa dow pincitagol fahama nootanɗe kegiiɗe he ƴamol ngool. Ngol waɗaama heɓoraade he bulli ɗuuɗuɗî, kanyî ngoni binndi wallifotooɓe ɓe Afirka e jananɓe leydi Afirka dow jannginol se finaa-tawaa se ngol jamanu, mbattaaji he ho'oreeɓe, he goniiɓe, he golliroɓe e anndal meeɗen en he ko'e meeɗen nder fannu on. Laawol meeɗen jannde ngol ngol poondinoowol. Kiinyol bulli ceeɗuɗî, pottondirol e tayîtondirol laabaariiji ceeɗuɗî koy no kolla ko no woodi he jannginol ngol finaa-tawaa darjaaji baawooji ngadda mballa faa moyƴina janngirde mo hannde. Kawtal no woodi hakkunde iriiji jannginol ɗiɗî ɗîn, ko ndaaraay fa'e gonal ɓeydagol leyɗe e ŋakkitanaakoy. Ɓeydinooɓe jannde ɓe janngirde jannginooɓe (ENI) e nde janngirde jannginooɓe mawɓe e nehdi (IFAENF) e jannginooɓe ɓe jannginol no woniri fuu, ɓuri ndaarde jannginooɓe janngirɗe pamare e ɗe koleeji, no mbaawi gollirde ɗum, aranndeeɓe ɓen nder wakkati anndol jannde jannginol nden ɗiɗaɓe ɓen nder gaɗe ɗe janngirdu.

***Ho'oreeje kelme** : jannginol ngol finaa-tawaa- jannginol jamanu- mbaadi jannginol-janngirde-darjaaji.*

Naatirka

Caggal danyeede wara adunaaru, ko hoddii woni janngol non woowaa wi'eede. Ammanaa ɗume wi'etee janngol ndelle ? Ɗuuɗal pahmtinooje ɗe helmere janngol waɗî ɗum ko jillondiri e tiiɗî « goongowol » pahmtinol maggol. Ammaa nii, baako tawaa jillondirol ngool e ɗuuɗal pahmtinooje, Niɗɗo no jogitoo ko ɗe fuu ɗe tewtataana tan « ceenndol anndal ». Ngaal anndal

woni ngal janngoowo fuu haani heɓa kam hokkata annda-gaɗal e annda-gonal. Nder bi'uɗe Baba Moussa, A R., Malam Moussa, L. & Rakotozafy, J. (2014, p.29, « janngol no gaɗal non ɓamtoowal kawtal annde e darjaaji ɓalli, ɗi nehdi, ɗi peeral, fodde he no joodnde finaa-tawaa janngol yahirta ». Ɓurude baa ko niɗɗo waawi waddana woodde wodde fedde guurndam nde jeyaa (jannde reendinoore), jannde no haani walla niɗɗo heɓa waawa hiitaade (ho'ore muuɗum e ɓeya too) faro darjaaji ɗi to hen fuu nder aduna (janngol nehdi).

To ɗuuɗal nder leyɗe ɗe Afirka, laawol jannde ngol no mooɓi nanndiiji ɗiɗi ɗi ndi hen fuu no holla iri reendo. Togooɗom kay, nehdi ɓaade pilotoondi woodina joodnde niɗɗo nder reendo finaa-tawaa e togooɗom duu, janngirde wi'aande nde jamanu nde marol waddi, nde nufayeere muuɗum mawnde woni waɗa wurtina gollooɓe saruusi. Suka Afirka binndaaɗo janngirde jamanu no tawaa nder haɓɓu ho'ore jeddondirol naamuuji jilluɗi finaa-tawaa e jamanu. Ɗuum heppata gacceeji dow duuɓi jannde e dow nguurndam makko reendo.

Janndeeji iri ɗiɗi ɗii ngonaa banyondirɗi ; ɗi njeddondirta ndee e ndeya baako anniyanɗe jeddondirol nde ɗi kollata, ammanaa ɗi ɓeydondiran non. Ngam nii, jannginol finaa-tawaa no fuɗɗa nder ɓaade nden ngol ɓeydo yahde yeeso nder reendo. Kam woni, hano Abdou Moumouni Dioffo wi'i (2019), nannga jannginol naforteengol tohen fuu baannungol kulle ɗuuɗuɗe ɗe niɗɗaagu suka naa ɓurtuɗo. Ingol daara sanne ɓamtaare baawɗe ɓanndu, poonditol jikku, sifaaji toowuɗi ɗi nehdi e kokkondirol annde nguurndam hokki gonaaɗe hano hano no ngal annde gaɗotooɗe, no nawtoro wakkati fuu gollal juunngo hano no gollal hakkillo e keɓaangal nguurndam. Ingol filoo suka laatoo, warta mawɗo oo, nyiɓol niɗɗaagu, janngol dow dajaaji e ko halkata dajaaji, janngol dow nehdi, janngol nafaaji gollal , dow yaage mawɓe, nayeeɓe e waaldeeɓe, dow wuurdude… Janndeeji ceeduɗi ɗii fuu no keɓee gilla nder cukaaku sanne nden njogoo no ɓeydoo fodde ɓeydagol duuɓi e baawɗe ɗe ɓanndu e ɗe nder ho'ore suka. Iɗe pukkina jaaɓanɗe arane dow ko waawi anndeede to janngirde jamanu, siryoomo nden hiɓɓina mo.

Ɗume woni jannginol finaa-tawaa ? Yala ingol yamɗi faa hannde to janngirde nde jooni, he ko yi'etee he jikku mayre nder ko woɓɓe miijata ngol hiɗɗii ? Noy waɗata ko ngol waawa wallude sanne e woodde faa hewta nufayeeje ɗe janngirde nde karnu 21 ?

Miijo ngoo no woodi tewtande mawnde sdow anndal jannginol. Ngam filaade waɗa kawtal laaɓungal hakkunde jannginol finaa-tawaa e janngirde jamanu hannde wonunde no hawri he saɗormaaji ɗuuɗuɗi, ingol siini ngol holla jannginooɓe e ekkitooɓe, ho'oreeɓe golle selluɓe

ɗiɗo nder laawol jannginol, maanndorɗe ko waɗata faa moyɏina gaɗe maɓɓe jannginol to woɓɓe annde jannginol to ɓeya. Keɓal ngaal, seko fuu walaa, no woodan bayle lobbe dow sifa janndeeji to janngooɓe, nder fannuuji jannde fuu.

Nder tayɏere winndannde ndee, en kaalan do kulle selluɗe ɗuuɗuɗe dow filla kan kam woni : i) innditiraaɗum jannginol finaa-tawaa, nde ɏeewaama ndaaree no ɗum wontiri hannde

e anndal filla gonungal dow filla kan, ii) gontire majjum e jikkuuji majjum ; iii) mbaadi majjum ; iv) darja jannde majjum ; laabi jannginol ɗi jamanu e vi) mballa njama ka jannginol fina tawaa woodani janngirde jamanu hannde.

1. Jannginol finaa -tawaa nder Afirka

Nder reendooji fuu ɗi tagaaɓe e fuu duu nder Afirka, jannginol finaa-tawaa no jogii nokkuure ho'oreere nder jannginol suka. Nayewol fodde adunaaru, jannginol ngool jooɗake e jooɗtake poonndal jooɗnde reendo.

1.1.Jannginol finaa-tawaa, kam woni ɗume ?

Saɗorma arano mo niɗɗo fattata wakkati niɗɗo yiɗi haala dow jannginol finaa-tawaa, woni cukkuri sanne ndi ho'ore winndannde ndee haalata dow muuɗum. Piili ɗin laaɓaa woɗde, Iɗum waawa majjina janngoowo on. Ɗum waɗi, ino haani ngol ɏamtinee faa ngol fahmtinee wooɗde. Georges Syndres nder dewtere makko *anndal jannginol ɓeyditoongal, jannginol finaa-tawaa e jannginol kesol* anniyake wadda laaɓinanɗe gooɗom en haalaaji nder fannu oon en. Helmere jannginol finaa-tawaa, to makko, no innda wakkati go'oto « iri jannginol gooɗom e dimma on fuu, fuu ko seedaa ɓolum e ko woni joon joon, fuu he ndelle rafi ɓeydal e ɗe boofi ɏiwuɗi he ŋakkereeji hanndeeji… » (Snyders, P. 15).

En ennda fincitaade yi'annde ndee nde Snyders. Maanaa arano on, iri jannginol gooɗom, no hano no tuubaakooɓe aartuɓe nder fannu mo jannginol, hano Alain, mo innde muuɗum goongaare woni Emile-Auguste Chartier, Emile Durkheim, Jean-Yves Château … Se ɗum fuu ndaraama, nder bi'iɗe wallifiiɓe ɗum ɓee, gollal jannginol finaa-tawaa woni haajagol tinndina suka/janngoowo « *faa hawra he gaɗaaɗe mawɗe ɗe adunaaru* » (Snyders, 1975 : p 15). Kanyɏe ɗee nafa majje woni iɗe ngolla to makko hano iriiji gaɗanaaɗi faa tinndina mo e mbayla mo seho, teddungal, ɓamtaare tagu muuɗum kam he ho'ore muuɗum. Maanaa ɗiɗaɓo mo helmere janngirde finaa-tawaa to Snyders, no holla janngirde jamanu hannde kam he bonɗe muuɗum fuu no ɗe ceediri no ɗe ɓooyirta, e kaanuɗe wakkati no moyɏinee.

To Marcel Inné (1988, p.199), « *jannginol finaa-tawaa no tuugi dow kokkol sukaaɓe anndal ngal mawɓe* ». Laawol jannginol ngool no woodi gaɗe ekkitorɗe ɗuuɗuɗe kokkooje jaga nukkuure suɓaande, jikku e joodɗnde reendo. Gaɗal non ngal himɓe mawɓe gollata dow ɓe ŋaɗaay ginanndan. Jannginol finaa-tawaa no woodi alaama kawrol, e joodɗal e no gollira he baawal e fodde pahmol, peeral e koy ɓanndu suka woodi. Kam woni aarta fuu hokka suka jannginol keyʃungol tuugiingol dow darjaaji e ingol durwana reenaare nawtoragol naa gollirol he pentinoohoy-darjaaji. Ingol watti reendo ngon fuu. Caggal muuɗum duu, iri jannginol ngool no waawina sukaaɓe juuɗe ballooje ɓe keɓa nukkuure nde ɓe njeyi nder ko daari keɓol ngol reendo. Jannginoowo bi'oowo ke jannginol finaa-tawaa wonaa jardaangol, kam woni ngol janngintaake nder janngirɗi jardaaɗi.Ingol waɗee tohen fuu, senii no tawaa waɗagol e heɓagol waɗa maggol no woodi : nder kohooli, duranɗe naa to nokkuuji reendooji, ndegooɗom to woɗɗi ɓaade… Ingol waɗa he haala e gaɗol. Nder leyɗe alsilaameeje hano Niijer, alsilaamaaku watti hen binndi. Jannginol finaa-tawaa no heɓa semmbe muuɗum to jogondirol maggol jamol he yonki. E hano no Paré Kaboré Afsata e Nabaloum-Bakyono Rasmata pillorii. (2014, p 59), *« nguurndam yonki nder Afirka no fuɗɗa gilla wakkati keɓol suka (e baa fadde nden en) faa maayde. Yaaɓannde wakkati fuu no siryo tokkoore, non waɗi ko ɗe fuu iɗe njokkondiri ɗe hen fuu he ɗeya too. »*. Jannginol no tokki laawol iri go'otol ngol. Hano, cuɓaaki debbo faa deewla naa goriyo, no tokka kam duu laawol finaa-tawaa ngol Afirka. Non duu ɗum wontiri to hakkilagol e deenol koy debbo deedinɗo waɗantee, non duu to ɓiyiiko mawnoowo nder yʃeewol hakkillo ngol ɓaade maɓɓe, ngol jeydaaɓe e ngol reendo ngon fuu. Ko siryaa ɗum fuu no tewta nguurndam lobbam e jannginol suka.Jannginol ngool, no woodi jaaɓanɗe ɗuuɗuɗe. Hano no jannginooɓe ɗe, kanyʃe duu iɗe narra ɗee he ɗeya too. Ammaa nii, jannginol finaa-tawaa ngol no woɗɗi laataade kuuɓungol baako keɓte betinooje ɗe ngol walli keɓaa, hano no Abdou Moumouni Dioffo (1988, pp.201-202) yi'iri : « iri jannginol ngool hokkataa nokkuure, hokkataa tuugorgal to ɓamtaareeji ɓittiiɗi faro naatol e kiɓɓinol heebeere heebeere ngol anndaaɗe kese e annde, kanyʃe, kaanuɗe niɗɗo hokka niɗɗo, ndelle feere ». Jannginol finaa-tawaa no tilsinananoo wi'itoo e joodoo waylataako, baa se to bayle reendooji. Nder winndannde makko inndiraande jannginol finaa-tawaa ngol Afirka e darjaaji maggol ho'oreeji, A S Mungala (1982) wi'i ko jannginol finaa-tawaa no tuugii dow finaa-tawaaji ɗi Afirka tan tan e ko ngol hokkete non jamanu yahde jamnu nder reendooji meeɗen, Gilla Afirka mo fadde garol nasara faa yottii hannde. Non duu, jannginol finaa-tawaa no joododii hannde he jannginol bi'eteengol « jamanuwol ». Ngol gollidittaa fuu he wakkati e ngol mooɓaa duu fuu maanaa wuytoore nde himɓe mboowi no ngaɗa nde. Ngol wonaa duu jannginol ɓuytiingol, kiɗɗungol naa ɓittaangol. Jannginol finaa-tawaa no jannginol non gollidoowol he naamu nokkuure, ndelle kam woni

naamu maggol epinal maggol : no ngol yi'irata duuniyaaru, waɗa, nyaama, yara, holta, eko… Ingol waɗiree ɓuri heewude fuu faro haala tokkinaaka kiinyol e nyemminal, bomal, munkaru, nyeenyal, fijo, eko…

1.2. En kaalan wakkati fuu dow jannginol finaa-tawaa faa wara hannde ?

Nder yamol ngool, eɗen njiɗi annden yala Afirka no woodi hannde jannginol ngol jeyani ho'ore muuɗum. Se oo, ingol jogii faa hannde laaɓal maggol ? Naa duu, jannginol ngool ngol taartaay na waylaay mbaadi ?

Yi'irude faro taariki, Afirka jooɗaaki abadaa kaakol maɓɓiingol sako faa miija mooɓude laaɓal gaɗe muuɗum, done makko e risku makko dow ko daari jannginol e maa fannuuji nguurndam ɗiya. Gilla karnu 7, leydi Afirka hawri he alsilaamaaku nde diina oo wonunoo no yaaja nder adunaaru. Nanngude duunde laaraabuuɓe alsilaamaaku heɓaay fuu saɗorma faa hewti Misira, nden Magereb e Afirka mo gorgal. Diina ɓuruɗo semmbe nder Afirka wonunoo nden kay tooru, iri dewe e gaɗe dinaaje kokkuɗum Afirka pinal muuɗum. Nder fannu oo mo jeyre jiiɓondirɗe sanne nden alsilaamaaku heɓi joodii. Vincent Monteil no seki jaɓude jooɗagol ngol hano « *naatol wooɗude, ngam nii alsilaamaaku waawaay dirdinde dewe finaa-tawaaje* » (Monteil, 1964, p.65). Kawrol diinaaji no hoddi faa hannde. Ammaa baako no tawaa salaare ndee, yiddinaaki ko Afirka alsilaameejo no, nder muuyaaɗe naa nder rafi muuyaaɗe, nder anndude naa nder rafi anndude, maɓɓitiiɗo e danyuɗo darjaaji kesi, alsilaameeji duu. Ino woodi nehdi alsilaamaaku tuugiindi dow darjaaji alsilaamaaku, e kayri njamiroori laawol daroo hakkunde. Caggal alsilaamaaku, mardi nasaara waddi, kam duu darjaaji kesi nder jannginol ɓe nasaara lili yuwi tuubaakoori ngari, e duu nde reendooji Afirka ɗuuɗuɗi naati diina almasiifu. Hannde, dow leydi Afirka ndin , alsilaamaaku kam he diina almasiifu, gonuɗi diinaaji gaddaaɗi non adaaɗi no ngaɗee to ɗuuɗal himɓe Afirka, iɗi ngoodi semmbe nder reendooji dow fannu jannginol. Eɗen mbaawa haalude no woodiri dow jannginol alsilaamaaku, ngol diina almasiifu e jannginol ngol Afirka jehi naa ngol finaa-tawaa. Ngol hen fuu nder majji no laatii goonga feereejo, kam woni ko mbuuru ɗen hannde, Tohen fuu dow leydi Afirka, iɗum laatii iri jillondirol, jannginol kawraangol, Gaɗe jannginol ɗen no ngollira nder wakkati go'oto darjaaji Afirka e janaani. Nder no ɗum wontiri nii, en mbaawataa haali filla jannginol halalawol ngol Afirka, ngam sanne darjaaji ko ɗiya ngaddi danyiniingol, tuubaakooji e ɗi alsilaamaaku ɓurde fuu. Baako jillondirɗe kegiiɗe banngudɗe wakkati kawrol alsilaamaku he diina almasiifu e ɓamtaare nde huuɓaay ginan nde janngirde mardi nasaara naa ndi jamanu, jannginol finaa-tawaa ngol Afirka heɓii wuurii no heyiri e non woni no hokkiree faa wara nyallaaɗe hannde.

2. Tuugordi e alaamaaji jannginol finaa-tawaa

Tuugordi jannginol finaa-tawaa ngol Afirka no njowii dow jannginol darjaaji. Darja, to Mungala (1982) kam woni gadal fuu ngal reendo naa finaa-tawaa jahdoowal he goonga, he mbaaddi tagaado e ko jaabotoo no woodiri he duudal gide de keewal hawtuɓe reendo tagaado. Loomtooje non nafooje ho-oreeje jagaaji reendo no seenndira ko woodi naa bone. Darjaaji din ngonaa limtotoodi, di ngonaa joodtiidi ammaa di jami. Kanyi gadata ko nidɗo wuura nder hakkillo fukkiingo kanko e ho'ore makko e kanko he ɓeyo. Ino woodi iri darjaaji didi : darjaaji di wakkati fuu di duumiidi e garooji wakkati sadormaaji. Se en ndaarii darjaaji di wakkati fuu di duumiidi naa keɓaadi taariki, Kanyi ngoni kawraadi ittaa he annde finaa-tawaa boowaade de jamanuuji ceedudi tokkondirdi e baylande taarikiiji. Idi ngoni wakkati fuu e di kataadi to duuniyaaru fuu. Nden nde endaari darjaaji garooji wakkati sadormaaji, kanyi ngoni di ngalaa nder annde boowaade taariki ; Idi tuugii dow annde jaawude e semmbe majje duu ɓuraa non naa ko daari de no ngontiri. Ko haani tan woni baylol no reendo ngon wontiri, ko wakkati naa ko finaa-tawaa faa nji'aa darjaaji dii keppa fuu gollude ko di mbaawi wadude, maanaa majje fuu (Mungala, 1982).

Jannginol finaa-tawaa maandorde laaɓude. Nder bi'de Abdou Moumouni (2019) e Mungala (1982), ingol laatii tan kawtaangol, ngam ingol jeyaa ginan he dabare ɓaade e duu nde fedde lenyol, nde wuro, nde lenyol. Ngam nder fedde reendo don suka wadata ekkitaaki muudum, imo woni nder yarda nehdi ndi kawtal. Jannginol finaa-tawaa no duu laaɓal e goongajum ngam no tuugii dow anndal jannginol boowaangol ; golloowol ngam ingol gollira annde nafooje ceŋiide he nguurndam dam nyannde fuu e haala, ngam kokkondirol annde dartiingol, ko walaa fuu binndol. Kaden duu ingol woni wakkati fuu e yahdu yeeso, ngam nanngude ko ɓuri hoyde yahde ko ɓuri jiɓaade, no ŋabba, kam woni ko woofataa tayataa hakkunde jaaɓande ceedude de ɓamtaare suka, hakkunde ɓaade, fedde lenyol e reendo, hakkunde haala e gadal, haynde, ngam ingol nawtoroo yamal e ko diinaaji, ammaa duu no hawri e no nanndi, ko wonaa loowdi maggol ndi duudaa bayle e tuugiindi dow nanndi dati jannginol kawjiidi reendo. E duu, jannginol finaa-tawaa no kuuɓungol e golliroowal tohen fuu ngam ingol tewta jannginol tagaado kuuɓungol, nden duu kuuɓiniingol, ngam nufayeere maggol woni wada jogondirol e annditanol oo he oya hakkunde nidɗo e reendo.

3. Mbahdi jannginol finaa-tawaa

Jannginol finaa-tawaa ngol Afirka ko ngol yidi wadude woni jannginol suka kuuɓungol faa wada mo tagaado keewudo no keewol waawi maandinirde. Kam wodi ko, ngol habbataako fuu gadal nguurndam, fa'e go'otel ko wadata tagaado.

Ɓaade laatiinde kam woni gollirde ɓurunde famdude nde reendo no golla gollal nguurndam nder ɓamtaare nidɗo tawaado no jeyaado he reendo. Naa wonaa ko nidɗaagu, jikku, jaga,, Darjaaji nidɗo fuu no ɣuwa ginan he ɓaade muudum en, nden he fedde lenyol e nden kay he reendo ? Sakiraaɓe no anndani woodde ko keedani nginan hakkunde muudum en e sukaaɓe muudum en, ammaa duu e ɓuri duu fuu he reendo ngol ngoni jeyaaɓe he maggo ɓe fuu no poti. Janngina suka muudum, e fuu duu janngina wooda, no tilsi, haala leeɓal e yidde laaɓunde.

Nder ɓaade, gollal jannginol aranal no ɣeewi ginan inna. Kanko woni gadoowo gollal aranal kaanungal nder duuɓi joweego'o naa joweedidi arani di nguurndam suka. Kanko jeyi tinndina dowta jaaɓe makko arane nder nguurndam. Ko wonaa tilsude nyaamina mo, kanko duu hawjii njamu suka e weltaare muudum. Inna no duu jannginoowo demngal arano ngam he muudum e to muudum suka ekkititтoo e innda kelme muudum arane. Inna woni fuu to suka ; kanko woni caka nguurndam dam makko. Ɗum wodi ko Abdou Moumouni Dioffo (2019, p 10) winndi duum « *himbe fuu heɓuɓe ndaartinii inniyo mo Afirka ɓe nji'ii pilleteekoy ujune, ngadoy pamaroy ujune ko hollata yidde nde o wadata suka makko…* »

Caggal wakkati arano mo jannginol e reendinol suka, jannginol no ada fannu gorko naa debbo, kam woni se debbo naa gorko, suka no naata nder nguurndam kesam dam jannginol muudum tawa no woni hadde inna se o debbo e hadde abbiidum se o gorko. Ɗoo, iɓe ngonidi tak tak he golle de oo naa de oya. Faro doo en non woni to jokkondirol aranol wanngata hakkunde jannginol/anndinol e ekkitol. Suka loomta abba naa inna nder golle ɓaade boowaade e ndegoodom hitaandeeje. Abbiya janngina suka gollal muudum gorko nden ko inna janngina ɓidɗo debbo huunde fuu ko jeyaa he gollal debbo.

Ɗum ndaaraa gollal sukaaɓe ngal datol hadi ngam dum nawnataa hakkeeji suka. Idum laatoo jaati ekkitol faa naatol makko reendo e risku ; nufayeere mawnde nden woni pudiinol to suka anndannde ko tilsi, leeɓal e nidɗaagu.

Ko ɣaɓɓi ɓaade suka, no haani haalee ko reendo ngon fuu no naata kam duu nder jannginol makko. Ɗum en caggal ne'inol ngol inna tan wadata. Mawniraaɓe fuu e mawɓe dawraaɓe no naata se go'oto go'oto, se kawrital faa ɓe ngadda mballa maɓɓe nder jannginol suka laatotoongol nden kay gollal mohen fuu. Abdou Moumouni seenndii di duuɓeeji didi nder wakkati oo : « duuɓi liloode » e duuɓi ne'ol. Kanye ngoni jaaɓe faade keɓagol jannginol nder laawol annbdal jannginol ngol jannginol finaa-tawaa. « duuɓi liloode » no woni

nukkuure to nanngude non en suka no adaa hano fotii gollineede golle ceeduɗe ɗe ngonaa ɗe nder janngirdu : imo waawa lileede faa o yottina kabaru to niɗɗo mo o wi'aa nden o wartira nootagol ngol tawa o waylaay maanaa on, yahrana mo geɗel naa jaɓa ton geɗel wartira, eko. Nden ko duuɓi ne'ol, kam ngoni ɗi kawrondirol gaɗe peeral e ɗe gaɗe semmbe ɓanndu ciryotooɗe niɗɗo naata goonga goonga nder duuniyaaru mawɓe. Ne'ol ngol no waɗee wakkati fuu nder hawju ɓe reendo suɓii ngam majjum jeyaaɓe he maɓɓe, ngam gollal ngaal. Fuu no foti no yahira no woodiri no yahda he mawnol suka hano no Abdou Moumouni Dioffo (2019, p.12) wiindiri ɗum faa woodi: « Nder wakkati mawngu ɓanndu makko fuu e ɓamtaare hilngo e peeral makko, suka, ndrn naatol mawngu himɓe reenbo fuu no tokki koy no dartori naa nogooɗom ». To janngino finaa-tawaa ngol Afirka, « janngirde e yonki fuu no go'otum » (Mungala, 1982, p.10). Nawtoraade baawɗe muuɗum halal, nder kaaddi keeri ɗi fannu risku, politik e reendo ndarni, janngino finaa-tawaa Afirka no dooldina ho'ore muuɗum ndelle faa janngina himɓe, nder maanaa helmere nden ɓuruɗo yaajude fuu e ɓuruɗo huuɓude.

Nder fannu janngino finaa-tawaa mo Afirka, tuugordi janngino no ɗuuɗi, nde binndi ngalaano. Janngino annde to suka e to ɓurtuɗo, no resi nokkuure suɓaande faa ɗemngal waawee nder nawtoraade tuugordi hano taali, fillaaji, ɓilaaji, yeewstereeji, fijooji, kulal, gaɗe ne'ol (Abdou Moumouni Dioffo, 2019, Unesco, 2016, Mungala, 1982, Caille, 2005).

Ɗume janngino finaa-tawaa ngol nafata goonga goonga ?

4. Darja jannde mo janngino finaa-tawaa

Baako ko ingol woodi ŋakke (rafi binndi, rafi anndaneede jannde to laamu hano janngirɗe e janngirdi, rafi siryaaji, eko…), janngino finaa-tawaa ngol Afirka no woodi darjaaji goongaaji. Kanngol woni iri janngino finaa-tawaa kawrungol haala he gaɗal, ɗum hokki ngol jikku gaɗol e nafol. Ingol gollida duu he ɓamtaare hakkillo e ɓanndu suka, nden ko duu nde debbo naa gorko, mohen fuu e tagaadi muuɗum, koy haanndi e ko tilsi he muuɗum. Suka fuu janngineeɗo no heɓan janngino janngonooɓe ɗuuɗuɓe (ɓaade, hawruɓe wuurdude), ɗum hokki ngol risku anndal jannde maggol mawngu. Janngino ngool no yahda sanne he giɗe reendaaku-risku reendo, ɗum waɗi ngol jamol. Dow fannu risku ko ngol ƴamata, janngino non ngol ɗuuɗaa ƴamude naa ƴamataa ceede, himɓeeje waɗooɓe ngol ɓen no ngaɗa ngam ɗum tilsu dow muuɗum en ngam ho'e muuɗum en e ngam reendo ngo ɓe kaani martabnoo nafaaji. Ndelle ingol waawoo. Janngino ngol no waɗa suka hawra he wuurdude, Ngol maɓɓataa mo hakkunde maadiiji nay hano no nder janngirdu. Janngino finaa-tawaa ngol Afirka ngol no duu :

- demokarasi, sukaaɓe fuu no keɓa naata ;
- ngol naatinoowol ngam ingol siryoo niɗɗo hewta nokkuure muuɗum nder reendo ;

- ngol keɓinoowol ngam wakkati jannde nden niɗɗo no wadda keɓal ;
- ingol kawroowol ngam jeyruɓe kam kawjii ngol (ɓaade, reendo) ;
- ingol joodtiingol ngam ɓooya wakkati nguurndam fuu ;
- ngol anndaa itteede jannde.

Dajaaji non gaɗooji ngol seeda he laabi jannde ɗi hannde bi'aadi jamanuuji.

5. Laabi jannde jamanuuji

Caggal keɓtol ɓiɓɓe Afirka ko'e muuɗum en, leyɗe kese ɗe ko'e muuɗum en adanii ko'e muuɗum en ko hannde mbi'eten « laawol jannde ». Leydi no woodi laawol ngol ho'ore muuɗum e kanngol ngool ingol seedira faro ndunngu ngu leydi marundi ndin acci. Afirka no heɓi laabi jannde ɗi mardi ɗuuɗuɗi ɗi nder ɓurudi ɗin ngoni laawol faransiire, laawol anngeleere e laawol porotigaare. Laawol jannde fuu nder laabi ɗii no joododii he laawol jannde ngol finaa-tawaa.

Nder bi'iɗe Tidjani Amadou (2021), laabi jannde jamanuuji ɗi caggal mardi no ngoodi nufayeeje, ɗe nder muuɗum en no woodi, ɗe : ballooje ɓamtaare niɗɗo nder weltaare ɓanndu, hakkillo e nehdi ; wartira hakkillo maɓɓe he ji'itol gaɗe e gaɗol majje : watta nder hakkillo maɓɓe ɓii-leydaaku nder yidde leydi ɓamta hakkillo ɓii-leydaaku ndartiingu, maanaa demokarasi, potal nder leydi ; ɓamta to niɗɗo hakkillo jogondirol, yiɗde leydi, niɗɗaagu, ngoogaaku, maanaa darjaaji adunaaru e baawɗe ɗe niɗɗo fuu faa waɗa janngoowo fuu tawee no waawi wallude no woodiri, faro gonaake muuɗum, dow ɓamtaare leydi muuɗum ; ɓanngina hakkillo accanol to mohen fuu e peewal e yaagaade banndiiɗum, mbi'en nii potinolhakkunde rewɓe e worɓe e kiite lobbo ; ɓamta yaage dow ceediigu ɗemngal, dewal e finaa-tawaa e faa hannde hooya aadi jannginol faa niɗɗo gollira nehdi nyanngere nder gollal e o nafa ho'ore makko, nden o nafa reendo. Nder Niijer hano no nder leyɗe Afirka ɗeya, nufayeeje ɗen fuu no pahminaa nder ɗatol mawngol ngol leydi, ɗati, laabi adaadi eko.

Ko wonaa go'otum to jannginol finaa-tawaa, nder laabi jannde ɗi hannde, jannde no heɓee nder laawol diidaangol darnaa e ngol golliditaa wakkati fuu he goongaaji janngoowo. Ingol jannginee to heewi fuu nder ɗemngal gonngal ngal wonaa ngal janngoowo, Ɗum ko wallata seennda mo he goongaaji ɗi wuurdude makko. Kaden duu jannde jamanuure no saaɓoo saɗormaaji jaaɓude nder wuurdude finaa-tawaa, rafi golle, jaayre.

Nokkuure to jannde finaa-tawaa e jannde jamanuure kawri poti woni ko iri janndeeji ɗin fuu ɗiɗi ngollataanaa dow tagaaɗo (suka, ɓurtuɗo, mawɗo) mo dow muuɗum ɗi ngollata heɓa ɗi kokka mo anndal, annda wonude, annda waɗude ko yahdata he giɗe e goongaaji reendo. Se

wartii faro ko seedini koy duu, no yi'ee tan nder laabi annde jannginol e no jannginirtee ɗin e nawtorteeɗi nawtoraaɗi faa nufayeeje ɗen kewtee.

6. Nafa mo janngirde finaa-tawaa woodani janngirde nde karnu 21, to hiisaaji ɗin

Jannguɓe annde sanne yi'oɓe ko hucci, jannguɓe jannde finaa-tawaa e nde jamanu hano Abdou Moumouni, en gilla law puɗɗi winndude hiisa dow nafa ka jannde finaa-tawaa ɓeydanta janngirde jamanuure nder kewtolnufayeeje. Hiisa oo no fillee sanne nder fannu janngirde hannde.

6.1.Puɗɗirɗi hiisaaji ɗin

Jannde finaa-tawaa, baako nde nayeere, no nde woni hannde hanoanndal boowaal ngal wune nder Afirka. Wune oo no jeyaa he jaaɓude maggol he nguurndam janngooɓe e e he wuurdude maɓɓe, he siryagol janndeeji, he giɗe niɗɗo e ɗe reendo, he giɗe e potinol reendo, eko. Kulle ɗee fuu no kaani adee laasaabu nder gaɗol politikiiji jannde e dewte annde jannginirɗe e annde janngino l se eɗen njiɗi itten yoga perge ɗe ɓamtaare janngirde hannde. Janngirde ndee , en miccintina ɗum, no hucciti he kulle ɗuuɗuɗe kaɗooje wuneeji mayre, e ndelle semmbe mayre. Kam waɗi, ino haani hannde hiisa dow nokkuure nde jannde finaa-tawaa nden jogii heyɗintinee faa darjaaji mayre ɗi annde no jannginirtee e ɗi annde jannginol nji'itee faa saɗormaaji ɗin ndurwidee. Abdou Moumouni Dioffo, anndanɗo haande ndee, fuɗɗi gilla law hiisa oo.

« *…gaɗal kesal fuu e kaajaangal hegoo he jannginol e he ne'ol noototoongol dow sardiiji hannde e garooji nder garoojum leyɗe Afirka ɓaleeri no haani, faa heɓa wayloo jeyaaɗum leydi e anndaaɗum wooɗde, nder wecco gooɗom wuyɗoo he jannde finaa-tawaa kulle gooɗom faa watta ɗe nder huccitannde jamanuure nden ɓeydoragol yeeso ngol jannde e duu wecco ngoya jooɗdoo he mayre faa waɗa wakkati no durwa faa waawa nde* » (Dioffo, 2019, p.21).

Kam woni to Abdou Moumouni kay iriiji jannde ɗiɗi ɗin kawree (finaa-tawaa e jamanuure) heɓa jannginee wooɗa e himɓe huuɓuɓe ekkitee e ɓe laatoo ɓamtooɓe leyɗe maɓɓe. Ɗuum en nder fannu reendo-riskaaku e politiki ɓeydotoongu sanne, nder jahhgirde siryoraande faro njanngeteekoy jannde, hawra he laawol jannginirgol nden ɓuri heewude fuu boɗɗungol nguurndam mboowaaɗam. Jooɗdal pileteengal ngal heɓake non, ɓii-Afierika fuu mo hannde no hen fuu no ɣuwi he jannde hawraande (finaa-tawaa e jamanuure). Nden ko darjaaji buɣaaɗi ɗin doo, say yi'itee ɗiye ngoni ɓuruɗi haanude, ɗin gaɗuɗi jannde finaa-tawaare Afirka anndal boowaangal ngal wune.

6.2. Darjaaji ngam janngirde hannde

Hissaaji ɗuuɗuɗi fiilaade haala kaa no mballa hannde anndee darjaaji buyɓaadi he jannde finaa trawaa mbaawooji waddude mballa ɓeyda woodnude sanne sanne mbeelu janngirde meeden. En njeebataako golle winndooɓe siryaaji e dewte jannde nder kewtol wune gollal ngaal. Ammaa, to sakitoytoo, jannginooɓe jannginooɓe e jannginooɓe ɓe ɗum haaɗata to muuɗum en ɓen kaani yeewa noy kaani ngaɗa ko ɓe mbaawa hawrude darjaaji jannginirdi ɗii e ɗi jannginol goongaaji ɗi janngirde finaa-tawaa kanyi he gaɗe golle majji heɓa nafa lobbo heɓee, ngam ko waɗata golle janngirde mbooɗa. Darjaaji non hano tokkooji ɗi, faro iri gollal :

1. **Nawtoragol dabareeji jannginirdi e jannginol gattooji janngoowo wona ho'ore jannde muuɗum ;**

No dow jannginooɓe gollal jannginol jannginooɓe njannga dow no jannginirtee njanngeteekoy e dabareejiannde jannginol nder janngirɗe jannginol. Nder nii en, iɓe kaani ɓe ngaɗa ɓe kolla ɓe no dabareeji jannginol ngaɗirtee faa wooɗa, gaɗooji janngoowo tawee ho'ore janngol jannde muuɗum. Jannginoowo se no nder janngirdu no ɓuran gollirde golle janngoowo mo o hokkata golle laaɓuɗe waɗa, ɓurde jannginol yeeso he yeeso anndiraangol heewaa nafa ko nji'eten nder takku janngirdi hannde fuu. Jannginoowo no wonani janngooɓe muuɗum ciryotooɗo, tinndinoowo, jamiroowo no fooɗa hakkillo to haani.

2. Gollididdede he goongaaji wuurdude janngoowo nder loowdi njannginteekoy;

Poonditol hakkunde janngoowo he annde ko o janngata no woodi sanne ngam woodnude sifa keɓol annde jannde. Jannginooɓe no kaani ndaranoo ɗum sanne dow ko jannginoowo haanaa laatoo maccuɗo tinndinirde jannginoowo naa jannginoowo koleeji. Faro nyeenyude makko, imo haani o annda takkitaade tilsinde ho'ore makko waɗude gaɗe ji'iniiɗe e boowaade janngoowo. Iɗe mbaawa laataade nyimminooje guurndam boowaaɗe ɗe o woni gaɗoowo majje, seede, taskotooɗo naa duu mo ɗum heɓi, dow ɗe o waata haalude faa o waawa anndude nder wuurdude woowaande nde winataa mo.

3. Gollidindirol boowaangol hakkunde jannginol/anndinol e ekkitol

Jannde woodaanaa laabi tati, kam woni anndinol (keɓol annde) ; boonol jikku (jannde nehdi e ɓii-leydaagu), e jannginol waawa golle juuɗe(faro golleeji gaɗeteeɗi gaddooji nafa (APP),

juurowandɗe to gollooɓe juudɗe e nokkuuje goodɗom ɗe gollal nyeenyuɓe, waɗooɓe, eko.). Laabi tati ɗii kaani ngolliree faa wi'ee jannginoowo hokkaama jannginol kuuɓungol.

4. Nawtoraade ɗemle finaa-tawaa janngooɓe faa heɓa annde keɓee no woodɗiri nden annde njooɗɗinee naa jannde ɗemɗe ɗiɗiyankaaku

Ɗemɗe ɗiɗiyankaaku potinaangu no ula yiɗde jannde janngoowo no hoyina duu keɓe jannnde fuu duu to ɓe njanngaay, no walla keɓol keɓal wakkati mawngal e no darjina ɗemɗe e finaa-tawaaji. Ingu ɓeyda hokkude janngooɓe saa'a wune. Dabare non nden nafa muudɗum no annditanaa. Inde haani jannginoowo nawtoroonde wakkati laru ɗemɗiyankaaku ngu wallataa pahmol jele ɗee to janngoowo. Jannginoowo haanaa fufuu seka dow nawtoraade wakkati yahde wakkati ɗemngal janngoowo se o annditii ko non ɓuri joodɗinde anndal faa wooɗa, fahmina maanaa helmere, huuɓina kiisorngol, eko. Nanii nafa fuu ka nawtorangol boodɗungol ngol ɗemɗiyankajum nder fannuuji jannde.

5. Kawrondirol haalajum he gaɗal ko hokkata jannginoowo jikku ngoogaawu ; ino haani accen jikku ngaɗoowu wakkati fuu aaytinol kujje nder jannginol bi'aangol jamanuwol. Jannde hokkaande nden no haani waɗiree ko waɗata nde laatoo waɗaande dow jannginol/keɓol naata golle, ngam hollude janngooɓe golle gaɗotooɗe e wattude annde jeyaaɗe he golle juudɗe wuurdude.

Nder janngeteeɗum hano dow luumo, jannginoowo haandaa haaɗa tan he nate ɗe tinndinirde naa nyemminol tan kam e janngooɓe faa haala dow luumo. Janngirdu yiilowoo nder luumo na haani sanne faa waɗa janngoowo annda nokkuure ndee, ɓuri duu fuu koy janngeteeɗum ɗum haalata dow muudɗum en (coonneteengel, coodoowo, weertooji, eko.).Wakkati janngirdu warta, o ɣama janngooɓe, dow ko ɓe nji'i e pahmani, kaala ko woni luumo, ngaɗa yeewtere he soottooɓe, eko. Se janngeteeɗum ɗum falondiraay he nyallaande luumo, ngam poondal wakkatiiji golle ngal no jaɓa cottinol, jannginoowo no waawa sottina naa yahrande nyallaande luumo.

6. Keɓol hano ɓii-leydi jannginteeɗo nder jannde darjaaji reendo-finaa-tawaaji ɗi reendo ngo janngoowo jeyaa he muudɗum, hano jannginol demokarasi ; ɓii-leydaagu, tewtol potal, jogitaade pahmral reendo, kaɗol waɗude gacce, goongaaku, jaayre, dartinol goonga, accanol hakke, koddanol e munyal, ballondirol e jogondirol, cuusal, eko…

Njanngeteekoy dow jannde ɓii' ngam wakkatiiji goodɗom koy njeebaakoy ngam njanngeteekoy goodɗom. Ko ndaari jannginol ɓii-leydaaku, huunde fuu ko ndaari ɓii-leydaagu, imo haani o

suɓoo fannuuji jannde jami faa janngina nde janngeteeɗum ɓii-leydaagu e nehdi, non duu to jannginoowo nehdi to haaletee filla jagaaji lobbi e gaɗe, darjaaji reendo, ɗi himɓe, eko. Kujje ɗiɗi ɗee ngoni laawol ngol jannde fodde no jannginol annde e pinndinol dow golle juuɗe koy kaanaa ndelle yeebaare. Janngirde loomtii baade nder jannginol ɓii-leydi mo hano.
Dow ko koyinol keɓol annde, gollididde he darjaaji jannde finaa-tawaa nder fannuuji jannde no waawa duu walla sanne faa ŋakke ɗuuɗuɗe dow laawol reendo-finaa-tawaa, risku, politiki e nehdi keɓee moyɏinee.

Timmirka

Jannde finaa-tawaa nde Afirka laatake ko hen fuu anndal boowaangal ngal wune nder nyiɓol ɓanndu, hakkillo, nehdi ɓiɓɓe Afirka. Iri jannde non feerunde duuɓi e inde hodditii duu fodde fuu faa hannde, baako tawaa inde heɓa goɗɗe duu no corkitaande gilla karnuuji wara jooni. Jannde finaa-tawaa nufayeere nde woodi woni jannginol kuuɓungol to tagaaɗo faa o waawa heɓannde ho'ore makko koy o yiɗi ammanaa koy reendo ɗuu.
Ammanaa nder reendo fuu, jannde finaa-tawaa ndee no woodi duu laruuji hano baamol faro semmbe annde ngam ide paaɗi sanne faa ko haɗata ɗe ngolliree naa ɗe anndanee yaasin. Njoorirka mayre e mooɓitagol mayre no ngartira nde kaden salotoonde baylol, annde kese e keyɗintinooje. Jannde finaa-tawaa no woodi puppudihoy ko hollata ɓurdinal nder reendo e to gorko e debbo. Rafi annditaneede mayre to laamu, siryagol mayre, mboɗaaji piiliiɗi mbaadi mayre, rafi piotinol mayre faro loowdi kokketeendi e keɓe nder fedde adaande ikoy ngoni duu keeri. Ammanaa, baako corkitanɗe ɗee, jannde finaa-tawaa no woni faa nde hen fuu yamɗinde to janngirde meeɗen. Nde naatataa nder jeddondirol he iri jannde wi'aande jamanuure, ammanaa inde huuɓina nde. Janngirde no woni hannde nder saɗorma goongaajo gonuɗo no joodtii baako laabi adaama faa ɗum sawree. No haani duu ɓeydee dow laabi ɗuuɗuɗi adaaɗi ɗii done annde jannginirɗe e ɗe annde jannginol ɗe fannu jannde finaa-tawaa. Ɗe jannginooɓe jannginooɓe e jannginooɓe nji'iti no nawtoroo sanne sanne, iɗe mbaawa wallude ko hokkititta janngirde jamanuure kelme ndimaaku mayre.

To ɗum tawaa

Amadou, T. (2021). *Analyse conceptuelle des systèmes éducatifs en Afrique*. Module de formation (Niveau supérieur IFAENF).

Baba Moussa, A.R. Malam Moussa, L. & Rakotozafy, J. (2014). F*ondements philosophiques de l'éducation des adultes en Afrique*. UIL et presses universitaires d'Afrique.

Capelle, J. (1990). *L'éducation en Afrique noire à la veille des indépendances*. Paris. Karthala.

Dioffo, A.M. (2019). *L'éducation en Afrique* (Nouvelle édition). Québec. Editions Science et bien commun.

Frédéric, C. (2005). « Réflexions sur l'éducation en Afrique, Caractère polyvalent de l'éducation traditionnelle ». *Préface* à la nouvelle édition. http/scienceetbiencommun.press.pub, (xi)…(12), visité le 11/02/2021.

Inné, M. (1988). « Politique éducative du Niger ». *Pédagogie pratique pour l'Afrique*, volume1. Paris. Librairie intercontinentale.

Ki-Zerbo, J. (1990). (Ss dir). *Eduquer ou périr*. Unicef-Unesco. Paris, l'Harmattan.

Mungala, A. S. (1982) « L'éducation traditionnelle en Afrique et ses valeurs fondamentales ». *Ethiopiques*. Revue socialiste de cultures africaines. No 29. http/www.wathi.org.leducation.

Oumarou, F. (2006). *Education traditionnelle des enfants en milieu peulh*. Manuscrit. Bibliothèque IFAENF.

Paré Kaboré, A. & Rasmata Nabaloum-Bakyono, R. (2014). *Socio-psychologie de l'éducation des adultes en Afrique*. Presses universitaires d'Afrique.

Salifou, A. (1974). *L'éducation africaine traditionnelle*. Présence africaine. Nouvelle série. No 89 (1er trimestre). PP 3-14. https :www.jstor.org/stale/24349702.

Snyders, G. (1975). *Pédagogie progressiste*. Presses universitaires de France.

Sirya finaa-tawaa mo ekkitaaki e yeewtol ko heɓaa : noye ɗe ponnirtee he gaɗe hannden ɗe janngirdu nder Afirka.

Mohamed Sagayar Moussa
Ecole Normale Supérieure, Université Abdou Moumouni Niamey Niger
mmsagayar@gmail.com

Ndaɓɓa
Ɓataakiyol ngol na anndina ko daari sirya finaa-tawaa mo ekkitaaki to gaɗe reendooji e ko himɓe nawtortoo tan faro haala ɓuri semmbe nder ɗuuɗal Leyɗe Afirka fuu duu Niijeer ɓuri. Taye jannde ekkitaaki ngollirtee heɓa ɗe mballa sukaaɓe nder iri sirya himɓe nyiɓol annde nder fannuuji keewɗi ɗi nguurndam. Ngam nder taye jannde ekkitaaki, gollal reendo woni deenol finaa-tawaaji, nawtoroo kawtal yeewtol ɓamte suka on heɓa ula ɓamtaare anndal maɓɓe. Ɗum ɗon woni ɓataakiyol ngol kawtal annde jokkondirɗe anniyiiɗe heesoo ko daarata ekkitaaki e yeewtol ko heɓaa nder Afirka he heeso sirya ekkitaaki na laatorii, nder jannde finaa-tawaa e ɓeydoraaki yeeso kaanuki ki sirya on e bayle gonndaaɗe hannden oo. Ɓataakiyol ngol na holla ɗume nawtorɗi jogitittooɗi baawɗe mbaawi ittude nder gaɗe jannde finaa-tawaa baawuɗi wallude nyiɓol taye jannde nder janngirde jamanu.

Ho'oreeje kelme : jannde finaa-tawaa, kawtal yeewtol, sirya ekkitaaki, gaɗe reendooji e ko himɓe nawtortoo tan faro haala

Naatirka

Nder Afirka, taye jannde jannginol-ekkitaaki na yeɗa wakkatiiji kawrital gaɗe caka jannginooɓe e janngooɓe, caka janngooɓe ɓen, faro majje niɗɗo na fahma golle nde hen fuu nder gaɗal jannde : jannginooɓe ɓen na ngoni ɗon faa njanngina geɗel anndal, janngooɓe na tawaa ɗon faa ekkitoo. Alaama janngirdu ndun na walla ndellee gollal sanne nder ekkitaaki janngoowo on e wooɗɗeeji keɓte annde maako. Hanaa janngirdu tan woni nokkuure to janngoowo heɓata kibaaru heɓa caggal muuɗum jeytoo mo wuro, ammaa nokkuure gollal e ekkitaaki non.

Alaama ekkitaaki nder janngirde na ɗatol jannde ngol jannginoowo on siryii to wattata anndal, hadde to ngal o waɗata kawrital gaɗe he janngooɓe maako wakkati jannginol maako. Nder alaama ekkitaaki oo, eɗen ngoodi anndal ngal, jannginoowo on, janngooɓe ɓen e nawtorɗi ɗin. C'est donc pour cela que l'acte d'enseigner suppose :

- no waɗata ko anndal wartiree anndinoowal jannginteengal, kam woni no anndal ngal fonnirtee he ngal janngooɓe heɓa gollal janngoowo hoya ;
- no fukkinirta kulle lobbe (tagu, goontiral naa wooɗde..) ɗe nyiɓol anndal ;
- no waɗata ko wooɗde bi'aaɗum ɗum laatano teddinngol wooɗde ko heɓaa, fahmaa.

Nder gaɗe reendooji ɗen e ko himɓe nawtortoo tan faro haala nder ɗuuɗal Leyɗe Afirka fuu duu Niijeer ɓuri, himɓe ciryoo nden darna kawtal gaɗe e fijooji goonɗinal ɗi finaa-tawaa, wakkatiiji teddinaaɗi gaɗeteeɗi nde neɗɗaaku niɗɗo waylii (jooɗnde nder himɓe, addiini). Ce Niɗɗo oo hewtii to yiɗaa, o heeɓii ɗati goongaaji tabbintinooji baawɗe maako gaɗol reenndooji e ɗe himɓe.

Nder feccere Afirka tawaande hoɗorde-Sahaara anndina e ekkitoo darjaaji, woni waɗa faro reendo ngo gaɗal, heɓa hewta anndal nder kawtal gaɗe ngal kibaaru e yaage finaa-tawaaji. Iri sirya reendo oo na tuugii dow ɗati e alaamaaji feereeji he finaa-tawaaji ɗi hakkillo muuɗum'en ndewi sanne dow ekkitaaki nanngude aaytooɓe (Chan, C, *et al.*, 2019) he nayeeɓe (dow filla waaldeere duuɓi tawraande himɓe caahiiɓe wonndaa laatiinde maandinorde tawaaɗum nawtoraade e yarda mayre na tilsi nder anniyaaji lobbi fuu ɗi reendo).

Tayre meeɗen na haala ko daari ekkitaaki e yeewtol ko heɓaa nder Afirka, tuugotooɗum dow heeso sirya ekkitaaki na laatorii, nder janngirde finaa-tawaa e ɓeydoraaki yeeso kaanuki ki sirya on e bayle gonndaaɗe nder gaɗe janngirɗi. Nder Afirka, yeewtol nder janngirde finaa-tawaa feccere aranndeere tayre nden accanaa. Ce Kile keewɗe, iri jannde ndee na reendoore, ko taweede nder mayre woni enɗam e ballondirol.

Feccere ɗiɗabere nden wadda filla jannde geyye kaanuɗe tawaaɗe caka jannde finaa-tawaa a yeewtol ekkitaaki nder no wuurdude Afirka laatorii fuu anndiraande ko himɓe nawtortoo tan faro haala. Ko woni, yame ngaɗee dow darjaaji gaɗe yeewtorɗe e lennol majje he ɓeydoraaki yeeso janngirde to ekkitaaki waɗetee (Yerly, 2017).

Nder feccere tataɓere nden e feccere sakititтoonde nden, en heesoto yeewtol kaanungol waɗeede nder janngirɗi tawraaɗi janngooɓe ɗuuɗuɓe e paanol yeewtol nder jannde yalla na laatoo coortol ngoongawol kewtinoowol nufaaɗum geyyiingol he yeewtol finaa-tawaa Afirka.

I. Janngінol finaa-tawaa, gaɗe muulaaɗe nder darjaaji haalaaji himɓe

Moumouni (1967, p. 13-14) hollii maandorɗe kaanuɗe ɗee, ɗe jannde finaa-tawaa nder Afirka ɓaleeri, kollooje himɓe finaa-tawaa :

- teddinngol nder lenyol e nder reendo,
- alaama kawrital e jooɗdal,
- njogitaaki nawtorgol e hakkillo, ɗati jooɗdal,
- alaama nawtorteeɗo nder kujje keewɗe naa tawraaɗum baawɗe ɗuuɗuɗe,
- gaɗirol yaaɓannde heese heese he ɓamtaare tagaadi, jannde annde e hakkillo suka.

Himɓe Afirka, wakkati fuu nder dewondirol to kaaldol e ballondirol tawaa. Iri na golla finaa-tawaa ngaal waɗirta woni aardinol gaɗe maamiraaɓe tuugiiɗe dow goonɗinol e holaare nder kaaldol e gattol gaɗe ɗen nder ɗati teddinngol himɓe. Ngam majjum ko Caille, (2019, p.7)

aardini numre ndee : « Faro iri lenyi himɓe mawɗo mo Afirka Ɓaleeri, iri no ɓe ngaɗirta sirya reendo maɓɓe, na wanngina ko nanndaa nder algadara ɓamtaare risku, politik e himɓe to yottanoo fadde maral tuubaako, niɗɗo na tawa nder fannu jannde yoga maandinooje ɗe lenyi fuu kawti, ɗe lenyol hawti, bannginol ngol yeddinaaki to himɓe tawraaɓe finaa-tawaa to himɓe Afirka ».

I.1 Jannginol finaa-tawaa, alaamaaji feereeji darjinooji gaɗe himɓe

Taguuji lenyi ɗi nanndaa e sirya himɓe mareteebe ngoni kulle mawɗe pahmtinooje risku, ko haani noddiree jannde finaa-tawaa, ngam kayre tan non, inde yaagoo muuyɗe himɓe nder jaaɓe faro ɓamtaare ko himɓe nawtortoo tan faro haala.

Jannde finaa-tawaa nde Afirka na maandiniraa alaamaaji feereeji nay (Caille, 2019.) ji'itinooji pahmtinol himɓe e reendo he alaamaji feereeji jahdooje. Alaama arano on na ɗelkina mawngu reendo e no himɓe poti, darja dariiɗo nokku maandorde nder kawtal himɓe fuu, jiɗungal jooɗtaaki faa ɓooya.

Alaama ɗiɗaɓo na adi jannde finaa-tawaa hano maandorde darjinoore nawtorɗi e geyyol majji he goonɗinol ko daari hakkillo e anndal. Maraaɓe na teeddina yonkiiji nder hiiso maɓɓe e aduna tagiraaɗo nder muuyaaɗe to goolliroobe mo nawtortoo kulle na yoga himɓe ngaɗa kawrital gaɗe ngal.

Ko daarata alaama tataɓo on, waru faa o goonɗina ɗuuɗal gaɗe ɗe himɓe nawtortoo tan faro haala kolloowal baawɗe iri fuu e bayle majje.

Nayaɓo cakitittooɗo on na filloo dow ɓamtaare suka on nder tummbitere e reendo nden. Suka on na adaa hano niɗɗo mo reendo ngon fuu nawtortoo nder mawngu maako e ɓeydoraaki maako yeeso faro taddi e hakkillo. Hilngo himɓe fuu woni maandorde naatol maako nder himɓe e niɗɗo himɓe, ngam majjum ko « Teddinngol kokkaangol jannde nden woni ko himɓe fuu ngaddata mballagaaji muuɗum'en iri fuu, hano : gaɗal niɗɗo go'oto ngal mawɗo nder jannde suka fuu, ada yoga golle jannde nder wakkatiiji darnaaɗi e iri fuu, iɗum tawaa dow himɓe kokkaaɓe laawol naa tuggaaɓe, gollanooɓe dow innde e ko himɓe fuu » (Caille, 2019, p .8).

I.2 Nokkuure lenyol, yaabanɗe aranndeere to himɓe fuu kawtata ngolla

Lenyol Afirka na maɓɓitanoo suka on hano nokkuure (weeyo) to seyo innajum e baabajum woni hoolaare reenaare e jannde maɓɓitana gaɗe ekkitaaki ɗuuɗuɗe laawol. Suka on, nde debbo non naa gorko non na nder reenaare innajum ginan. Wakkati non mo

kawtal gaɗe ekkitaaki balloowal niɗɗo heɓa ɗon daa kujje nafooje ɗe finaa-tawaa reendo muuɗum darnoowo suka nder darnde to :

« Nder wakkati cukaaku aranndeejo on, diingal suka on fuu dow inna on ngal woni: o nyaamna o, o hilnoo he cellal maako: ɗum ɗaayaa niɗɗo wi'a ko suka Afirka na tergal ɓanndu inniiɗum hanaa tan ngam hano inniraaɓe fuu, debbo Afirka na maata naawɗum ko meemi suka on, ammaa duu ngam imo musina mo he enndu nde hen fuu, o molma mo, ɗaanina mo hadde maako, bammba o dow ɓaawo ».(Caille, 2019, p : 9-10).

Hilnaare feereere ndee, baaba on na hilnii he mayre, na ɗowti nde yahde ngam kam waɗata ko o naata himɓe, ko ɓuri duu, o gansitoo himɓe ngatta juuɗe nder nehdinol maako faro gaɗe kebbitooje keɓaaje he njogitaaki ko heɓaa. Janngoowo on jaɓa ko wi'aa dow ko hoyi, yardoo ɗowtol jannginooɓe ɓen he reenooɓe finaa-tawaaji. En nji'ii na wooɗiri ko ko saarooɓe ɓen adii diingal jannde suka on fuu, ɓe kokkitii mo yoga keɓtol ho'ore maako ngol o nawtortoo he ɗowtol nder haala, narral, yamiroore faro gi'iɗe e darnaaɗum yoga himɓe reendo ngon. Ngam majjum niɗɗo na haani fahma : « […] yala ngoonga fuu abba on naa inna on na ngaɗa golle jannginoowo, suka on duu, ɗe janngoowo ; jaɓol ko wi'aa to suka on seedataa he aardangal e hilnaare to mawɗo on. Abba on naa inna on na tilsi he maɓɓe, ɓe ɗowtol suka on, waɗa gollal reendo (gaɗol, geyye reendooji, ekn.), ngaɗa, o heɓa pinal maɓɓe aduna e kulle faro naatol maako sanne nder gaɗe ɗen (e foti, fonna ngol he semmbe maako) to gaɗe jooɗɗal. Abba on ekkititta suka jokolle on nden o ekkita kaayeejo on gollal muuɗum gorko, inna on duu janngina dewel ngel, kaden suka debbo on, kaaddi ko daarata gollal debbo e inna ». (Caille, 2019, p.10).

I.3 Jannginol finaa-tawaa : luuttol gaɗe luggiɗingol

Jaka, jannde finaa-tawaa yi'ii luutte gaɗe nder maral tuubaakooɓe, wakkati kalkuɗo tonkkondiral jooɗnde himɓe nder rafi yaagaade tabital himɓe e finaa-tawaaji (Ki-Zerbo, 1992). Hanaa gaɗe tan maral tuubaako wayli, ngal fikitii anndal maraaɓe, ɓe tilsini finaa-tawaa mo gaɗal ekkitaaki jaagotoongal ɗati aduna darnaaɗi (Akkari & Dasen, 2004). Himɓe Afirka na adunoo : « Janngirde e aduna na ngaɗa go'otel nder reendooji ɗi Afirka, laatiiɗe na ndarjina danyol, cukaaku e jannde to ɓuri fuu, mooyta kobraaku, ngo'otummbaaku e suuno » (Caille,

2019, p. xiii). Suka na risku himɓe fuu, nder reendo ngo gaɗe luurruɗe, baylotooɗe, ɗum woni ko binndooɓe ɓen mbi'i, he : « Dokke nawtorɗi e annde ɗe reendo ngo baawɗe jamanu» (Caille, 2019, p.58), kabirol jannginol maral tuubaako dow maggo woni. E ngam majjum, nder wakkati maggo arano, « Suka Afirka nder ɗowdi rewɓe woni (hano nii hadde teenaaki) » (Caille, Ibid. p. xiii) fadde muuɗum « tabbintineede nder reendo Afirka finaa-tawaa hano jawdi ndi himɓe fuu kawti » (Caille, p. xiii). Goonɗinol ngool gaɗungol suka on jawdi hawtaandi, saanga muuɗum ɗalaa saabe gollirde heyre innditiraande janngirde (lekkol).

II. Janngirde nder Afirka

Ndellee, golloowo saruusi maroowo on waɗii dabareeji e ɗati heɓa o janngina maraaɓe ɓen. Caggal keɓtol ko'e muuɗum'en, haaju jooɗina gollirde aarti maral tilsii dow Leyɗe Afirka. Heɓa anniya goonɗinaaɗo, dawranoowo oo jooɗoo, say ndarnen gollal, njahren ngal yeeso heɓa dow kawrital golle no ɗe poti fuu tawaaɗum geɗe sarti on na ngoni dow manngaaku ngu yi'inaaki. Himɓe Afirka ɓe hilngo muuɗum warti he huunde ndee mbaawataa njokkii, mballa gaɗe mawɗe ɗe tokkondiraa e ballondirol ngol fota kabiroowol bayle gaɗe nguurndam inniraaɗooje ɗe himɓe maraaɓe. Maroowo on sinnga janngirɗe e nokkuuje ekkitol dow innde tuubaakoori, waɗa himɓe ngoonɗina ko gaɗe lobbe non ɗe himɓe Afirka nji'itoyta nden ɓe ponna ɗe he baawal gonal maɓɓe.

Nder ko tokka ɗum, en kaalan dow anniyaaji taariikiiji faa kollen ɗume mbaawgu maral fikiti sanne, wayli tokkondiral himɓe tuugiingal dow goonɗinɗe e darjaaji finaa-tawaa. Janngirdu ndun njanngeten to iri sukaaɓe fuu tawaa, finaa-tawaaji e lenyi dawranooji kawtal kulle njaayri, to himɓe njahta faa njanngina, woɓɓe duu faa ekkitoo tan.

Gollal ngal jannginoowo anndiraa woni janngina (fahma ɗoo hano gollal gaɗowal ko niɗɗo annda huunde nafoore goɗɗo nder nufayeere ɗigginol baawɗe maɓɓe, waɗa ɓe ngonoo nder nder fannu darnaaɗo). Heɓa ko iɗum waɗoo, jannginoowo on nawtoroo gaɗal jannde tataɓal, kam ngal woni yeewtol ko heɓaa (gaɗal aranal woni sirya jannde nden, ɗiɗaɓal ngal, naatol gaɗe mayre). Nder gaɗal ngal janngirdu jamanu, janngooɓe ɓen etee go'oto go'oto, denno nder gaɗal yeewtol finaa-tawaa, Nayeeɓe wuro ngon etata janngooɓe ɓen.

II.1. Heeso taariiki

Nufayeere jannginol wakkati maral woni ekkita golloobe dawranteebe, ɓe saruusi ɓen heɓa maroowo on nawtoroobe nder nafaaji e nume muuɗum. Himɓe maraaɓe ɓen na ngoonɗini iri mbaawgu huccitannde wo'otere ndee ngam to maɓɓe, nder gaɗe tuubaakoori ɓe kaani ɓe njannginee e yoga iri himɓe njannginiree annde jamanu muulaaɗe e paanaaɗe faro ɓamtaare gollal e baawal. Ho'oreeɓe Afirka adaana paane ɗee hano laabi jannde fuu kanye ɓuri wooɗde faro jannde jamanu nde reendooji meeɗen, ɗe cayri lobbiri, ciryaaɗe dow darjaaji finaa-tawaa goonɗinɗe muuɗum dewal alalaaje.

Wakkati aarti maral saabake luutte (ɗe etee), wallii bayle (ɗe kolle), waylii nokkuuje kulle (ɗe pahmtinee), waɗii ngaska caka himɓe (ɗe pahmanee) (Bancel et Blanchard, 2003).

Hakkunde wakkati maral e aarti maral jannde finaa-tawaa anndii bayle. En kuccintina heeso meeɗen dow nokkuure saruusi laatinoonde fannu to maandinorɗe kaanunoo ngattee, dabareeji ɗin ndarnee, fuu duu anniyoo ko ɓuri waɗannde sanne himɓe Afirka. Miijo non waɗeteengo nder maandaa weltaare maɓɓe e gartirol hilngo maɓɓe faro ɓamtaare Leyɗe maɓɓe wakkati muuɗum, to sirya reendo mo walaa fuu maanaa. Kawtal gaɗe nguurndam himɓe Afirka, ngal miijo, ngal anniya ngoni gaɗe darjanteeje to maroowo on hano ɗe ngaɗantaa dabare ɓamtaare. Nokkuure jannginol ɓamtake saabe gaɗol janngirɗe arane.

II.1.1 Nokkuuje ɗiɗi kaandinaaɗe : jannginol annde e jannginol ekkitol gollal nder jannginol finaa-tawaa

Jannginol annde na tuuginoo dow algadaraaji ɗiɗi (Caille, 2019) :

- algadara arano on na holla ekkitaaki kin faro nguurndam lenyol e reendo to fijirdeeji finaa-tawaa, kettinanaaki nayeeɓe, ji'itol fuɗngooji, nguurndam dewal faro addiini e heeferɓe ;
- algadara ɗiɗaɓo on, ɗon woni to ekkitaaki kawtal ɗati e fijooji nawtorteeɗi nder dewal goonɗinaangal, tawaaɗi kile keewɗe na golle daarooje yeewtol ngol himɓe fuu ngaɗata nder ɗowtol e ley korol nayeeɓe heɓa neɗɗaaku niɗɗo hewtee (kaayeejol, hayaagol hano tawee yottake aardaaki reendooji).

Jannginol ekkitol gollal, paanol muuɗum woni :

- puɗɗol ekkitaaki gaɗe ndemri (tokka saarooɓe e/naa afo'en, ekkitoo demal nder gese) e marol d'élevage (oora naa hilnoo bisaaji) ;

- puɗɗol ekkitaaki hano baawɗe e gaɗol kulle wahilde caggal taskaaki e pinal, gollal teenagal, gargasaaku e canyol.

II.1.2 Dabareeji yeewtol nder algadaraaji ekkitaaki finaa-tawaa ɗin

Haanaa njeggiten darɗe lenyol, himɓe e reendo faro jannde nder Afirka. Nokkuuje tati ɗee na ngoodi darnde nde himɓe he aardangal sirya kolloowal manngaaku niɗɗo fuu faro sifa duuɓi e darja maako nder reendo. Ndagu fuu nii, keɓaaɗum ɗum nder ekkitaaki na tawaa nder nokkuure nde himɓe fuu e yeewte majje (tabbintinol neɗɗaaku caggal gaɗal gi'iniingal nder kawtal gaɗe to mohen fuu hollata ko waawi) mbinndaa nder dewtere finaa-tawaa. Nder wuurdude jannde jamanu, go'oto go'oto yeewtol ngol adirta.

Nder reendooji Afirka, walaa sirya darnaaɗo nder binndi ko daarata tabital haalaaji tawraaɗi nume, annde darnaaɗe e goonɗinaaɗe (Akkari & Dasen, 2004). Ammaa ko ɓuri, finaa-tawaa mo ɓamtaare annde haalaaji non, tuugiiɗe dow darjaaji, hanaa ɗati lammbinaaɗi e ɗi laabi darnaaɗi hano nder jannginol jamanu. Ndellee eɗen mbaawi ngaɗi nanndi yeewtol ko heɓaa nder alluwa kaa:

Alluwa1 : Nanndinol yeewtol

Fannuuji	Loowdiiji
Sirya reendo	Aardangal e no peɗe lenyi he laamaaki nokkuure ngollirta
Poonnditol darjaaji reendooji	Limto darjaaji reendooji e naatol maɓɓe nder laamaaki nokkuure
Ceennditol darjaaji reendooji finaa-tawaa	Limto annde nawtorteeɗe tan faro haala e pahmtinol loowdi majje
Pahmtinol kawtal ɗati e fijooji	Sirya ɗati, fijooji e laabi darnaaɗi manol baawɗe sukaaɓe jokolɓe gattaaɓe nder puɗɗol ekkitaaki
Tabbintinol keɓaaɗum	Pahmtinol laabi darnaaɗi ɗi yeewtol nder sifa fannu e algadara ekkitaaki annde nawtorteeɗe tan faro haala
Sirya fijooji finaa-tawaa e tabbintinol neɗɗaakuuji	Darjinol e annditol ko himɓe fuu kawti faro baawal naa algadara ɓamtaare kokkaaɗo.

II.1.3 Janngirdu, gollirde jannde

Janngirdu woni nokkuure lobbere to himɓe njahta pilo kabaruuji heɓa ngolla e ekkitoo. Nder alaama oo, himɓe Afirka na tawaa yeeso tawaangal kesal, tawaaɗum tiirre ɗen na tawaa dow njaayri ekkitaaki, nanndiiji jannginol, geyye he jannginoowo, kawte yeewtol ekkitaaki, sirya

fuu kaanduɗo aadi ngoongaajo e baylol kawtal pine, goonɗinɗe e darjaaji himɓe ko daari reendo.

Iri sirya alaama jannginol oo na jokkondira bannginol njaayriiji kesi (Perrenoud, 1999) burtinaaɗi he siri jannde darnaaɗo e jannginoowo ciryotooɗo alaama jannde nden ɗon daa, nde fedde caahiiɓe ɓe finaa-tawaa. Janngirdu ndun laatoo nokkuure to kawrite gaɗe janndeeji ɓamtotoo nder nawtoraaki anndal feereyal **(**Chevallard, 1992). Anniya baylol oo na tilsina fedde janngirdu nden ponnol he golle ciryotooɗo golle ekkitaaki ɗe jannginoowo, baawɗe annde-janndeeji e naatol janngooɓe ɓen nder golle ɗen sanne nder gaɗol golle ɗe ɓe kokkaa. Nder sabiiliiji ɗin fuu, hawju e sirya janngirdu hannden ndun waɗii bayle luggiɗiɗɗe e cii'anɗe ponnol he ko waaɗooɓe jannde Afirka ngaɗi. Acca jannde finaa-tawaa, waɗa gaɗe kese poonnditooje e paanooje ekkitaaki darnaaki laatinoonde say nde jannginee ginan ko heyre nden fuɗɗee. Niɗɗo na fahma ngam : « Numre sirya on na ɓeyda darnde darjantere, inde semmbinɗini dow jooɗinol ko wallaata golle ɗen ngaɗa, ingol foonndita golle ɗen e kawrital gaɗe » (Perrenoud, 1999, p. 540). Ko ɓuri kawtal pine, goonɗinɗe e darjaaji, na wooɗi duu niɗɗo yama ho'ore muuɗum se :

> « Niɗɗo na waawa, faro jannde, teddina anndal hawju janngirdu naa njaayri-wakkati ekkitol hano kaanduɗum golloojum, laawol kaandungol, pakati kibaaruuji anndinaaɗi balloowo, waɗa taye jannde jannginol-ekkitaaki ngaɗoo, walla gaɗe ɗen jokkondira he yoga jahrol majje yeeso tawee muraaki, waɗa diranɗe kaanuɗe nder ekkitaaki kin » (Perrenoud, Ibid., p. 541).

Nokku hawju janngirdu nder gaɗe janndeeji jannginoowo na miijee ko niɗɗo na lamndoo sirya e gollal yeewtol ko heɓaa nder ekkitaaki kin.

III. Yeewtol ko heɓaa nder taye jannde ɗe jannginol-ekkitaaki nder Afirka

Nder Afirka, anndal yeewtol wanaa gaɗal laaɓungal darnaangal he annde, laatiiɗum ko gollirde ko binndanɗe ndawranta. Yeewtoo nder jannde finaa-tawaa woni darnol kawtal himɓe ngal kaaldol e annditol darja ɓii-aadama. Numre nanngondirol e ballondirol reendooji finaa-tawaa Afirka aardini. Maandinorgal finaa-tawaa ngal accaama lay, ngol agijame luutti ngal. Yeewtol agijame gaɗal jannde $3^{aƃ}$ nder tayre jannde jannginol-ekkitaaki (caggal sirya on gaɗol golle jannde ngol). Eɗen ndeki gite dow iri yeewtol ɗiɗi nder alluwa leyiya kaa heɓa njanngen kaden lennanɗe kaanduɗe.

Alluwa 2 : Iri yeewtol

Yeewtol nder jannginol finaa-tawaa nder Afirka	**Yeewtol nder jannginol hannden nder Afirka**
Darɗe fuɗɗari	

Darannde e neɗɗaaku nder reendo	Keɓol anndal-waɗa darnaangal
Muulanɗe	
Darjaaji himɓe	Ko gollirde
No siryaaji ɗin ngaɗortoo	
To lenyol e to himɓe	To janngirdu ndun
Lenyol he himɓe reendo ngon sifa sirya reendo on	Janngooɓe nanngude kaɗi bannginaaɗi (kaalaaɗi)
Jaaɓanɗe kaanuɗe ngolleede	
Yamiroore nayeeɓe	Sirya jannde nden
Sirya ɗati e fijooji	Gaɗol golle jannde nden
Fijooji ɗi annditol e tabbintinol ko heɓaa	Yeewtol ko heɓaa

Nder alluwa kan, yeewte ɗiɗi ɗen na ceedi nder kawtal gaɗe jannde ngal e laabi jannginirɗi nawtoraaɗi ɗin. Nder nokkuure jannde finaa-tawaa, ko himɓe ɓuri aardinde ngoni kaaldol e tabbintinol ngol himɓe fuu kawti ngaɗi darnaaɗe nder hawriinde mawnde. Yeewtol gaɗe nder janngirdu, faro yame binndaaɗe ɗe ngaɗirtee he kilee inndirteeɗo kokkaaɗum. Ngoonga yeewtol ngol laabi e ɗati na waru non ngam janngoowo na haani ɗowta janngoowo on nder gollal jannde ngal. O filoo o yi'ita saɗormaaji maako faa o walla on yi'ita dabareeji kaanuɗi nder ekkitaaki makko (maako). Yeewtol non gaɗeteengol wakkati e timmorde ekkitaaki gollal fuu. Nder anniya gooɗom, yeewtol na loomta darjaaji (Perrenoud, 1999):

- to janngoowo, ingol gollana ɓeydoraaki muuɗum yeeso faa yottoo algadara mawɗo, seenndira baawɗe e laafuɗe muuɗum, hooyi algadara (fiitoo jannde janngirdu), wurtoo jannde (burtinol), hokkee sertipika naa ɗerewol timmirgol jannde ;
- to janngoowo, ingol woni gaɗal jannde faro ngal, ɗatol darnee, o janngina janngere tokkoore, o yamira golle kese, o daaritoo dabareeji ekkitaaki makko nden o daaritoo no yeewtol ngol waɗirtoo. Golle ɗe janngoowo yamiri ɗen na yuwidi taye jannde, piɓondirooje janngoowo he gollal. Anndal gollal ngal na kabira he maggal numre nde ɗatol, nde wanaa non, na tilsi to janngoowo, o waɗa golle ekkitaaki ;
- to saarooɓe, wakkati on nii to ɓe kaalantee dirande ɗe suka on waɗi naa waɗaay, fuu duu ɓe pahma ɓeydoraaki yeeso kawtal gaɗe ekkitaaki makko.

Jannde finaa-tawaa na darni yeewtol nder maandorgol diidaangol faro tabital jooɗnde nder himɓe ngol maandeeji paanooji reendo faro jottaaki kawtal gaɗal tawaaɗum say dirande ɗen e wuneeji ɗin tabintinee. Kawtal himɓe ngal woodi laawol ada adaangal nder hikkilantaaku

suka oye haandi he sifa golle naa baylol neɗɗaaku faa wadda mballaga muuɗum ko daari ɓamtaare risku reendo wuro ngon. Suka on adee hano ɓii-wuro ammaa hanaa suka wuro. Laawol reendo ngool na hokka lenyi ɗin dabare jannginol sukaaɓe maɓɓe nder yaage dartiiɗo mo darjaaji ɓiɓɓe-aadamaaɓe. Ngam nder gi'iɗe waɗi ko miɗon njannga joonin yeewtol nder janngirɗi tawraaɗi janngooɓe ɗuuɗuɓe.

III.1 Yeewtol ko heɓaa, ponnanɗe ɗeye kaani nder janngirɗi Afirka ?

Yeewtol na gaɗal jannde ngal ɗe tilasiije tawaaɗe kanye ɓuri darja nder janngino e ekkitaaki. Gaɗal jannde $3^{aɓ}$ ngal jannginoowo caggal sirya on e gaɗol jannde nden. Ingal maɓɓa golle janngino /ekkitaaki ɗen, ingal alaamaaji barke ɗin. Yeewtol ngol na aayta ndellee hano gaɗal tilasiyal, ngal hammbataake nder taye jannde janngino-ekkitaaki. Ingal suuli janngino ɓen sanne tawaaɗum na diingal e gollal teddinaangal baawuɗe nafude gollal maɓɓe jannde.

III.2 Yeewtol ɓeydoowol hano coortol heɓa jokkondira yeewtol he finaa-tawaa Afirka

Iri yeewtol na woodi sanne, nder Afirka, ɗiɗi tawaa nder taye jannde janngino-ekkitaaki nder janngirɗe e nder gollirɗe ekkitol golle. Yeewte ɗen ngoni yeewtol ɓeydoowol e yeewtol kawral (agijame). Aranol ngol ɓuri waɗeede, gaɗeteengol caggal ekkitaaki dartiiki ki janngoowo waɗi nder nawtoraaki annde to keɓtol maako lammbintee, o sifee, ngol yahra mo nder janngirdu mawndu. Ingol nanndi baa limto baawɗe keɓaaɗe. Yeewtol ɓeydoowol na waɗa janngino wo fahma darnde janngoowo faro nufayeere hokkaande. Ingol walla janngino wo yi'a yala siri jannde wakkati on na haani waylee naa haanaa, ingol wi'a janngoowo on toye tawaa faro nufayeere nden. Yeewtol ngol na walla duu janngoowo on fahma toye o tawaa nder kawtal gaɗe jannde janngino-ekkitaaki, na miijee ko say niɗɗo tasinii faro anndal daaroowal kawte gaɗe no ngal heɓirtee heɓa wartira hakkilantaaku janngoowo dow dabareeji ɗi o gollirta, ngoongaaji/ɗi semmbe e ɗi kanaaɗum : waɗa miijo ngoongaajo dow gollal muuɗum (Shahvali et Zarafshani, 2002). Yeewtol ɓeydoowol waɗataakenaa wakkati jannde ekkitaaki. Nufayeere maggol woni ngol anndina janngoowo on faa huuɓa, to haani, janngoowo on fahma to wonani nufayeere nden e saɗormaaji ɗi o yi'ata ; ammaa duu ingol habira jannginoowo on duu no janngooɓe ɓen ngoni na keɓira jannginol makko, ko wallata mo o foonndita ngol. Ingol laatii feccere tawaande nder ekkitaaki, ingol habira jannngoowo ko wallata mo o ɓeydoroo yeeso, jannginoowo duu darjina gaɗe muuɗum halalaaji. Ɗatol non faro poonnditol geɗe haala tawaaɗe janngooɓe keɓaa ɗiggini ; dow innde ndee, na haani ngol jeyti ho'ore maggol faro jukkere fuu ko ngol siini waɗude, ngol walaa fuu innde.
Nder gaɗal anniyaangal ngaal, na haani himɓe ada yeewtol ɓeydoowol hano coortol tukkinoowol himɓe keɓte lobbe heɓa jokkondira yeewtol he finaa-tawaa Afirka.

Nder Afirka, min taykake ko yeewtol na tuugii dow no waɗortoo faro kaaldol, ballondirol e nanngondirol nder gaɗe. Ɗume waɗi ko yeewtol na waawa fonna he tabite reendooji he mareteeɓe. Nder alluwa tokkoowa kaa, miɗon kolla alaamaaji yeewtol ɓeydoowol nder noorol aranol, nder noorol ɗiɗiɓol dabareeji ponnol faro geyyol he gaɗe finaa-tawaaji.

Alluwa 3 : alaamaaji e dabareeji ponnol yeewtol

Alaamaaji yeewtol ɓeydoowol	Dabareeji ponnol kaanungol no Afirka wonntiri (waɗa janngirde nokkuure nawtorɗi janndeeji).
Fahma darnde janngoowo faro nufayeere hokkaande	Siryoo nden ɗowta janngooɓe ɓen nder gaɗol pincitanɗe heɓa anndita wuro maɓɓe, taariiki makko, riskuuji makko e fuu duu gollal ngal janngooɓe ɓen mbaawi waɗude faa ɓe naata nder golle ɓamtaare wuro maɓɓe. Iɓe mbaawa eteede dow baawal maɓɓe gaɗol pincitaaki e anndinol keɓte ɗen.
Wayla dabareeji jannginol-ekkitaaki	Darjina gaɗe ɗe himɓe nawtortoo tan faro haala nder ko daari annde jooɗnde himɓe, bahdiiji haala fijooji e finaa-tawaaji. Janngooɓe na mbaawa eteede dow ceenndirol finaa-tawaa Leydi e gaɗol limto gaɗe lobbe ɗe jooɗnde himɓe.
Wakkati ekkitaaki waɗetee	Siryoo annde ɗe himɓe nawtortoo tan faro haala nden tummba o nder siriiji janndeeji ɗi keyɗintinal jannde nder nawtoraaki Ɗemle Leydi hano koytinirɗum jannginol : etu janngooɓe tuugoytaakonaa njuuraaki wuurdude faa limto gaɗe ɗe himɓe nawtortoo faro haala tan ɗen ngaɗee, gollol majje, nder janngirdu
Na anndina janngoowo dow ɓeydoraaki muuɗum yeeso e saɗormaaji ɗi yi'ata	Waɗa dewtere baawɗe e yeewtol annde jooɗndeeji himɓe. Yeewtol ngol tuugoytaakonaa dow nokkuuje annde e janndeeji kawrondiraaɗi.
Na habira jannginoowo dow no janngooɓe ɓen ngoni na keɓira jannginol makko, ko wallata mo o foonndita ngol	Joyyina ɗati ɗowtol e moyyinol jannde Mettre en place. Nder hawriindeeji daarooji janndeeji, jannginooɓe ɓen miijoto, ndaara no ɗowtol janngooɓe ɓe saɗormaaji waɗortoo. Janngooɓe ɓen na mbaawa waɗeede peɗe faa ɓe njamira jannginooɓe saɗormaaji jannde ɗi ɓe nji'ata.
Ingal naata nder kawte gaɗe anndal wakkati caggal gaɗol gollal ngal	Darna wakkatiiji heɓa himɓe naata nder no janngirde nden woni na gollira e hawju mayre. Naatol saarooɓe janngooɓe ɓen nder golle ɗen na walla ɓe miijoo ko yahrata janngirde nden yeeso nokkuure nde nawtorɗi janndeeji. Janngooɓe ɓen na mbaawa eti naatol maɓɓe

	nder golle ɗen e gollal saarooɓe faro peɗe hawju janngirde nden.
Waɗa janngoowo laatoo kawjotooɗo moyyinol ekkitaaki kin, walla mo o hawjoo boofi e wuneeji makko	Darjina ekkitaaki dow innde ho'ore muuɗum sikan na tawaa nder gaɗe ɗe himɓe nawtortoo faro haala tan. Janngooɓe ɓen ciryoo are ɗe kawtal haalaaji ngoongaaji. Janngooɓe ɓen na etete faro semmbe baawɗe maɓɓe nder kawtal haalaaji ngoongaaji. Iɓe mbaawa duu eteede dow hawju e moyyinol boofi

Alluwa kan na anndina en dow alaamaaji gaɗotooɗi ɗi ponnol yeewtol ekkitaaki e no adirten nder gaɗe jannde finaa-tawaa faa ɓeydanen gaɗe hannden nder janngirdu.

Buurdude riskuuji-reendooji e finaa-tawaaji ɗi Afirka na hokka wakkatiiji feereeji keewɗi ɗi ekkitaaki e darjinol gaɗe. Niɗɗo na yi'a wooɗde ko coorti e dabareeji na ngoodi. Say ɗi ngollee nder alaama kawrital gaɗe janndeeji gansitittooɗi jannginooɓe, ho'oreeɓe janndeeji, saarooɓe janngooɓe he janngooɓe hadde riskuuji Leydi e anniyoo tummbol jannde e gollal ngal barke nder siriiji jannde. No wakkati feereejo non, nootoo haajuuji ɓamtaare risku-reendo wuurdude nden nder paanol jannginol ngol faro ekkitol golloɔɓe kaanduɓe ngaɗa gollal ndemri-marol heɓa mballa darjinol riskuuji halalaaji ɗi wuurdude nden. Nder anniyaaɗum gooɗom, na wooɗi faana siriiji jannginol heɓa wartira hakkillooji nden maɓɓita hakkillo suka on faro darjinol golle juuɗe. O laatoo kaden gaɗoowo keyɗintinal jannde darjinoowal riskuuji e jawdiiji. Cakitiikoy kooy na mbaawa holleede nder nokkuuje jannde ɗee :

-dewtere baawɗe nden heɓa darna golle ekkitaaki ho'oreeje, baawɗe ɓamteteeɗe, nokkuuje to golle ɗen ngattee, iri taye jannde njogitaaki e yeewtol kawrondiraaɗum ;

- dewtere baawɗe jannginol ekkitaaki e yeewtol heɓa darna nokkuuje annde ɗen, janndeeji kawrondiraaɗi ɗin, hawtummere e no yeewtol ngol waɗortoo.

Miɗon ŋeetini dow dewte baawɗe ɗee, ngam ɗuuɗal janngooɓe nder janngirɗe ɗen woni nii na ɓeydoo faa iɗum humpinii.

III. 3 Noye yeewtol ngoongawol waɗirtee nder janngirɗi ɗi janngooɓe ɗuuɗuɓe

De Jomtien (Bannginol ngol aduna dow jannde nde himɓe fuu, hitaande 1990) nder kowal gaɗal ngal Daakar (heɓa nootoo haajuuji janndeeji tabitiɗɗi, hitaande 2000), Yoga Leyɗe Afirka ngaɗii golle teddinaaɗe faa ɓamta fuu duu naatol janngirde ɓuri. Ɗum wanngaana gilla wakkati janngirɗi ɗi janngooɓe ɗuuɗuɓe, fuu duu nder janngirde hannden oo ɓuri. Jannginooɓe na tawaa yeeso janngooɓe ɗuuɗuɓe nder rafi annal ɗiggungal faa ɓe kawjoo

janngirdu ndun e sirya yeewtol ko heɓaa. Yeeso ngoonga oo, na wooɗi niɗɗo yama ho'ore muuɗum noye moyyinirten dadareeji e baawɗe jannginol heɓa mballen janngooɓe ɓen ekkitoo, janngooɓe ɓen duu yeewtoo jannde janngooɓe nden heɓaa. Janngooɓe ɓen na kaani ndaaritoo no ɓe ngaɗirta jannginol ngol e laawol jannde ngol ɓe nawtortoo nder gaɗe janndeeji maɓɓe (Prosser et Trigwell, 1999). Miɗon tewta dabareeji ɗii faa min ngaɗa yeewtol gaɗal nder caawondirol.

III.3.1 Gaɗe kese ɗe jannginol (janngina iri no gooɗom)

Hannden oo, na woodi iri nanndiiji kesi ɗi jannginol kokkooji himɓe laabi njanngina iri no gooɗom, ekkitaaki iri no gooɗom, yeewtol iri no gooɗom faro ɗatol jannginol kesol aardingol aadi janngooɓe, keyɗintinol gaɗe janndeeji, ɗuuɗal iri yeewtol e nawtoraaki kawtal dabareeji ɗi hawju, sirya e saruusi faro baawal (Chamoux,1986). Miɗon njamira dabare oo Miijoo-Weefondira-Saawondira baawuɗo fonneede he ɗuuɗal janngooɓe nder janngirɗi. Imo tuugi dow ɗati e no ɗum gollirta[8] :

- Ɗatol

Dabare « Miijoo-Weefondira-Saawondira» na waɗa non heɓa walla janngooɓe ɓen fuu ada aadi nder kawtal ekkitaaki gi'iniingal nder fedde mawnde. Janngooɓe ɓen na kaani miijoo saɗorma naa yamol ko daari niɗɗo go'oto heɓa kaden weefondira keɓte maɓɓe to janngoowo naa janngooɓe ɗuuɗuɓe, caggal majjum to fedde mawnde.

- No gollirta

Seenndira nokkuuje ho'oreeje, teddinaaɗe naa anndaaɗe hano cattuɗe ɗe jannginol.

1. Waɗa yamol nden yama janngooɓe ɓen mohen maɓɓe fuu miijoo (Miijoo**)** nder wakkati daɓɓo. Na waawa laataade na wooɗi, wi'a ɓe mbinnda keɓte maɓɓe heɓa ɗum walla ɓe nawtoraade ɗati binndi.
2. Yama janngooɓe mbeefondira keɓte muuɗum'en he gonndo naa fedde famarde (Weefondira) nden ɓe njardondira dow keɓtol go'otol kawtaangol.
3. Yama fedde mawnde nde ɗiɗɗiɗo dow keɓte maɓɓe kawtaaɗe (Saawondira). Jannginoowo na waawa hawjii yaaɓannde ndee faro yamol muuyuɓe kaala nume muuɗum'en naa ɓe ceenndiro ɗiɗɗiɗo niinii.

[8] http://www.cedip.developpement-durable.gouv.fr/IMG/pdf/Fiches_methodes_animation_cle29d6dd.pdf Consulté le 10/03/2019

III.3.2 Iri ekkitaaki kesi (ekkitoo iri no gooɗom)

Ko daari iri iriiji kesi ɗi ekkitaaki ɗin, hakkilantaaku na haani rewnee faro nufayeeje ekkitaaki tewteteeɗe e dabareeji jannginol ciinaaɗi. Ndellee yeewtoo ekkitaaki, na woodi sanne miijoo ngoongaaji e lennooje caka algadaraaji tati ɗii : 1) Nufayeeje ekkitaaki 2) Golle janndeeji 3) Dabareeji yeewtol

1) Nufayeeje ekkitaaki : Caggal jannde ndee, janngoowo na haani annda naa annda-gaɗal ? Nanii no nufayeere ekkitaaki winndirte : « Caggal jannde ndee, janngooɓe na kaani + gollal gaɗal ngal dabare Bulum ».

2) Golle janndeeji : gollal ngal naa golle ɗeye ngaɗan-mi heɓa janngooɓe ekkitoo ? Iri dabare oye nawtortoo-mi ko jannde nden waɗa ?

3) Dabareeji yeewtol : noye yeewtortoo-mi ekkitaaki kin ?

III.3.3 Iri yeewtol kesol (yeewtoo iri no gooɗom)

Yeewtol ekkitaaki janngooɓe na tawaa nder kawtal gaɗe jannginol/ekkitaaki. Heɓa kawtal ngal waɗa semmbe dartiingal, ɗatol jannde ngool na waawa walli dikter :

- waɗa alaama ekkitaaki tuggoowo janngoowo heɓa o timmina gollal ;
- wakkati gaɗol gollal, janngoowo na haani fergoo ;
- heɓa o yaaroo fergere ndee, imo hokkee gonngi e kawtal tilasiiji e nawtorɗi ;
- waɗa nawtorɗi ɗin pijiree dow tilasiiji e nawtorɗi ɗin, janngoowo « hiisoo » he ho'ore nden waɗa anndal kesal : nufayeere ekkitaaki ;
- nde anndal ngaal yi'itaama, ingal waawi nawtoreede nder gollal.

Timmirka

Taye meeɗen na wadda kulle ɗee ko daari jannginol e curanɗe jannde keɓeteeɗe. Jannde finaa-tawaa e kawtal gaɗe ekkitaaki ngoni pine ɗiɗi kollooje sirya e no reendooji Afirka ngollirta (Akkari et Dasen, 2004). Himɓe, nder gaɗol jannde muuɗum'en naatii nder laabi ɗi kaaldol, ballondirol e nanngondirol. Ɗati reendooji e iri ɗuuɗal lenyi ngoni tuugorɗe darnooje dabareeji ekkitaaki nder Afirka.

No waɗortoo e nokkuuje yeewtol ɓooyii ngalaa na njahda he gaɗe ɗe himɓe nawtortoo tan faro haala luggiɗiɗɗe muulaaɗi nder ko adaa hano jelogal e maandorde Afirka.

Min cii'ake min keesoo nokkuuje e gaɗe jaaɓinaaje ngam maroowo on na tawaa ɗon nder kawtal gaɗe jannde pikitoowo ko himɓe Afirka mbuuri fini fuu.

Tayre nden janngii taye jannde ekkitaaki nder Afirka to gaɗe finaa-tawaa he tilasiiji e riskuuji maako tawaa, tawraaɗe perge goongaaje heɓa niɗɗo heesoo dabareeji yeewtol, kaanuɗe njahda he ɗe jannginol. Min paanii miijooji ɗin dow darjaaji jannde finaa-tawaa e geyye mayre he yeewtol ekkitaaki tuugiiɗum dow semmbe janngoowo go'oto go'oto nder janngirde hannden oo. Ko heeso ngon holli nder timmirka muuɗum woni ko yeewtol jannde na waawa lennee nder kawrital gaɗe janndeeji darnoowal geɗe yeewtol nanngude gaɗe ɗe himɓe nawtortoo faro haala tan e heeso darnde darjaaji ko ɗi kabirta. Ndellee, pahmen ko tayre nden, nder gaɗol mayre nde waɗi lamndaaki fuu duu dow laabi ponnol e tokkoojum ko daari bayle nder gaɗe jannginol. Keyɗintinal jannde kam ɓuri hano gaɗol limto nawtorɗi ɓuruɗi yahdude he ngoongaaji reendooji anndinooji golle jamiraaɗe ɗe janngooɓe he pahmtinol yeewtol ekkitaaki dewungol faro keɓtol ho'ore muuɗum, ballondirol e nanngondirol, darjaaji tati heɓa nyiɓa niɗɗo naatoowo himɓe e dartiniiɗo faro risku (Remillard, 2010). Miɗon maandina ko jannde adaay alaamaaji ɗiɗi kaanunooɗi njanngee : baawɗe ɗe janngooɓe hannden oo tawraa dow jannde finaa-tawaaji nden e annde ɗe himɓe nawtortoo faro haala tan faa itta nder majje nawtorɗi :

- baawal gollirɗe ɗe ekkitol janngooɓe heɓa kamɓe duu ɓe ekkita janngino oɓe ɓen, ngartira hakkillooji muuɗum'en he gaɗe reendooji faro maandinorgol nder nyiɓol taye janndeeji e nder yeewtol ekkitaaki.

To ɗum tawaa

Akkari. A & Dasen. P.R. [dir] (2004). De l'ethnocentrisme de la pédagogie et ses remèdes. Pédagogies et pédagogues du sud. Paris : L'Harmattan.

Bancel, N., & Blanchard, P. (2003). Avant-propos/Culture post-coloniale: le temps des héritages. Nous, 1871(1931).

Caille, F. (2019). L'éducation en Afrique.

Chamoux M.-N. (1986). « Apprendre autrement ». In P. Rossel (dir.), Demain l'artisanat ? Paris : PUF ; Genève : Institut universitaires d'études du développement, p. 209-235.

Chan, C., Embi, M., & Hashim, H. (2019). Primary school teachers' readiness towards heutagogy and peeragogy. *Asian Education Studies, 4*(1), 11-21. doi:http://dx.doi.org/10.20849/aes.v4i1.602

Chevallard, Y. (1992). Concepts fondamentaux de la didactique : perspectives apportées par une approche anthropologique. Recherches en Didactique des Mathématiques, 12(1), 73-112.

Dasen, P. R. (2004). Education informelle et processus d'apprentissage. In A. Akkari & P. R. Dasen (Eds.), Pédagogies et pédagogues du Sud (pp. 19-47). Paris : L'Harmattan.

Ki-Zerbo, J. (Ed.). (1992). C0111pagnonsdu soleil. Paris: Fondation pour le Progrès de l'Homme - La Découverte - UNESCO.

Marin, J. (2000). Une éducation appropriée aux peuples autochtones d'Amérique latine. ln P. R. Dasen & C. Perregaux (Eds.), Pourquoi des approches interculturelles en sciences de l'éducation? (pp.261-280). Bruxelles: DeBoeck Université.

Mohamed Sagayar, M. (2011). Action du professeur et pratiques de formation : analyses en classes de cours préparatoires et dans une cellule d' animation pédagogique, dans le contexte du Niger. These en Sciences de l'Education, Université Rennes 2, Rennes, France.

Moumouni, A. (1967). L'éducation en Afrique, Paris, François Maspero. 399 p.

Perrenoud. P (1999). « De la gestion de classe à l'organisation du travail dans un cycle d'apprentissage »/ Revue des sciences de l'éducation, vol. 25, n° 3, p. 533-570.

Prosser, M., & Trigwell, K. (1999). Understanding learning and teaching: The experience in higher education. London: SRHE/Open University Press.

Remillard, J. (2010). Modes d'engagement : comprendre les interactions entre les professeurs et les ressources curriculaires. In G. Gueudet & L. Trouche (Eds), Ressources Vives, 201-216. Lyon/Rennes : INRP/Presses Universitaires de Rennes.

Shahvali. M & Zarafshani. K. (2002). « L'utilisation des techniques d'évaluation participative dans les zones rurales comme stratégies métacognitives pour développer les savoirs autochtones : une étude de cas », Revue internationale des sciences sociales n° 173, p. 453-459.

Yerly, G. (2017). Évaluation des apprentissages en classe et évaluation à grande échelle : quels sont les effets des épreuves externes sur les pratiques évaluatives des enseignants ? Mesure et évaluation en éducation, 40(1), 33–60. https://doi.org/10.7202/1041003ar

Ceedorgol : 8

Banndol nder jannginol e ekkitol ɗemɗe-finaa tawaaji to janngirde Afirika: risku ndesaa njeggitaangu

Amadou Saibou Adamou

Ndaɓɓa :

Winndannde nden no haala dow banndi adaaɗi binndanɗe e gaɗe jeyaaɗe he reendo baaweteeɗe nawtoreede se adaama faro annde jannginirɗe nder janngirɗi ɗemɗe Afirika. Ngonuɗe tohen fuu nder haala e faa nder binndi nder Afirika, ɗee binndanɗe daɓɓe e ɗe nate, gaɗaaɗe faa woodi nder ɗemɗiyankaaku e loowiiɗe nder finaa tawaa, ko haayɗinii ɗe ngalaa nder siryaaji jannde e ndelle ngalaa no golliree nder janndeeji janngirde Afirika. Jeggitol ngol no yi'inii. Winndannde ndee tewtoore laawol jannginirteengol (ngol waɗaama anndal jannginirgal seeɗa) ngol anniyake hiinyude laabi ɗi banndi ngoodani janngirde jamanuure ngam jannde sukaaɓe, ɓuri duu fuu faa ɗemɗe finaa tawaaje njanngee. Caggal hollude nokkuure e gollal banndi nder reendooji Afirika, winndannde nden no darni ɗi hano tuugordi e hano nafooji ngam jannginol ɗemɗe-finaa tawaaje ; no ɗum ɓuri waɗoraade fuu, hantirde majjum, winndannde nden no holla laabi gaɗe ngam jannginol-ekkitol mbinndankoy njardaakoy kooy nder janngirɗi ɗemɗe Afirika.

Ho'oreeje kelme : banndi, jannginol-ekkitol, ɗemngal-finaa tawaa, gonanɗe ɗemɗeeje, anndal jannginirgal.

Naatirka

Banndi ɗin ngaɗaama naa ngaɗitaama nder reendooji fuu. Idi ngoni naa donaama he ɓitiiɗum naa ɓooyaay waɗeede faa maanndina ko tagaaɓe ngoni (naa ko miijata wonude), faa wi'a noy ɓe laatinirtoo oya ; faa holla nguurndam. Idi njiyaa he gaɗe daɓɓe e njardaaɗe binndanɗe hano konngol, fillawol, jardaangol, yamiroore… Ɗuuɗal fuu no konngi nataaɗi kokkooji caahu tohen fuu e gonandi faa anndina himɓe. Idi pahmiree faro maanaa majje e jannginol majje, ɗum hokki ɗe nafa to janndeeji ɗemɗiyankaaku e to jannde anndal dow tagaaɗo. Janngude gaɗe binndanɗe daɓɓe ɗee, kam rimi jannginteengel kaaleteengel bi'eteengel anndal banndi.

Yoga pelle reendo ɗe Afirika (fuu duu nder laddeeɓe) ngattii banndi sanne nder haalaaji muuɗum en wakkati fuu no waaworii, nder haala maɓɓe, haalee filla ɗemngal kaalirol banndi. Banndi ɗin no ngoni no naata sanne sanne nder fannu binndi, fuu se ndaaraama wakkati binndanɗe anndal dow tagaaɗo, gaɗol ɗe anndal filla (maɓɓitoowal haalugol) e gaɗe tellorɗe nawtortooɗe ɗemngal banndol sanne.

Baako non, say se nder boofi, banndi ngalaa nder siryaaji jannde, ngalaa duu nder dewte e janndeeji to janngirde Afirika. Ndennee, geɗel non jamel sanne mbahdihel haala himɓe Afirika, geɗel ɗemɗiyankaaku lobbel e ngel finaa tawaa e wuddu jannginirɗum jawdijum e keɓotooɗum tawaaɗum no takkitii golleeji jannde, fuu duu nder fannu jannginol-ekkitol ɗemɗe-finaa tawaaje. Banndol no haani yi'ita nokkuure muuɗum goongaare nder ekkitol ɗemɗe e finaa tawaaji, nder anndinol e, ɓuri duu fuu, nder jannginol suka mo Afirika hano no ɗum waɗirtee gilla ndenno. Iɗum waawa gollireede na nafortee nder fannuuji jannginol-ekkitol ɗuuɗuɗi. Winndannde nde hannde ndee no haajaa wooɗde wanngina riskuuji banndol nder ko ƴeewi jannginol ekkitol ɗemɗe-finaa tawaaji. Dow no laaɓiri, mballa meeɗen no tewta nufayeeje mawɗe tati : yi'ita nafa e gollal baadol nder reendooji ɗi Afirika. Kallen ko cuɓeteekoy koy no ndaari kohen fuu e koy ngonaa gaɗeteekoy dow nokkuure jannde wo'otere. Idi ngoni tan laabi jannginirɗi baawuɗi yahrude he golle ekkitol e duu tan he ngeɗoy ngoondinoohoy ko iri haala kaa no waawa e no haani golliree nder jannginol ɗemɗe- finaa tawaaji nder Afirika.

I. Yuwidiiji, golle, maanaaji banndi

En puɗɗiran winndannde ndee faro koy banndi anndiraa tohen fuu. En ngollan ko yaawi dow ɣuwidiiji majji, maanaaji majji e golle majji nder gollidirindooje reendo.

1.1. Yuwidiiji e golle banndi

Reendo fuu no waɗa banndi muuɗum e no nawtoroo tokkiride annde boowaaɗe muuɗum, goongaaji muuɗum, sukullaaji muuɗum. Banndol no huulnu adunaaru fuu0 Ammaanaa toy ngol ɣuwi ? Moy fuɗɗi waddude banndol ? Nootoo Yamɗe ɗee no tokora ɣeenyude faa he ɗi fuu (yaha arani) banndi ɗi niɗɗo waɗi, no ɗi ngontiri e wakkati mo ɗi ngaɗaa. Se gollal ɣeenyude faa yaha ɣuwidi banndi ɗin no waawa anniyeede faro binndannde, dewte anndal filla naa dewtere fuu winndaade woodunde ɗi, no tiiɗi, mbi'en waɗataako to ko ndaari banndi gaɗaaɗi tan he haala. En njogitoo ttan ko reendooji ndenno, nayeeji, kesi naa jamanuuji fuu ngaɗii banndi ngam saabeeji keewɗi e nder no ɗum wardata iri iri.

Seko wala, ton Misira ndi ndenno (kollaandi hano woni fuɗɗu pinal tagaaɗo) kam maanndore faa yi'itee dewtere arannde anndaande nde banndi (helmere banndol no wi'ee *sebayt*, nder misiraare). Kayre woni dewtere (papyrus non) inndiraande innde *jannginol ngol Ptahhotep, dewtere fillaaji ɗi Ptahhotep,* nde Ptahhotep winndi, duuɓi 2400 fadde ndimeeki Annabi Isa nde jiilotooɗo leyɗe mo faransi bi'eteeɗo Émile Prisse d'Avesnes yi'iti hitaande 1843. Dewtere nden no heedannoo jannginol nehdi reendo e waawude haala.

Pinal Gerek mo ndenno kam duu waɗii banndi ɗi ɓe noddirtano *paroimia* (ɗon ɣuwata helme *Parémie* kam woni banndol e konngi jardaaɗi gooɗom, *parémiologie* kam woni wi'ide jannde banndi e *parémiographie,* binndi banndi). Banndi ɗi gerec no ittaa he finaa tawaa anndaaɗo ɗi pinal misiragal ɓuri ronude. Ko heewi nder binndanɗe ɗee keɓitaama nden mbinndaa mooɓaa, nder dewte hano nde *golle e nyallaaɗe* ɗe binndoowo Hésiode (karnu VIII fadde Annabi Isa).

Dow binnduɗo ndenno on Athanase wi'i, ko Mamoussé Diagne inndi (2005, p 94) ; « ɗum inndira *paroimia (para tou oimous* kam woni ɓaargol laabi ngam ɗi mbinndakanaa ɓaargol laabi, heɓa woodina e anndina wonuɓe he jahaangal ; *[…] non waɗata, wonuɓe he jahaangal, laasiboto dow ko ɓe njanngata ɗum ɓe kay njanngii ».* Nafa banndi woni miccintinol e njooɓaari, idi nootoo ɣamɗe ɗe ɓe mbaawata ɣamitaade, sako nee, waɗooɓe jahaangal dow laabi, , e duu kaaddi fuu wonuɓe dow laabi nguurndam.

Ino woodi konngi banndaaɗi nder binndanɗe diinaaje hano Linjiila (dewtere ɓooyunde nden) e kura'ana. Faa wara hannde banndol no tawaa sanne nder haalaaji ɗi ndehen fuu (fuu duu nder

gure ladde ɓuri), Nder ulandɛ politik, kulle beefordɛ, binndandɛ anndal filla, dewte hano seede ɓantaare hannde nde dewte banndi (gadɔl dewte banndi) e nder janndeeji dɨ dewte banndi ceeduɗɛ ngadɨ dow gorkojum debbojum (janngooɓe banndi).

Se reendooji no njogii banndi gilla ndenno faa hannde nder gadɛ kaaleteedɛ, ndelle no holla ko binndandɛ ɗee njaaɓanake ɓe ko ɓe njidɨ e no ngoni duu faa hannde no njaaboo gidɛ haalaaji maɓɓe, hiisamaaji e reendooji dɨ himɓe ɓe dɨ ngonani fecco anndal, kabinirgol, jannginirdum darjaaji.

1.2. Maanndaaji banndi

Maanndaaji banndi no ƴuwa naa to himɓe reendo wadɔooɓe dɨ, naa to goniiɓe, wonuɓe no njannga dɨ (dewte banndi). Ngam nii banndi njeyaakana he miijooji reendooji, no anndaa ko reendo fuu maanndina binndandɛ muudum daɓɓe hano no kam on adiri dɛ. Janngooɓe dewte banndi no maanndiniradɨ kam en duu dow no dɨ ngoni idɨ jahdondira he siryaaji kaalaadɨ e dabareeji dewondirdɨ dɨ ɓe nawtortoo. Jannguɓe lenyi- dewte banndi kam en kay no ngada maanndinol banndi muudum en faro cuɓandɛ dɨdɨ.

Ino woodi maanndaaji duududɨ dɨ banndol. Ngam haaju jannde meeden, en cuɓoto dɨ himɓe reendoojui dɨdɨ ɓe Afirika mo gorgal kolli, Bammbarankooɓe Mali e Soŋay-germaaɓe Niijer e dɨ himɓe dɨdɔ anndubɛ dewte banndi : Joseph Russo e Claude Buridant.

Bammbarankooɓe no maanndinira banndi faro helmere, *« n'dale »* ƴuwunde he *« ne »* (min) e he *« da »* (dadda)0 Faro anndal filla, *« n'dale »* ndelle no maanndinan *« min dadda »* kam woni *« mi dadda ke, reenaaki »* Zahan wi'i dow majjum ko to Bammbarankooɓe *« n'dale on no haala non ngollirooha e ɓeydooha semmbe miijo, ngam anniya gonudɔ no yima banndi no ɓittina wakkati fuu ko ko banndol ngol wi'i […] N'dale on no foɓondira annde boowaadɛ dɨdɨ dɛ ngala kay, hanndewal, no ngal holla gadɛ ceeduɗɛ he dɛ ngala too, ɓurungal naywude »* (Mamoussé Diagne, 2005, p. 71).

Ko wi'etee woni, banndol no hawra fannuuji dɨdɨ : fannu hanndeejo mo binndaadum dum no watta poodondirol hakkunde haaldooɓe dɨdɔ nder fannu laaɓudɔ e gontiral majjum aranal gadoowal winndannde hannde wi'aande nden kam he naamu dɛmngal tawaangal he ko ɓittii.

To Soŋay-germaaɓe hano to lenyi duududɨ (fuu duu dɨ Afirika), banndol *(yaasay)* no hawrondiri he ko irihoy fuu ndaɓɓoy hano yarda filla, konngol, fillawol, jardaangol, yamiroore, eko. Banndol, no winndannde fuu miijaande, haalaa fuu ɓaartinooha.

Faro wuddu ƴuwidi, helmere Soŋay-germaare *yaasay* no raɓɓidinere konngol « ya a say », ngol maanndaa muudum he faransiire waawi laataade ; « mi sankitoo, mi sankita dum » naa « mi aawa dum », « mi yedda dum ». « Sankita » yaasay on no haani nden nee hoɓitee, heese faa fahmee maanndawol aranol ngol. To mo yaasay on wadaa he muudum on kay, dum etude no anndal makko foti, gollal hakkillo, watteede nder miijo (wakkati muudum naa nde ɓooyowi) ko yahrata mo faa o hewta caahu ngu haala ndaɓɓa kaa soomi. Ammanaa, « aawa, yedda » yaasay on fuddirtaanaa ko goodaadum, jogitaadum faa nawtoree nder wakkatiiji to haani e naa to o gollirta maanndaaji lobbi.

To ɓe annde dewte banndi J. Russo (2009) « banndol no konngol non daɓɓol, ɓoylaangol no woodiri e kuuɓungol, ngol gaduɗɔ ngol on anndaaka, ittaadum he laamu ɓooyungu, ngol mbahdi muudum waylataako e ingol nyiɓa goongaaji e yamirooje njaɓaakoy hano caahu finaa tawaa ».

E to C. Buridant (mo M. Diagne inndi, 2005 p. 64) banndol no *« ''ko miijaa resaa'' » naa '' nehdi nder mbasu'', taggaaɗum nder ɓuytol kawroowol kohen fuu semmbe nehdi naa anndal boowaangal poondaangal e no dartorii, ''banndol'' no darii hano winndannde heyítiinde naa fillawel pamarel goodungel sirya goongaajorya goongaajo to wonude hen woni no golla sanne, to mbaadi konngi, godungal jele alaamaaje jime e maanndaaje, ko seedi he haala ka hantataa. »*

Banndol no joodoto ndelle, baako aayto maggol no, haalawol jiɓiingol ngol maanndaa muuɗum no sekinii wakkati fuu. Nohen fuu eɗen njogito, hooyude kulle limtaaɗe dow ɗee, (i) ko banndol no haala diɓɓaaka non (ingol raɓɓi e tekki e kam wodí, hano no Soŋay-germaaɓe mbi'i, say ngol « sankitee » heɓa ngol fahmee woɗde) ; (ii) haala non kippaaka (ɗum wodí ko ingol nawtoroonate naa/e maanndinirɗe innda) ; (iii) mbahdi maggol e maanndaa maggol fuu naa feccere muuɗum en no darnaa to naamu fuu. ; (iv) fahmtinde ngol no waawi yaawa. Kulle ɗee e goɗɗe kaden no ndooldína gaɗowoo e pahmtinoowo banndol gonaade goonga faa waawa woɗde gollidol nawtorgel lobbele tiiɗungel fi ngel haala kabirinoowel e finaa tawaayel : banndol no paltonndirol ɗemngal e finaa tawaa. Ingol laatii nden kay nawtorgel anndal filla darjanteewel faa walla ɓamtaare to janngooɓe gonanɗe ɗemɗiyankooje, haalaaji e finaa tawaaji.

III. Banndol e jannginol ɗemɗe-finaa tawaaji

Hano nder Niijer, baako idí anndaa (e tamma ngam majjum daa), banndi adaaka gollireede nder siryaaji non duu nder dewte jannde. En mbiigoto faa wakkati maral nasaaraaɓe faransi ko nji'en dewtere resana banndi nokkuure. Kayre woni dewtere *Mamadou e Binéta laatake mawnuɓe* (dewtere hitaande nay jowi) nde A. Davesne e J. Gouin hawruɓe banndi ɗin (ɓilaaji e banndi) he jannginol kelmeendi naforteendi kaaloori ɗuuɗal kuukoy 36 cuɓaakoy jannde njogaa ngam ekkitagol faransiire. Kam woni ko banndi yamanaaka to gollal gonanɗe ɗe ɗemngal- finaa tawaa nderjanngirɗe ɗe Niijer ; ko hawtaa he ɗuuɗal majji no woniri nder haalaaji wakkati fuu e nyallaaɗe fuu.

3.1. Banndol nder jannde finaa tawaa nder Afirika

Nder Afirika, Senegal, fuu duu Niijer, banndi njooɗakeno (no ngoni) no nawtoree to mawɓe faa ɓe njanngina sukaaɓe dow yeewi reendo. Idí keedani huunde fuu ; fuu duu, no warri fuu, faa : fahmina, filloo, gonngina, yamira, haɗa, hakkilina, yamira, janbngina, haɗa, eko.. Nden en, hano nii no *banndi* gerek, banndi Afirika no nawtordí annde filla faa sukaaɓe jannginee ndeendinee. Idí mbaawaa e njogitaa to kam en duu, faa nde wakkati muuɗum en ada gollal kokkol majji no wardi fuu to ummaatoɓe.

Banndi no maanndina no haalirtee gooɗom, ammanaa duu no yi'irtee gooɗom, no miijortee, no wonirtee. Idí laatii iri haalaaji ɗi, no haaniri, ngoni (nder wakkati go'oto ko idí nyiɓaɓe), jogondire niɗɗo, he goɗɗo e he duuniyaaru nawtortooɓe ɗi. Ɗum ɗom no heyi kiite faa banndol wattee nder siryaaji jannginol janngirɗe

3.2. Banndi e jannginol ɗemɗe nder janngirɗe jamanuure

Eɗen mbaawa wattude jannginol banndi nokkuuje ɗiɗi : hano gaɗe ɗemngal, e hano gaɗe finaa tawaa. Nder nokkuure aranndeere nden, iɗi mbaawa hokkude janngirde ko ɗi ngoodi faro ɗemɗiyankaaku e haala ; nder nokkuure ɗiɗaɓere iɗi mbaawaa ɗi nafa faro anndal annde boowaaɗe, goongaaji, e ɗi caahu pelle reendooji nafortooɗe ɗi.

Nder iri nufayeere hano ndee, jannginol-ekkitol banndi no waawa anniyeede nder, hano, iri gonanɗe mawɗe kabirinooje nay kanye ngoni : pahmol haala, pahmol binndi ; haala e binndi. He gonanɗe nay gollidooje ɗee ɓeydoo wooɗde finaa tawaa tawaaɗo no jogondiri he majje sanne. Jannginol banndi no tewta nufayeeje iri ɗuuɗuɗe : ɗemɗiyankaaje, haalaaje (kabirinaaje) e finaa tawaaje. Kam woni ko banndol no tewta kam he ho'ore muuɗum ngam naatol muuɗum nder jannginol-ekkitol ngol ɗemɗe-fnaa tawaaji nder Afirika.

Fadde hokka golleeji jannginol-ekkitol banndol nder fannu ekkitol ɗemngal-finaa tawaa, no haani haalee seeɗa dow filla ulol janngooɓe njaɓa naata nder iri jannde ndee.

Mame Couna Mbaye (2015) miccintini ko «ɓurungol nder laabi jannginol-ekkitol woni filla ulol janngooɓe, kam woni yiɗde nde ɓe kollata he gollal fuu ngal ekkitol daarungal banndi. Nden kayeɗen miija ko keɓol e anndol banndi no haani warda faro gollidol gooɗom hakkunde jannginoowo e janngooɓe e hakkunde janngooɓe e ko'e muuɗum en ».

Ɗuuɗal nder banndi no ɣuwidi naa/e jeyal ladde. Se non nee, tawa to ɗuum laato fuu ko tilsi, eDen mbaawa miiji ko janngooɓe gure ladde naa ɣuwuɓe he buurduɗe ɗee no ɓuri hettinaade haalaaji banndi ɓurude annduɓe tan buurduɗe faada. En annda duu ko janngirdu no waawa woodude iri janngooɓe ɗiɗo ɓen : woowuɓe haala banndol (jannguɓe banndi) e ɓe mboowa. Wune ulol ngol jannginoowo waɗanta janngooɓe dow ekkitaade banndi no waawa jeyeede he anndal goongaaji ɗiɗi ɗii ɗi janngirdu.

3.2.1. Banndol e gonanɗe pahmol

Adee faro gaɗal gonungal ko fahma haala wonaa ko hoyi ; haala no sukki e ndegooɗom no jiɓii. Fahma maanndaa banndol no tamma ɓuri non ngam mbahdi e siryanaade nden daa he gollirol iri winndannde ndee. Nder majjum, eɗen mbaawa laaɓnude enen he Jean-Pierre Cuq e Isabelle Gruco en (2013, p157) ko « ndelle kewtol maanndaa se goonga kay no huunde saɗunde nde jannginol ɗemngal jananal, ngam kulle ceeduɗe no naata nde faro fannu no yi'irata nde he no fahminirta »

Ngam maanndaa banndol heɓee, niɗɗo no hakkiloto he kulle maggol ɗemɗiyankaaje ɗuuɗuɗe : mbahdi, haala, maanndaa, waɗiroore, eko… Gaɗe ɗe ngalaa nder ɗemɗiyankooje duu no naata faa nyiɓa maanndaa binndanɗe banndi ngaɗaaɗe jooni : gonal kabirinol, niɗɗaagu haaldooɓe, fannu finaa tawaa, jeganɗe, nyimminooje, connyinanɗe yiiso, eko.. Faa heɓa fahmina janngooɓe muuɗum haala e binndi e nde ɓurtowi waɗa ɓe ngaɗa banndi, jannginoowo no waawa gollirde seeɗa naa kulle ɗen fuu pahmtinirɗe banndol limtaaɗe dow ɗee (dow ɗoo). Imo waawa duu wallitoraade laabi gaɗe annde jannginirɗe tokkooje.

1. Tokkude to jannde nden foti (pamari, koleeji, eko..) niɗɗo no waawa naata nder ekkitol pahminol banndi faro siryaaji mawɗi desaaɗi ; hano ndeer janngirdu weeyooji sawtooji e binndaaɗi faa watta hakkillooji janngooɓe he haala ɓaartinaaka fuu duu he ka banndol. Niɗɗo no waawa nden kay :

- fuɗɗa hano ko waɗee goodommiijo yaawungo, kam he janngooɓe no dow wakkati kabirinol e mbahdiiji muuɗum iri iri (tagaaɗo naa bisa) ; dow laabi no ɗum gollirtee iri iri (ɗi golle e ɗi ngonaa ɗi golle) ; dow iri tuugorɗi majji (sawto, binndi, natal, talfon, eko..)
- waɗa hettinoo naa jannga daande dow wakkati wakkati taali, ɓilaaji, binndanɗe jimi, taarikiije, haalaaji, banndi ɗi janngooɓe ngaɗi ; weefondira iri haalaaji ɗii he haalaaji boowaaɗi ; waɗa janngooɓe kiisoo dow mbahdiiji e loowdiiji fuu ɗi iri binndanɗe ɗee ;
- foonndita nokkuuje dow maadiiji becce janngirdu waɗa weeyo binndi naa no waawa jomi binndanɗe daɓɓe ceeduɗe ɗe janngooɓe mbaawi janngude ngartira finaa tawaa majje e no kolla finaatawaaji goodom : ɓilaaji, fillaaji, banndi, eko..

Kam woni, nder golle e ngokkoy goodom kaden, jogitoo jogondirol hukkunde ko janngetee janngirde e ko wi'etee (waɗetee) nder kabirinolngol nyallaaɗe fuu, yaasin janngirde . Kam woni duu hallita janngooɓe laatoo hettintooɓe haalaaji kowu ɗi ɓe, heɓa niɗɗaagu ƴeewude ko foonndi warde e ji'ol ɓurungol hakkilaare hakkunde muuɗum e koy golli.

Ko daari ekkitagol pahmol haala e tokkude nufayeeje e nawtorngol ngol niɗɗo tawraa, jannginoowo koleeji no waawa '' janngina'' banndal tuugaade jaaɓanɗe tati ɗe anndal jannginirgal waɗi ; aardo hettinagol, hettinagol e sakito hettinagol.

Aardo hettinagol no yaaɓande arannde rewde pahmol haala banndol. Imo waawa, warta hano kollol gonital golliroowal semmbe ɓanndu janngoowo. Janngoowo haalanee dow nufayeeje janngere nden , loowdi mayre e mbahdi ko o nanoyta, dow gonital kabirinol, eko.. Niɗɗo no waawa tokkitaade nufayeeje janngere, taddi e gonital winndannde banndol ngol, waɗa gilla to yonaay ƴamɗe pahmol kuumnungol, ko daari dow ho'ore winndannde, kaaloowo, ko tewtetee, binndol helmere e haala banndol, yoga kulle ɗe

ɗemngal wanngitaa hano piccel, poodirgel haala,, eko. Nufayeere nde wakkati sirya oo ndee woni welina kumpa e hakkillo ji'itol janngooɓe.

Wakkati hettinagol na wakkati ji'itol e pahmol winndannde banndol e geɗe muuɗum : konngol, tayoy, kelme, jokkule e alkule kawruɗe ɗum. Winndannde nden no waawa tawee banndol keertiingol (feere muuɗum) naa banndol corniingol nder winndannde ɓurunde juutude. Haala kettinteeka kan no waawa jannginoowo on he ho'ore muuɗum haala ka na « janngooɓe nyemminooɓe » naa faro tuugorgol keɓaangol e resa ngam majjum : raajiyo, manyatalfon, talfon, eko…Gollal jannginoowo woni waɗa no waɗata fuu faa tawee janngoowo nani ko wi'aa ɗum faa woodi. Tokkude nufayeeje tewteteeɗe, banndol no waawa hettineede ko ɓuri nde wo'otere. Kettinaaki kin wonaa nanol ko wi'a ɗum he nofru tan, wakkati gaɗal non to janngoowo wattata hakkillo muuɗum fuu watta dabareeji haanduɗi faa fahma ko wi'aa ɗum heɓa nootoo yamɗe ɗe o yamaa ɗen wakkati aarto hettinagol.

Nder wakkati sakito hettinagol janngooɓe ngattaama nder golle faa nootoo yamɗe gaɗaaɗe fadde hettinagol. Iri no o fahmirta ɗiɗi no ngoodani mo faa o heɓa pahmol haala banndol :

1. Se banndol ngol no goonga nder konngol non feere muuɗum, niɗɗo no waawa waɗa janngooɓe keɓa maanndaa maggol nder haala faro o yama ɓe yamɗe laaɓuɗe dow :

- kaalol ngol (moy waawi haalude banndol, ngam moy, nder iri wakkatiiji ɗiye, eko ;
- kulle mbahdi kelme e konngi winndannde nden ;
- nate ngonuɗe nder winndannde nden ;
- kulle maaannda e golle banndol ;
- kulle finaa tawaaje ;
- eko.

2. e banndol ngol no haala non nder haala kaalaaka njuutuka seeɗa (haalawol, pahmtinirgol, yeewtere, eko), tokkude no tuugorgol ngol, golle ekkitol ngol e ɗe maanndaa no mbaawawaɗaade dow :

- fuu naa yoga kulle limtaaɗe dow ɗee ;
- (se no heɓoo), no ngol waɗiraa e no ngol heɓiraa yahde he gontiral kabirinol ngol, no tawaa connyanɗe nyemminanɗe…naatuɗe nder finaa tawaa kaaloowo ;
- haaldooɓe e no niɗɗaaguuji maɓɓe ;
- maannda banndol nder fannu kallaaɗo ;
- maanndaa filla (ka fuu) e banndaaɗum (seeɗa) ko banndol ;
- golle fillaaji e kabirinooje banndol nder winndannde ;
- eko..

Pahmol binndaangol ngol banndol no wara tokkitaade laawol go'otol ngol haala ;

Wakkati mo anndinol e puɗɗol no aarta **janngol** banndol ngol **he ho'ore muuɗum** naa winndannde to ngol loowaa nden ; **wakkati gollirol** winndannde nden (no juuti ɓurde wakkatiiji ɗiɗi ɓittiiɗi ɗin) no tokkan ngam kiinyol cuɓaangol ngol winndannde yardaaji. Kiinyol ngol no waawa wadee dow kelmeendi, mbahdi kelme, kulle banndol finaa tawaaje, eko. En annda ko banndol no tuugorgol lobbol faa fuɗugollal e nawtoranɗe e golle muuɗum njanngee nder konngol.

Ɗum fuu iɗum yottowoo dowpahmol tamma ɗuuɗungal, amanaa luggiɗinngol ngol winndande nden, nder heŋyitagol maggol naa nder jogondiranɗe ɗemɗiyankaaku maggol, maanndaajum e gollejum kam he ko hoddii e winndannde nden nowatti ngol. Nden kay, tokkirde faro gorkojum naa debbojum winndannde (haaloore, filotoonde, jaɓinoore, kabiroore, yamiroore, jime, weeforteende, eko) niɗɗo no waawa janngude nokkuure, mbahdi e gollal banndol nder haala.

Caggal golle pahmol (haala naa binndi) banndi, ino he laawol janngoowo kiitore dow ko ɓe keɓi ɓe anndi e janngi dow kelme jannde banndi gollal majje.

3.2.2. Banndol e gonanɗe gaɗol

Gonanɗe gaɗe (naa kaalol) haala e binndi no jogondiri sann he pahmol. Annde keɓaaɗe he pahmol haala e binndi no nawtoroyte no haaniri faa binndanɗe banndi ngaɗe (he haala e he binndi).

Gaɗol haala kan no waawa waɗireede hano :

- toowinol sawto jannga banndol naa banndi : niɗɗo no hakkiloo he no janngirta e watta semmbe dow fannuuji ndaaruɗi konngi banndi tokkirde ko iɗi ngoodi mbahdiiji (geɗe ɗiɗi, geɗe tati, eko…) ceeduɗi naa nannduɗi ; tokkude no haaniri sawto ngon wurtoroo, tokka no maanndaa banndol ngol, eko…
- pahmtinol maanndaa winndannde banndiraade nder no gontire ceeduɗe (faa holla heɓaade maanndaaji ɗuuɗuɗi to banndol gollirde no ngol nawtoraa non) ;
- nawtoragol banndi tokkirde iri golleeji ɗi jannginoowo hokki.

Cakitiingel ngel no waawa hokkude janngooɓe gontiral ngal (nokkuure nden, gaɗal ngal), golle (haallidooɓe ɓe ɗum yeewi ɓen), nufayeere waɗeteende nden (hokka hollitoore, yamira, duka,…)

- janngooɓe ciinana gontire kabirinol nafooje gollirol banndi kaanuɗi ;
- winndannde banndol raɓɓinɗinoore naa timminoore anndal boowaangal he guurndam ;
- gaɗirol banndi faro haala dow iri no hokkiraa (mbahdi ɗiɗiiri, tatiiri, rafi natal, ko natal, ko golliditta he bisaaji ; teenaaɗe, himɓe…) ;
- eko…

Ko daari gaɗol winnda banndi, ingol waawa waɗaade nder golle ceeduɗe ɗe jannginoowo hokkata naa ciinaaɗe janngooɓe ; nanii hanooje ceeɗa :

- winnda holla banndol ngol niɗɗo fotti nder haala goodom, nder jannde) e duu belungol niɗɗo sanne ; janngoowo no waawa fahmina noy keɓol banndol ngol waɗiri e hokka ko saabi ko imo haɓɓi yidde he winndannde nden ;
- caggal pincitaaki nder wuro, nder banngeere, to himɓe annduɓe, winnda holla binndanngel pamarel ngel wuro muuɗum ;
- fennda banndi tokkirde faro maanndaa naa mbahdi kelme :
- wiida fahmina maanndaa banndol tokkirde gontiral kabirinol ngal ;
-nawtoroo ekkorɗe ɗe buɗɗe nden hiɓɓina gaɗol banndi ngol ;
- waɗita banndol ngol kelme muuɗum cottinaa ;
- winnda waɗa banndi wallitoraade tagu e loowdi banndi anndaaɗi ;
- wallitoroo banndol faa raɓɓinɗina taariki naa jaga ;
- waɗa winndannde timmiroore banndol ;
- eko …

Laabi ɗi banndi mbaawi hokkude faa annde boowaaɗe himɓe pahmee e kaalee, nder binndi e nder haala no ngoni ndelle ɗuuɗuɗe, takku ko walaa kaaddi. Niɗɗo no waawa ɓeydude wi'a ko gollitoragol nafaaji majji tokkungol laawol no waawa woodde woodde yamɗina ekkitol ɗemɗe, ingol waawa hoynude duu naatol janngooɓe nder wuurdude muuɗum en finaa tawaare e walla keɓal finaa tawaaji goodom.

3.3. Banndol e jannginol finaa tawaa

« Finaa tawaa no kawrital gaɗe kawtaaɗe, no yi'iretee, no miijortee e no no waɗirtee mballoohoy faa fahmina jeyre himɓe, kam woni done kawtaaɗe ɗee ɗe yuwi he muuɗum en e kanje ngoni fecco niɗɗaagu maɓɓe » (Louis Porcher, 1995, p.55). Finaa tawaajum duu no hawri haalaaji nyiɓaaɗi fuu (ɗi nder majji kollititaaje) dow gaɗe kawtaaɗe ɗee. Banndol no hawri kulle ɗiɗi ɗee finaa tawaajum. Ingol woni kay gaɗal kawtaangal donaangal e kollititogal haalaaji himɓe. Ingol laatii sanne « diyyuru finaa tawaa ». Caggal gollal kabirinol ko ngol waɗata, banndol no woodi ndelle gollal cuɓaangal gollirotoongal heɓa jannginol-ekkitol finaa tawaaji. Fannuuji tati ɗi finaa tawaa no mbaawa janngeede faro banndi : finaa tawaajum, ɗuuɗa-finaa tawaajum e hawta-finaa tawaajum.

3.3.1. Finaa tawaajum nder banndi

Hano nii no mbinndankoy seedehoy, banndi no nawtoroo wuurdude himɓe, nde bisaaji e nde kulle kowuɗe faa ngaɗa haalaaje muuɗum en. Iɗe kaala dow huunde fuu ko ƴeewi niɗɗo. Niɗɗo no jogitoo ko no nawtorteengol ngtol banndol ngol nawtorii faa innda ngol no ngol wa'i fuu, ngol haaladataanaa he niɗɗo e dow niɗɗo.

Niɗɗo no waawa ndelle jannga kam he janngooɓe kollititooje reendooje nawtoraade nawtorgal ngal banndi nawtorii. Ko hollata ɗum, nanii no banndi Soŋay-germaaɓe ngattirta nder winndannde (ngaɗa) duuniya bisaaji e jagaaji reendo faa innda (Amadou Saibou Adamou, 2016).

No ɗuuɗi bisaaji wuro bi'aaɗi no wooɗi ko ɗi ngonani nder banndi Soŋay-germaaɓe. Nden kay hano no Soŋay-germaaɓe mballitortoo jikkuuji ɓanndu ngoolooba nii, faa ɓe ngaɗa banndi. Munyude bone bisa oo no waɗi mo hano ceedorgal e no walla ɗon daa gaɗol banndol : *Da hari mooru kala yo* « kam woni se ndiyam woɗɗake say ngoolooba filee). Tagu magga. (ngoolooba ƴuwre woodi) kam haɗatanga fukkaade dow ɓaawo magga ; ɗum ɗom no adaa hano darja e no holla ndimaaku : *Yo ga bu a mana hangasu* (ngoolooba no waata tawa fukkaaki dow ɓaawo. Ammanaa, mawngu magga no wanyinii sanne to bisaaji e ɗi (se ingu nawtoreno no wooɗiri) no laatantono nga nafa mawɗo, nafaay nga : *Yo du jinde no a si waani a jaraw* ; *farkay kaŋ ga waani mo mana duwa* (ngoolooba heɓii dokkal daande juutunde ammanaa nga waawaa hinnaade nde ; ndakiya mbaawunga ɗum heɓaay nde).

Hano oo no holla jillol tagu no wontiri to bisaaji (ɗi wuro naa ɗi ladde) nder haalaaji mbanndaaɗi : ikoy ndarjinaa ndegooɗom, ndegooɗom no coowee no wooɗa. Ikoy ndarii nden kay darnde hano himɓe nder fuu muuɗum en duu ko waɗata gillol tagu jooɗtiingol.

Keewal fuu, banndi no anndina dow nehdi e jaga lobbo koy reendo yamiri, wakkati gooɗom tuugoraade kulle wuurdude. Nden kay, iɗe janngina munyal : *Suurante ga tondi hari zu* (jom munyal no siiɓoto nyallaande gooɗom diyƴuru kaayɛ), naa *Suurante no ga zan waayi* (jom munyal kam yi'ata mirol nyale nge hannde). Iɗi janngina duu maanndaa poonndale ngoogaaku nder ko yiɗaa heɓee : *Talka ma doona kuunu ŋwaari* (talka woowa nyaamɗe huunuure). Tewu huunuure tam haarataa mo ɗum tilsani nyaamude ɗum, ammanaa waɗii wune ngam heɓii ko heɓi. Baanndi no nodda he gollal, kanngal tam waɗata niɗɗo heyƴa ho'ore muuɗum, ngam : *Ŋwaarrayyaŋhari si to gasoori ɲum* (ndiyam ŋaaraaɗam waawsa heyƴude ko lootata gonuɗo no saarta)

3.3.2. Ɗuuɗu-finaa tawaajum nder banndi

« Ɗuuɗu-finaa tawaajum woni filaade kawrol nokkuure wo'otere himɓe finaa tawaaji ɗuuɗuɗi kawra ngaɗa reendo. » (Cuq e Gruco, op-cit, p 59). Leyɗe Afirika fuu no kawri himɓe lenyi

ɗuuɗuɗi waɗooɓe ɓehen fuu banndi muuɗum jahdooji he annde boowaaɗe nguurndam maɓɓe e golle maɓɓe e ji'iiɗe maɓɓe duuniyaaru. Niɗɗo no gollirde banndi ceeduɗi ɗii faa janngiraɗi hano :

- noy reendo fuu maanndinortoo nder banndi ;
- noy reendo haalirta dow kulle keewɗe e fannuuji nguurndam ;
- sukullaaji (ɗi nehdi, ɗi jawdi, ɗi dewal ; eko..) ɓuruɗi ɗuɗude nder reendo fuu ;
- nanndiiji ceedirɗi (ɗi tagu, fillannde, ɗi hiisaaji, eko) banndi reendooji ceeduɗi ;
- Baawɗe heɓoo kawrol hakkunde darjaaji reendoo ;
- eko.

3.3.3. Hawta-finaa tawaajum nder banndi

Hawta-finaa tawaajum no waawa maanineede hano « no reendo fuu adirani ho'ore muuɗum reendo ngoya ». faro taskanɗe, ko heɓa annditanaa faa no laaɓi naa ko suuɗii seeɗa (kabiranɗi, silma, tiyaatiri, nyo'oore, eko) hakkunde pelle ɗiɗi A e B, mohen fuu hokka ho'ore muuɗum no yi'irta oya ko wanaa no yahda he ko fedde fuu yi'irata ho'ore muuɗum. Hawta-finaa tawaajum no huunde non nde ko mohen fuu no yi'irata oya ko wanngoyta doole doole dow nanndi go'oto, kam woni dow kiite go'oto. » (P. Charaudeau, 1987, 27). Nder ji'iɗe ɗee, niɗɗo no waawa adude yoga banndi hano diɓɓanɗe haalaaji ɗe hawta- fina tawaajum. Nanii hano hanooje nanndi ko Soŋay-germaaɓe e fulɓe, lenyi ɗiɗi buuridiɗɗi, no ngaɗa ɓee dow ɓeya nder banndi maɓɓe :

- faa wi'a pullo heyɗortaa, Soŋay-germaaɓe no mbi'a :

I na fulan no kambe a deebe ga jase di (se pullo hokkaama newre juunngo fuu walbo nanngata » ;

- faa haalee bahiimaare makko naa tan no yiɗiri toonyade :

Fulan ga fondo bay a ga fondo ha (pullo no anndi laawol faa no woodi haɗataa imo yama wakkati fuu toy ngol heedi) ;

To fulɓe kam en duu, no njogii dow Soŋay-germaaɓe (ɓe inndirta helmere kaaɗo) iri haalaaji hano tokkooji nii :

- faa holla nyanngere maɓɓe nde wakkati fuu :

Nyande kaaɗo haaɗuno hattay

- faa hollude no ɓe koyiri ho'e, laddanngaaku Soŋay-germaaɓe :

Ko kokkuɗaa kaaɗo fu no wunndoto.

Nder jannginol-ekkitol ɗemɗe finaa tawaaje, nafa hawta-finaa tawaajum wonaa tan annditidde nanndi ammanaa annda ɗi faa ɓittooɗi. Kam woni faro niɗɗaagu maɓɓe fnaa tawaa, yahra

janngooɓe h ji'itol e he kawrol he finaa tawaaji goodom, kam woni faa nyiɓa jaga ji'itol e yardaade oya. Duum fuu, laataade oya to ade hano ko woni tan (annditol) oya, ammanaa hano ceedal nafoowol ngam nyiɓol ho'ore muudum.
Nder laawol ngool, niddo no waawa wadude, kam e janngooɓe, golleeji fiilaade banndi, gadol hano :
- suɓoo nder banndi reendo din (hawta-finaa tawaajum) tawaadi no haala dow nanndi faa no laaɓi naa ko suudii seeda ;
- caggal pincitaaki, filoo ɣuwudi (saabeeji) nanndiiji loowiidi nder banndi ;
- ɣeewa tagu, huunde e ciinaa koy nanndineede ;
- fennda naandinaakoy koy tokkirde huundaaku makkoy e ko koy ciinani ;
- yi'ita nder banndi noy mohen fuu woniri faade he oya ;
- wada nanndinooji din kawra he gade goongaaje (himɓe e jagaaji ko banndi kaalanta no ngoni fuu en ley tagu mbi'aangu ngun ?) ;
- heesoo yalla nanndinooji din no gollira sifaaji lobbi naa bondi ;
- yi'ita nder banndi ceedukoy faro ɓanndu e finaa tawaaji ;
- anndita sifaaji oya di banndi kalli ;
- ɣeewta nokkuure fnaa tawaa nde kam he ho'ore muudum e no o tawiraa se nokkuuje den fuu ɣeewaama e nokkuuje de banndi kalli ; eko.
En annda ko woodi to jannginoowo woni, nawtoraade banndi, wada janngooɓe pahma, ɓeydaade dow nafaaji « jidaadi » (haayndeeji, yankinteeji) ko waawi taweede to jeyeede he finaa tawaa anndaado, ino woodi nafaaji « ngoonganteeji » (hakkillo, anndal, nehdi) to dii ekkitol haani yaara.

Timmirka

Nder tayre ndee, min miccintinii neeɓirka banndol nder haala ɓii-aadama, keginaaki makko, risku makko e golle makko nder aduna. Min njogitii ko risku haala non e finaa-tawaa mo barke muudum hantataa ko janngirde jamanu waawi nawtoraade no woodiri nder fannuuji keewdi di jannginol-ekkitaaki, fuu duu nder mo demle-finaa-tawaaji ɓuri.

Fadde ho'oreeɓe he wadooɓe derewol keydintinal janndeeji, siriiji jannde e dewte jannde de Afirka, kokkii laawol kawtal taguuji, kujje e jannginol-ekkitaaki banndi kaanuki nder janngirde, jannginooɓe na mbaawi nawtoraade yamirooje anndinaade dow heɓa ngadira banndi tuugorde

janndeeji nafooji keɓol ɗemle. Tawee iɗi ngollira na wooɗiri he buurduɗe finaa-tawaaji e algadaraaji keewɗi ceeduɗi ɗi ekkitaaki janngooɓe ɓen.

Yamirooje gaɗe gi'iniiɗi

- Nder kawrol kibaruuji nder reendo to mbuuru-on, kollee ɏuwdiiji banndi ;
- Noye reendo nder to mbuuru-on ɗon adiri banndol ? Iri pahmtinol ngol ɓuri dartinaade to mooɗon e ngol mbaawu-on njannginde janngooɓe ?
- Ɗeye ngoni golle ho'oreeje ɗe banndol, ɗe njogiti-on ?
- Nder coorti jannde jamiraaɗi dow jannginol banndi, cuɓee yoga majji heɓa ɓamton baawɗe haala, finaa-tawaaji e kaaldol janngooɓe mooɗon.

To ɗum tawaa

ANSCOMBRE J-C. (2000), « Parole proverbiale et structures métriques », in *Langages*, n°1 39, pp. 7-26.

BERNARD, Y., et White-Kaba, M. (1 994), *Dictionnaire zarma-français*, Paris, ACCT.

CHARAUDEAU, P. (1987), « L'interculturel : nouvelle mode ou pratique nouvelle ? », in *Le Français dans le monde*, numéro spécial, février/mars, pp 25 à 33.

CAUVIN, J. (1981), *Comprendre les proverbes*, Editions Saint-Paul, Collection classiques africains.

MBAYE, M. C. (2015), « Pour une pratique d'enseignement-apprentissage des proverbes en classe de langue : l'exemple de la langue espagnole avec des étudiants francophones », https://books.openedition.org/apu/7183?lang=fr, consulté le 07-02-2021.

DIAGNE, M. (2005), *Critique de la raison orale. Les pratiques discursives en Afrique noire*, Paris, Karthala.

EL OUAFA, I., « Le proverbe : de la traduction à la communication », *Insaniyat /* [En ligne], 67 | 2015, mis en ligne le 20 juillet 2016, consulté le 25 novembre 2019. URL : http://journals.openedition.org/insaniyat/15024 ; DOI : 10.4000/insaniyat.15024

LEGUY, C. (2001) *Le proverbe chez les Bwa du Mali. Parole africaine et situation d'énonciation*, Paris, Karthala.

PORCHER, L. (1995), *Le Français langue étrangère ; Emergence et enseignement d'une discipline*, Paris, Hachette éducation.

RUSSO, J. (2009), « La ‘'grécité des proverbes grecs : un nouveau regard sur un genre ancien», in, Balansard, A. Dorival, G. et Loubet, M. (études réunies par), *Les Fondements de la tradition*

classique : en hommage à Didier Pralon, Publications de l'Université de Provence, pp. 163-176.

SAIBOU ADAMOU A. (2016), *1000 et 1 yaasey. Expressions proverbiales chez les Songhay-Zarma*, Niamey, Editions Gashingo.

SARDAN (de), J-P., O. (1982) *Concepts et conceptions songhay-zarma. Histoire, Culture, Société*, Paris, Nubia

Timmirka

Caggal buulol jannde ngool nder tayɛ joweetati, ɗume jogitittee dow dewtere jannde ndee ?

Ginan, dewtere jannde ndee wanaa ko adetee ɓornee saanga muuɗum. Nde hanaa nawtorteende kayre tan nder cuuɗi janngirɗi. Anniya mayre tabitiɗɗo woni gilla arannde, nde holla ko haalaaji finaa-tawaaji ɗi cottataa ɗi Niijeer, adaaɗi seɗɗa naa sanne na tawaa nder gaɗol dewte jannginol, iɗɛ laatii kulle ɗuuɗuɗɛ darjanteeje faa to janngirde laatoo tan jannginol e nehdinol, ammaa duu fuu ko ɓuri woni, to nde laatoo nokkuure jammbotoonde maandorde e nufayeeje janngooɓe faro kakkitol maɓɓe he daɗɗudiiji reendooji e joodndeeji maɓɓe. No wi'iraa, dewtere ndee na sii'oo hollude faro pahmtinol jannde mayre ko jannginol annde ɗen (annde, anndal-gaɗal, anndal-gonal) ɗɛ janngirde yamiri na ngoodi liyɣal annde janngoowal ɓii-aadama ngal teddeende kaanungal gollireede heɓa janngirdu jamanu joyɣinee waɗoore janngooɓe muuɗum himɓe finaa-tawaa e naatuɓe nder reendooji. Janngirde lobbere woni nokkuure tuugotoonde dow anndaaɗum rewa faro ko anndaaka, loomtanɗɛ e haalaaji ngoongaaji, kawrital gaɗɛ alaamaaji himɓe, ekn. Heɓa nyiɓa maana. Dewtere ndee hokkataa ndellee keɓte ; coorti miijo nde yamirta nden nde hokka laawol jannginooɓe ɓen e ekkitooɓe ɓen, ɓe Niijeer nawtoroonde no njiɗire nde ngoongaaku tawee iɓe ponna nde he tayɛ jannde ɗɛ ɓe ngaɗata.

Nden – janngudo dewtere jannde nden na fahmanan ɗum saanga muuɗum – dewtere walaa tilasiijum mawɗum ; nde adaana tan tayɛ jannde joweetati nder keme naa ko yawti non. No laatoo, hanaa kayre woni sakitittoonde, ko banngol e teddeende mayre na ngaɗan ko dewte jannde goodom ngaɗee dow anniyaaji janndeeji ɗi himɓe nawtortoo tan faro haala.

Niɗɗo jogito ndellee ko tellaki gollirgal lobbal ngaal, ngal kaalidol jannde, to tayɛ jannde ɗuuɗuɗɛ e baylaaɗɛ darjinɗɛ annde himɓe faro haala, no maande kolloojo wonko na dow laawol, jogitittooɓe baawɗɛ, anndintina janngirde Niijeer, nde laatoo hooliniinde, nder narral, jamanuure ngoongaare. Dewtere jannde ndee no, se ndegoodom non, tabital nyiɓitaaki janngirde Niijeer ; kayre woni, tannyorde, cii'aaki jahranol janngirde ndee gollirgal ngal nawtordi e banngol faro jannde aartoore hokkude jiɓoore fuu nootanɗɛ muuɗum kaanuɗɛ. Miɗon miila ko tafol dewtere jannde ndee na wallan no foti fuu ɓurtinol woodde jannde nder Niijeer.